

www.keu.kz

№ 2 (61) 2021

ISSN 1998-7862

**ҚЭУ Жаршысы: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция
ЖУРНАЛЫ**

ЖУРНАЛ

**Вестник КЭУ: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция**

JOURNAL

**Bulletin of KEU: economy, philosophy, pedagogics,
jurisprudence**

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Аймагамбетов Е. Б. [Yerkara Aimagambetov], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан), председатель;

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Таубаев А.А. Таубаев Аяпберген Алданаевич [Taubaev Ayapbergen], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан); заместитель председателя;

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Накипова Г.Н. Накипова Гульмира Николаевна [Nakipova Gulmira], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Мануэль Фернандез-Грела [Manuel Fernandez-Grela], доктор PhD, [экономика], Университет Сантьяго де Компостела, (Испания);

Шеломенцев А. Г. [Andrei Shelomentsev], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Институт экономики Уральского отделения РАН (Россия);

Базилевич В.Д. [Victor Bazilevich], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Киевский национальный университет им.Т.Шевченко (Украина);

Маликов С.В. [Sergey Malikov], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], Московский государственный юридический университет им. О.Е. Кутафина (Россия);

Сатубалдин С.С. [Sagyndyk Satubaldin], академик НАН РК, доктор экономических наук, профессор, [экономика] (Казахстан);

Алимбаев А.А. [Abilda Alimbaev], доктор экономических наук, профессор, [экономика], НИИ регионального развития (Казахстан);

Азаров В.А. [Vladimir Azarov], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], Омское региональное отделение Российской академии юридических наук (Россия);

Покрытан П.А. [Paul Pokrytan], доктор экономических наук, профессор, [экономика], МГУ имени М.В.Ломоносова (Россия);

Сихимбаев М.Р. Сихимбаев Муратбай Рыздикбаевич [Sikhimbayev Muratbay], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Ханов Т.А. [Talgat Khanov], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Шамурзаев Т.Т. [Taalaibek Shamurzaev], доктор юридических наук, доцент, [юриспруденция], Кыргызско-Российский Славянский университет (Кыргызстан);

Бакишев К.А. [Kairat Bakishev], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], НИИ Экономических и правовых исследований Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Муликова С.А. [Saltanat Mulikova], доктор педагогических наук, профессор, [педагогика], Карагандинский университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Карипбаев Б.И. [Bayzhol Karipbaev], доктор философских наук, профессор, [философия], Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова (Казахстан).

КЭУ Жаршысы
Ғылыми басылым

Вестник КЭУ
Научное издание

Bulletin of KEU
Scientific publication

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры, информации
и общественного согласия Республики Казахстан.

Свидетельство № 3672-Ж от 11 марта 2003 года.
Подписной индекс: 74106

Учредитель: Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза

Год основания журнала - 2003.

Периодичность издания- 4 номера в год.
Языки публикаций: казахский, русский, английский.

Ответственность за аутентичность и точность приводимых в статьях цитат, имен, названий и иных сведений, а также за соблюдение законодательства о защите интеллектуальной собственности несут авторы публикуемых статей.

© Карагандинский университет Казпотребсоюза, 2021

МАЗМҰНЫ

ЭКОНОМИКА

Аян ЕРАЛИН КӘСПОРЫНДАҒЫ ҚОҒАММЕН БАЙЛАНЫСТЫҢ РӨЛІ.....	9
Илдар ГАБИТОВ, Зоя ГЕЛЬМАНОВА, Сауле МАЖИТОВА ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМДАРДА ФИРМАШІЛІК БІЛІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫ- РУ ЖӘНЕ ДАМУЫ.....	13
Жеткиншек ЖУМАЕВ, Бахытгуль КУРМАНТАЕВА АУМАҚТЫҢ ЭКОНОМИКАНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ ЖӘНЕ АЛДАҒЫ БАҒЫТТАР.....	22
Гульнар СРАИЛОВА, Бақыт ҚАЗБЕК ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІК НАРЫҒЫН БАСҚАРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ.....	28
Галия ДЖАКСЫБЕКОВА, Ботағоз КИШИБАЕВА КОМПАНИЯ КАПИТАЛЫ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	33
Гульмира НАКИПОВА, Рахат СЫЗДЫКОВ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ DIGITAL-МАРКЕТИНГТІҢ ДАМУ ЕРЕКЕШЕЛІКТЕРІ.....	41
Еркеназым ОРЫНБАСАРОВА, Саят ТОМАШИНОВ СЕРВИСТІК САЯСАТ КӘСПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕЛЕСТІК АРТЫҚШЫЛЫҒЫ РЕТІНДЕ.....	49
Нуриля КУЧУКОВА, Лязат ТАЛИМОВА ЖАҢА ЖАҒАНДЫҚ НАҚТЫ АХУАЛ ЖАҒДАЙЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚАРЖЫ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮРДІСТЕРІ.....	54

ПЕДАГОГИКА

Самал АБДРАХМАНОВА ШЕТЕЛДІК ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУҒА ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ.....	62
Александр БАШИРОВ, Талғат ХАНОВ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНА БЕЙІМДЕЛУІ ТҮРҒЫСЫНАН ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН РАСТАУ ҮШІН СТАТИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ.....	69
Әлия БАЕРБЕКОВА, Құрмет БАЖИКЕЕВ ЖАЗБА ҮЛГІЛЕРДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІ ТҮРІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН ҚОЛДАНЫСТАР.....	76
Амина ЖУМАГАЛИЕВА, Балқадияша НУРКЕЕВА	

ШЕТ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНІҢ КОММУНИКАТИВТІ БАҒЫТЫ.....	86
Мейіржан ТОПАШОВ, Зәуре ЖАНГАБУЛОВА ДӘСТҮР ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ЖАЛҒАСТЫҚ.....	93
Ермек ТУБАЖАНОВ, Анар БАБЖАНОВА ТҮРІК ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАСЫНА АРАБ ТІЛІНІҢ ӘСЕРІ.....	102
А.Ш. ТЛЕНДИЕВ, Г.К. БЕКҚОЖАНОВА ЕВФЕМИЗМДЕРДІҢ ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭКВИВАЛЕНТТІК АУДАРМАЛАРЫ.....	108
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ	
Қайрат БӘКІШЕВ САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ ТУРАЛЫ АВТОКӨЛІК ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ.....	114
Сергей МАЛИКОВ ЗАТТАР ИНТЕРНЕТІ: ҚАУІПСІЗДІК ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ҚАУІПТЕРІ	121
Талғат ХАНОВ, Назерке ТҮСПОВА ЭКСТРЕМИСТІК ЖӘНЕ ТЕРРОРИСТІК ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚЫЛЫМСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУ ҮШІН ПРОКУРОРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТІН КЕҢЕЙТУ ТУРАЛЫ.....	132
Сергей КАДАЦКИЙ, Серик РАХИМОВ КУӘ ҚЫЛЫМСТЫҚ ПРОЦЕСКЕ ҚАТЫСУЫ ТУРАЛЫ.....	137
Ерғали ҚОЖАБЕКОВ, Амира МАРАШЕВА АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ МЕН ПОЛИЦИЯ ОРГАНДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР.....	143
Айгул КӨШЕРБАЕВА, Айсұлу НҮРКЕЙ, Нұржан ҚУАНДЫҚОВ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ КІРІСТЕР МЕН АКТИВТЕРДІҢ МІНДЕТТІ ЭЛЕКТРОНДЫ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ: SWOT ТАЛДАУЫ.....	150
Болат САРСЕМБАЕВ, Булат СЕЙІТХОЖИН ЕСІРТКІ ЗАТТАРЫН ТАБУ, БЕКІТІП АЛУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕХНИКАЛЫҚ-КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ.....	156
Ахметқали ШАЙМУХАНОВ ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ІЗДЕУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУЛЕРІН ЖАҚСARTУ ЖОЛЫМЕН ҚЫЛЫМСҚА ҚАРСЫ КҮРЕС МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУ.....	162

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА

Аян ЕРАЛИН РОЛЬ СВЯЗЕЙ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ НА ПРЕДПРИЯТИИ.....	9
Ильдар ГАБИТОВ, Зоя ГЕЛЬМАНОВА, Сауле МАЖИТОВА ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ВНУТРИФИРМЕННЫХ ЗНАНИЙ В СОВРЕМЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ.....	13
Жеткиншек ЖУМАЕВ, Бахытгуль КУРМАНТАЕВА СТРАТЕГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ДАЛЬНЕЙШИЕ НАПРАВЛЕНИЯ.....	22
Гульнар СРАИЛОВА, Бакыт КАЗБЕК МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ РЫНКОМ НЕДВИЖИМОСТИ.....	28
Галия ДЖАКСЫБЕКОВА, Ботагоз КИШИБАЕВА ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТРУКТУРЫ КАПИТАЛА КОМПАНИИ.....	33
Гульмира НАКИПОВА, Рахат СЫЗДЫКОВ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ DIGITAL-МАРКЕТИНГА В КАЗАХСТАНЕ.....	41
Еркеназым ОРЫНБАСАРОВА, Саят ТОМАШИНОВ СЕРВИСНАЯ ПОЛИТИКА КАК КОНКУРЕНТНОЕ ПРЕИМУЩЕСТВО ПРЕД- ПРИЯТИЯ.....	49
Нуриля КУЧУКОВА, Лязат ТАЛИМОВА ТЕНДЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ В УСЛОВИЯХ НОВОЙ ГЛОБАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ.....	54

ПЕДАГОГИКА

Самал АБДРАХМАНОВА ТЕХНОЛОГИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ИНО- СТРАННЫМ ЯЗЫКАМ.....	62
Александр БАШИРОВ, Талгат ХАНОВ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТАТИСТИЧЕСКИХ ДАННЫХ ДЛЯ ПОДТВЕРЖДЕНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЧАСТИ ОРИЕНТИРОВАННОСТИ СТУ- ДЕНТОВ К НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ.....	69
Алия БАЕРБЕКОВА, Курмет БАЖИКЕЕВ УПОТРЕБЛЕНИЕ, ВСТРЕЧАЮЩЕЕСЯ В ВИДЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В ОБРАЗЦАХ ЗАПИСИ.....	76
Амина ЖУМАГАЛИЕВА, Балкадиша НУРКЕЕВА	

КОММУНИКАТИВНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА ИНОСТРАННОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ.....	86
Мейиржан ТОПАШОВ, Зауре ЖАНГАБУЛОВА ТРАДИЦИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ.....	93
Ермек ТУБАЖАНОВ, Анар БАБЖАНОВА ВЛИЯНИЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКА НА ЛЕКСИКУ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА.....	102
А.Ш. ТЛЕНДИЕВ, Г.К. БЕККОЖАНОВА ЭКВИВАЛЕНТНЫЙ ПЕРЕВОД ЭВФЕМИЗМОВ В СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКО- АНГЛИЙСКИХ ЯЗЫКАХ.....	108
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ	
Кайрат БАКИШЕВ О РЕЗУЛЬТАТАХ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В СФЕРЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ДВИЖЕНИЯ АВТОТРАНСПОРТА.....	114
Сергей МАЛИКОВ ИНТЕРНЕТ ВЕЩЕЙ: ПОНЯТИЕ И УГРОЗЫ БЕЗОПАСНОСТИ.....	121
Талгат ХАНОВ, Назерке ТУСУПОВА О РАСШИРЕНИИ КОМПЕТЕНЦИИ ПРОКУРОРА ПО УГОЛОВНЫМ ПРАВОНАРУШЕНИЯМ ЭКСТРЕМИСТСКОЙ И ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ.....	132
Сергей КАДАЦКИЙ, Серик РАХИМОВ ОБ УЧАСТИИ ПОНЯТЫХ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ.....	137
Ергали КОЖАБЕКОВ, Амира МАРАШЕВА НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ОРГАНОВ ПОЛИЦИИ.....	143
Айгуль КОШЕРБАЕВА, Айсулу НУРКЕЙ, Нуржан КУАНДЫКОВ ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ ДЕКЛАРИРОВАНИЕ ДОХОДОВ И АКТИВОВ В ЭЛЕКТРОННОМ ВИДЕ КАК СПОСОБ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ КОРРУПЦИИ: SWOT АНАЛИЗ.....	150
Болат САРСЕМБАЕВ, Булат СЕЙТХОЖИН ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТЕХНИКО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ОБНАРУЖЕНИЯ, ФИКСАЦИИ, ИЗЪЯТИЯ И ИССЛЕДОВАНИЯ НАРКОТИКОВ.....	156
Ахметкали ШАЙМУХАНОВ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕШЕ- НИИ ЗАДАЧ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ.....	162

CONTENTS

ECONOMY

Ayan YERALIN THE ROLE OF PUBLIC RELATIONS IN THE ENTERPRISE.....	9
Ildar GABITOV, Zoya GELMANOVA, Saule MAZHITOVA FORMATION AND DEVELOPMENT OF IN-HOUSE KNOWLEDGE IN MODERN ORGANIZATIONS.....	13
Zhetkinshek ZHUMAEV, Bakhytgul KURMANTAYEVA STRATEGIC DEVELOPMENT OF THE TERRITORY'S ECONOMY: CURRENT SITUATION AND UPCOMING DIRECTIONS.....	22
Gulnar SRAILOVA, Bakyt KAZBEK METHODOLOGICAL ASPECTS OF REAL ESTATE MARKET MANAGEMENT.....	28
Galiya DZHAKSYBEKOVA, Botagoz KISHIBAEVA THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE COMPANY'S CAPITAL STRUCTURE.....	33
Gulmira NAKIPOVA, Rakhat SYZDYKOV FEATURES OF DIGITAL-MARKETING DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN.....	41
Erkenazym ORYNBASAROVA, Sayat TOMASHINOV SERVICE POLICY AS A COMPETITIVE ADVANTAGE OF THE ENTERPRISE.....	49
Nurilya KUCHUKOVA, Lyazat TALIMOVA TRENDS IN THE FORMATION OF AN INNOVATIVE FINANCIAL AND ECONOMIC MODEL IN A NEW GLOBAL REALITY.....	54

PEDAGOGICS

Samal ABDRAKHMANOVA DISTANCE LEARNING TECHNOLOGIES FOR TEACHING FOREIGN LAN- GUAGES.....	62
Alexander BASHIROV, Talgat KHANOV THE USE OF STATISTICAL DATA TO CONFIRM THE RESULTS OF RESEARCH IN PART OF THE ORIENTATION OF STUDENTS TO SCIENTIFIC RESEARCH WORK.....	69
Aliya BAERBEKOVA, Kurmet BAZHIKEEV USAGE THAT OCCURS AS A PHRASE IN THE RECORDING SAMPLES.....	76
Amina ZHUMAGALIYEVA, Balkadisha NURKEEVA COMMUNICATIVE APPROACH OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN FOREIGN AND RUSSIAN LANGUAGES.....	86

Meyirzhan TOPASHOV, Zaure ZHANGABULOVA TRADITION AND ARTISTIC CONTINUITY.....	93
Yermek TUBAZHANOV, Anar BABZHANOVA INFLUENCE OF ARABIC LANGUAGE ON TURKISH LANGUAGE VOCABULARY.....	102
A.S. TLENDIYEV, G.K. BEKKOZHANOVA EQUIVALENT TRANSLATION OF EUPHEMISMS IN MODERN KAZAKH, ENG- LISH LANGUAGES.....	108
JURISPRUDENCE	
Kairat BAKISHEV ABOUT THE RESULTS OF SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF ENSUR- ING THE SAFETY OF MOTOR TRANSPORT.....	114
Sergey MALIKOV INTERNET OF THINGS: THE CONCEPT AND SECURITY THREATS.....	121
Talgat KHANOV, Nazerke TUSUPOVA ABOUT EXPANDING YOUR COMPETENCE PROSECUTOR'S OFFICE BY CRIM- INAL CODEM VIOLATIONS OF THE LAWYAM AN EXTREMIST ORGANIZA- TION AND TERRORIST ORIENTATION.....	132
Sergey KADATSKY, Serik RAKHIMOV ON THE PARTICIPATION OF A WITNESS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	137
Yergali KOZHABEKOV, Amira MARASHEVA SOME ISSUES OF INTERACTION BETWEEN CIVIL SOCIETY AND THE POLICE.....	143
Aigul KOSHERBAYEVA, Aisulu NURKEY, Nurzhan KUANDYKOV MANDATORY ELECTRONIC DECLARATION OF INCOME AND ASSETS AS A WAY TO PREVENT CORRUPTION: SWOT ANALYSIS.....	150
Bolat SARSEMBAYEV, Bulat SEYTHOZHIN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF TECHNICAL AND FORENSIC MEANS OF DETECTION, FIXATION, SEIZURE AND RESEARCH OF DRUGS.....	156
Akhmetkali SHAYMUKHANOV SOLVING THE CHALLENGES OF COMBATING CRIME BY IMPROVING THE LEGISLATIVE REGULATION OF OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES.....	162

Аян ЕРАЛИН, магистрант, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, dr.ult@yandex.ru 8-777-107-25-31

РОЛЬ СВЯЗЕЙ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Данная статья посвящена роли связей с общественностью в современном предприятии. В статье рассмотрены роль и задачи связей с общественностью. В качестве примера автор использует компанию «Dodorizza». На основе анализа работы сайта, социальных сетей и работы отдела маркетинга и рекламы со СМИ, а также, исходя из задач отдела, была определена роль связей с общественностью, так же было рассмотрено поведение компании в кризисное время. Бизнес среда Казахстана стремительно развивается, это влияет на компании и отделы PR и маркетинга, которые формируют имидж компании. Из этого следует, что на данные отделы возлагают важную роль, которая способствует развитию и получению прибыли.

Ключевые слова: связь с общественностью, имидж компании, формирование репутации, кризис, PR отдел компании.

Аян ЕРАЛИН, магистрант, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, dr.ult@yandex.ru 8-777-107-25-31

КӘСПОРЫНДАҒЫ ҚОҒАММЕН БАЙЛАНЫСТЫҢ РӨЛІ

Бұл мақала қазіргі кәсіпорындағы қоғам мен байланыс рөліне арналған. Мақалада қоғам мен байланыстың рөлі мен міндеттері қарастырылған. Мысал ретінде автор "Dodorizza" компаниясын пайдаланады. Сайттың, әлеуметтік желілердің және маркетинг және жарнама бөлімінің БАҚ-пен жұмысын талдау негізінде, сондай-ақ бөлімнің міндеттеріне сүйене отырып, қоғам мен байланыстың рөлі анықталды, дағдарыс кезіндегі компанияның мінез-құлқы да қарастырылды. Қазақстанның Бизнес ортасы қарқынды дамуда, бұл компанияның имиджін қалыптастыратын компаниялар мен PR және маркетинг бөлімдеріне әсер етеді. Бұдан шығатыны, бұл бөлімдерге даму мен пайдалуға ықпал ететін маңызды рөл жүктеледі.

Түйінді сөздер: қоғам мен байланыс, компанияның имиджі, беделін қалыптастыру, дағдарыс, компанияның PR бөлімі.

Ayan YERALIN, Master's student, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str., 9, dr.ult@yandex.ru 8-777-107-25-31

THE ROLE OF PUBLIC RELATIONS IN THE ENTERPRISE

This article is devoted to the role of public relations in modern enterprise. The article considers the role and tasks of public relations. As an example, the author uses the company "Dodo Pizza". Based on the analysis of the work of the website, social networks and the work of the marketing and advertising department with the media, as well as based on the tasks of the department, the role of public relations was determined, as well as the behaviour of the company in times of crisis was considered. The business environment of Kazakhstan is rapidly developing, and this affects the companies and PR and marketing departments that form the company's image. It follows that these departments are assigned an important role that contributes to development and profit.

Keywords: public relations, company image, reputation formation, crisis, PR department of the company.

Постановка проблемы. С развитием информационных технологий и сферы медиа, можно наблюдать определённые преобразования. Через современного человека ежедневно проходит огромное количество информации. Компаниям открыт доступ к различным инструментам повышения своей конкурентоспособности.

Главная задача предприятия это получение прибыли. Открыть бизнес дело достаточно легкое, трудность будет заключаться в том, что бы сделать из него прибыльный бизнес, который сможет функционировать продолжительное время. Что бы достичь желаемого результата, нужно следовать всем требованиям, которые предъявляет рынок и общество предприятию. Компания может выпускать качественный товар, но это будет бесполезно, если о компании никто не знает.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. В современном этапе развития рыночных отношений важно то, какая у предприятия репутация. Этим вопросом на предприятии должен заниматься отдел по связям с общественностью или кратко PR (Publicrelations). Связь с общественностью это один из инструментов, который позволяет компании достигать поставленных целей, и развиваться на рынке [1, с.13].

Посредством коммуникации организация информирует общественность о своих продуктах и услугах, новинках, которые она внедряет, о том, как она предоставляет свои услуги, и о возможностях удовлетворения потребностей потенциальных клиентов, пытаясь привлечь их на свою сторону и создать возможности для улучшения своего финансового положения при этом.

Современные тенденции рынка, характеризующиеся диверсификацией предложения, растущей конкуренцией, более высоким уровнем жизни и покупательной способностью, а также более высоким уровнем потребительской информации, требуют, чтобы в стимулирование спроса на все виды товаров и услуг было вложено больше усилий [2, с.3].

Очень важно сформировать доверительное отношение потребителей к компании/организации, что осуществляется через связи с общественностью, влияющие на доверие общественности к такой компании и ее имидж не только в глазах потребителей, но и ее заинтересованных сторон, государственных организаций, инвесторов, социального сообщества, по-

ставщиков, дистрибьюторов, сотрудников и конкурентов.

Основные результаты исследования. Функции PR заключается в том, что бы устанавливать контакт с новыми потенциальными потребителями, а также поддерживать с ними длительные взаимовыгодные отношения. Так же стоит отметить то, что работа данного отдела помогает вовремя информировать руководство об изменениях в общественном мнении и оперативно реагировать на него; помогает предприятию служить во благо общества, что является важной задачей для руководства; использует исследования и открытое, основанное на этических нормах общение в качестве основных средств деятельности. Исходя из основных задач, можно дать такое определение:

«Связь с общественностью - это планируемые продолжительные усилия, направленные на создание и поддержание доброжелательных отношений и взаимопонимания между организацией и общественностью» [3, с.6].

В этом отношении связи с общественностью могут идти в 3 направлениях:

- Способность изменять общественное мнение;
- Способность создавать мнение там, где его не хватает;
- Способность укреплять созданное общественное мнение.

PR направлен на то, чтобы предотвратить перерастание проблемы в кризис и создать позитивное отношение к разрешению кризиса. Задача антикризисного управления состоит в том, чтобы предотвратить кризис, если это возможно, или, если кризис все же наступит, максимально свести его к минимуму.

Чтобы осознавать потенциальные проблемы и кризисы и быть готовыми реагировать, нам нужно избегать всех тех, кто говорит, что кризис никогда не наступит, что кризис случается только с другими, и всех тех, кто говорит, что планирование управления кризисом - это не что иное, как пустая трата времени.

В случае кризиса пиарщики должны быть жесткими и собранными, когда все вокруг теряют голову, и тогда есть шанс обратить кризис в свою пользу. Важно простым языком объяснить, что произошло, что с этим было сделано, и, конечно, показать заботу и понимание организации.

Также важно расставить приоритеты. Во времена кризиса финансовые последствия долж-

ны наступать в последнюю очередь, после людей, сотрудников, окружающей среды и т.д. Важно, если это возможно, получить несколько слов поддержки от влиятельных людей, представителей средств массовой информации или людей в отрасли компании. Также очень важно, чтобы в это время сотрудниками не пренебрегали, особенно если они каким-либо образом вовлечены в кризис. Они и их семьи должны быть проинформированы обо всей ситуации, а не оставаться без внимания. В таких ситуациях каждый сотрудник может стать послом компании.

Деятельность отдела по связям с общественностью на предприятии направлена на создание конкретного лица компании, стимулирование интереса к деятельности, происходящей в компании. Так же стоит упомянуть, что результаты работы стоит осветить для общества, чтобы люди могли больше доверять данной компании, то есть создать некую прозрачность в своей работе, что пойдет на пользу для самого предприятия, и позволит в дальнейшем максимизировать прибыль, путем своей открытости.

Как пример успешной PR деятельности можно привести франшизу сетей ресторанов пиццы – «DODOPizza». Компания, начиная свою деятельность в России городе Сыктывкарской в 2011 года, с маленькой пиццерии, и достигла определенных высот: компания имеет 608 точек франшиз по всему миру включая, Казахстан (33) точки. В настоящее время DodoPizza является крупнейшей компанией, чей товар является пицца в России, в целом бренд активно работает в 13 странах Европы, Азии, Африки и США и насчитывает более 500 единиц продукции [4, с.15].

Компания придерживается принципа прозрачности, она выкладывает в открытый доступ свои ежегодные отчеты по доходам каждой отдельной пиццерии. Так же можно наблюдать у компании есть изюминка в виде того что через приложение разработанное самой компанией у потребителей появляется возможность наблюдать за работой поваров онлайн, то есть можно буквально увидеть, как готовится пицца клиентов от начала и до конца. Все это является эффективным инструментом PR, этой компании можно верить, и данная компания пользуется спросом в Казахстане. Прозрачность укрепляет доверие, что, в свою очередь, позволяет компании привлекать деньги от частных инвесторов, а также помогать своим наиболее эффективным

партнерам по франчайзингу в привлечении средств.

Все это говорит о том, что если придерживаться принципа прозрачности можно набрать определенную репутацию. Отдел PR в данной компании разрабатывает материалы о компании, которые позволяют облегчить знакомство с предприятием, активно развивает страницы в социальных сетях, устраивают конкурсы и различные акции, на что сразу же могут получить обратную связь, или же ответить на возникшие у потребителя вопросы.

У компании так же существует эксперты в той или иной области, и могут поделиться информацией о каком-либо продукте, или услуге которую они предоставляют. В данном случае отдел PR в компании занимается написанием статей о деятельности фирмы, или то какой новый продукт ожидает в будущем потребителей, так же они ведут блоги, где можно узнать о приближающихся событиях.

Еще одна задача, отдела связью с общественностью – это создание рекламного материала и атрибутики. Символ компании вымершая птица «Додо» это смешная нелетающая птица величиной с гуся стала известна многим среди молодежи, и пользуется популярностью, определенно целевая аудитория у компании является молодежь от 15 лет и любой тот кто хочет вкусно и быстро покушать качественную пиццу.

Так же важно взаимодействие со СМИ. Именно средства массовой информации помогают приобрести имидж и репутацию для компании, а так же рассказать о деятельности компании для более широкого круга лиц. Для того чтобы это стало возможным, PR отделу необходимо заинтересовать журналистов, что становится важной задачей. Заинтересовать журналистов можно несколькими способами - создать инфоповод, совершить что-то необычное, что привлечет журналистов. Компания «Додо» создавала некоторые подобные акции, которые были освещены в некоторых новостных лентах. Одно из них можно назвать бесплатной раздачей пиццы весь день, тогда журналистов заинтересовало то, что были огромные очереди в пиццерии данной сети. Еще один инфоповод произошел в 2020 году. В 2020 году выходила долгожданная большинством игроками видеоигры «Киберпанк 2077» и компания «Додо» выпустила к релизу игры свой рекламный ролик, где все было сделано под стилистику игры, и объектом рекламы стала новая пицца, а так же новая упаковка под пиццу в стиле присущему игре. Это значит то,

что PR отдел следил за трендами, они знали что игру будут ждать во всем мире, и сделали хороший ход тем что выпустили своевременную рекламу [5, с.21].

В периоды кризиса компания проявила себя крайне стойко. В 2020 году вспыхнула пандемия коронавируса, что ударило по индустрии ресторанного бизнеса. Мало кто смог предвидеть такое развитие событий, которое охватило весь мир. Большинство предприятий закрылось, некоторые понесли критические потери. Но данная компания смогла вовремя предпринять необходимые меры, и придумать подход, который соблюдает карантинные меры введенные большинства стран мира. Компания поддерживала связь со своей аудиторией через социальные сети, функционирование компании перешло на бесконтактную доставку. Малая доля ресторанов закрылась, но с течением времени, с появившейся возможностью они открываются заново. Компания не избавлялась от своих сотрудников на период пандемии, но некоторые пиццерии закрылись, решением в данной ситуации стало то, что часть сотрудников распределили по активным пиццериям часть сотрудников отправили в оплачиваемый отпуск. Компания была нацелена на то, что бы сохранить, свой кадровый состав.

Все задачи, которые выполняет PR отдел компании, направлен на то, что бы сформировать позитивный имидж предприятия. Актуальным стало то, что о тебе думают коллеги и потребители. Имидж может влиять на прибыль компании. Люди обращаются к услугам компании по рекомендациям от знакомых, отзывам которые можно посмотреть на форумах о компании. Имидж компании, и имидж руководителя должны быть безупречны - это является главной задачей в PR отдела.

Заключение. Из этого можно сделать вывод, что любое предприятие нацелено на получение прибыли, но сил отдела продаж не достаточно, поэтому руководители создают отдела маркетинга или PR отдел. Эти отделы создают имидж компании. Следовательно, роль связей с общественностью – сформировать у целевой аудитории определенное мнение о деятельности

компании, продвинуть услуги, создать почву для продаж.

Список литературы:

1. Ачкасова В.А. Связи с общественностью как социальная инженерия [Текст] / В.А. Ачкасова, М.Л. Бабочиева, Н.Н. Белянина и др.; под ред. В.А. Ачкасовой, Л.В. Володиной. - СПб.: Речь, 2015. - 336 с.

2. Кондратьев Э. Связи с общественностью: учеб.пособие для высш. шк. [Текст] / Э. Кондратьев, Р. Абрамов; под ред. С.Д. Резника. - М.: Акад. Проект, 2014. - 432 с.

3. Кривоносов А.Д. Основы пиарологии (науки о связях с общественностью): учебное пособие для вузов [Текст] / А.Д. Кривоносов, О.Г. Филатова, М.А. Шишкина. - СПб.: Роза мира, 2018. - 410 с.

4. Почепцов Г.Г. Паблик рилейшенз для профессионалов [Текст] / Г.Г. Почепцов. - М.: Ваклер, 2015. - 255 с.

5. Чумиков, А.И. Связи с общественностью: теория и практика [Текст] / А.И. Чумиков, М.П. Бочаров. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Дело, 2016. - 552 с.

References:

1. Achkasova V.A. Sviazi s obshchestvennostiu kak sotsialnaia inzheneriia [Tekst] / V.A. Achkasova, M.L. Babochieva, N.N. Belianina i dr.; pod red. V.A. Achkasovoi, L.V. Volodinoi. - SPb.: Rech, 2015. - 336 s.

2. Kondratev E. Sviazi s obshchestvennostiu: ucheb.posobie dlia vyssh. shk. [Tekst] / E. Kondratev, R. Abramov; pod red. S.D. Reznika. - M.: Akad. Proekt, 2014. - 432 s.

3. Krivonosov A.D. Osnovy piarologii (nauki o sviaziakh s obshchestvennostiu): uchebnoe posobie dlia vuzov [Tekst] / A.D. Krivonosov, O.G. Filatova, M.A. Shishkina. - SPb.: Roza mira, 2018. - 410 s.

4. Pocheptsov G.G. Pablik rileishenz dlia professionalov [Tekst] / G.G. Pocheptsov. - M.: Vakler, 2015. - 255 s.

5. Chumikov, A.I. Sviazi s obshchestvennostiu: teoriia i praktika [Tekst] / A.I. Chumikov, M.P. Bocharov. - 3-e izd., pererab. i dop. - M.: Delo, 2016. - 552 s.

Илдар ГАБИТОВ, канд. экон. наук, доцент, ФГБОУ ВО «Башкирский государственный университет», Россия. dilar61@yandex.ru +7 962 521 1939

Зоя ГЕЛЬМАНОВА, канд. экон. наук, проф. Российской Академии Естествознания, Карагандинский индустриальный университет, 101400, Казахстан, г. Темиртау, пр. Республики 30. zoyakgiu@mail.ru +7 705 672 0700

Сауле МАЖИТОВА, канд. экон. наук, доцент, зав.кафедрой Маркетинга и логистики, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая 9. s.mazhitova@keu.kz +7 701 191 3055

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ВНУТРИФИРМЕННЫХ ЗНАНИЙ В СОВРЕМЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

Данная статья рассматривает вопросы формирования, развития знаний в организациях современных рыночных условиях Казахстана для построения и преобразования новых типов корпоративной культуры и инфраструктуры, соответствующих основным принципам управления знаниями. Управление знаниями важный процесс, являющийся частью организации и способствующим эффективному и рациональному использованию ресурсов, связанных с их персоналом, в том числе решая возникающие в процессе деятельности потребности, повышения эффективности деятельности организации и способствуя сохранению ее конкурентоспособности.

Ключевые слова: Организация, обучение, квалификация, специалист, сотрудник, управление, персона, развитие

Илдар ГӘБИТОВ, экон. ғылымдарының кандидаты, доцент, жалпы экономикалық теория кафедрасы, Башқұрт мемлекеттік университеті, 460076, Ресей, Башқұртстан Республикасы, Уфа қ., Заки Валиди к-сі, 32 dilar61@yandex.ru +7 962 521 1939

Зоя ГЕЛЬМАНОВА, экон. ғыл. канд., Ресей Жаратылыстану Академиясының профессоры, Қарағанды индустриялық университеті, 101400, Қазақстан, Теміртау қ., Республика даңғ., 30. zoyakgiu@mail.ru +7 705 672 0700 E-mail:

Сәуле МАЖИТОВА, экон. ғыл. канд., доцент, маркетинг және логистика кафедрасының меңгерушісі, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды, Академическая көш., 9. s.mazhitova@keu.kz +7 701 191 3055

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҰЙЫМДАРДА ФИРМАШІЛІК БІЛІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАМЫТУ

Бұл мақала білімді басқарудың негізгі қағидаттарына сәйкес келетін корпоративтік мәдениет пен инфрақұрылымның жаңа түрлерін құру және қайта құру үшін Қазақстанның қазіргі нарықтық жағдайындағы ұйымдарда білімді қалыптастыру, дамыту мәселелерін қарастырады. Білімді басқару-бұл ұйымның бөлігі болып табылатын және олардың персоналына байланысты ресурстарды тиімді және ұтымды пайдалануға, оның ішінде қызмет процесінде туындайтын қажеттіліктерді шешуге, ұйымның тиімділігін арттыруға және оның бәсекеге қабілеттілігін сақтауға ықпал ететін маңызды процесс.

Түйінді сөздер: ұйымдастыру, оқыту, біліктілік, маман, қызметкер, басқару, тұлға, даму

Ildar GABITOV, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of General Economic Theory, Bashkir State University, 460076, Russia, Republic of Bashkortostan, Ufa, Zaki Validi str.,32 dilar61@yandex.ru +7 962 521 1939

Zoya GELMANOVA, Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department of Economics and Business. Karaganda Industrial University, 101400, Kazakhstan, Temirtau, Republic Ave. 30. zoyakgiu@mail.ru +7 705 672 0700

FORMATION AND DEVELOPMENT OF IN-HOUSE KNOWLEDGE IN MODERN ORGANIZATIONS

This article examines the issues of formation and development of knowledge in organizations in the modern market conditions of Kazakhstan for the construction and transformation of new types of corporate culture and infrastructure corresponding to the basic principles of knowledge management. Knowledge management is an important process that is part of the organization and contributes to the efficient and rational use of resources associated with their personnel, including solving the needs arising in the course of activity, improving the efficiency of the organization and contributing to the preservation of its competitiveness.

Keywords: Organization, training, qualification, specialist, employee, management, person, development

Постановка проблемы. За последние десятилетия XXI века интерес и внимание как организаций, так и всего мира все больше концентрируется на формировании, развитии и управлении знаниями. Если до 60-х годов XX века основой любой организации считались труд, капитал и земля, то с появлением такого понятия, как «постиндустриальное общество», появляется новый актив – знание. Соответственно, наблюдается интерес исследователей к вопросам, связанным с процессами управления знаниями. Все чаще проводятся исследования, посвященные оцениванию существующих методов, систем и инструментов управления знаниями, однако на сегодняшний день не существует какой-либо универсальной системы оценивания результатов формирования и управления знаниями. Само определение знания как познания и стремления к нему появилось благодаря идеям многих как западных, так и восточных философов. Некоторые исследователи выходят за рамки данного представления и считают, что попытки первобытного человека выжить и понять взаимосвязи, существовавшие между явлениями, также следует рассматривать как примеры поиска знаний [1].

Анализ последних исследований и публикаций. Современные производственные и экономические парадигмы показывают, что знания становятся более важными, чем любой другой ресурс [2]. Знание было определено разными учеными по-разному: плавное сочетание сформированного опыта (Б.Мейхамми, Д. Ремени, Х.Мейхамми); обоснованное мнение (Дж. Мингерс, И. Нонака, Р. Тояма, Н. Конно); организованная информация с высокой долей человеческого анализа, включающего понимание, интерпретацию, контекст, опыт, мудрость (Дэвен-

порт); искусство познания (Д. Минбаева, Р. Митчелл, Б. Бойл); и продукт человеческого размышления и опыта (Дж.Ротт) [3-10].

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Знания часто ошибочно принимают за информацию поскольку существует взаимосвязь между данными, информацией и знаниями, однако все эти три концепции различны.

На сегодняшний день наибольшей популярностью пользуется такая информационная иерархия, как DIKW (data, information, knowledge, wisdom—данные, информация, знания, мудрость). Данный термин приобрел популярность после выступления Рассела Акоффа в 1989г. Данная иерархия представляется в виде пирамиды, уровни которой тесно связаны между собой.

Идея состоит в том, что информация, знания и мудрость на самом деле нечто большее, чем просто комплекс данных и их составляющих. А. Джашапара, на основании проведенных исследований, делает следующие выводы:

– Данные – это необработанные представления реальности, состоящие из символов, которые представляют объекты, события и их свойства.

– Информация – это данные, относящиеся к описанию, определению или перспективе, то есть отвечает на вопросы «что, кто, когда, где».

– Знания включают в себя стратегию, практику, метод или подход, то есть отвечают на вопрос «как».

– Мудрость воплощает в себе принцип, понимание, мораль или архетип, то есть соответствует вопросу «почему» [11;12].

Цель исследования. Таким образом, на основании данной иерархической модели можно прийти к выводу, что целью управления знаниями в организации – достижение мудрости, а данные могут считаться базовой единицей УЗ.

Однако последнее все еще остается предметом споров. Между концепциями данных, информации и знаний существует иерархия. Иерархия знаний обычно рассматривается как пирамида, восходящая от данных к мудрости. Однако И. Туоми в 1999г. предложил изменить эту иерархию на противоположную на том основании, что данные важнее знаний, а также указав, что знания должны быть на первом месте, чтобы создавать данные [13]. М. Ниссен, в свою очередь, предложил двойной подход, проводя различие между искателями знаний и создателями знаний [14]. С точки зрения искателей, данные помещаются в контекст для создания информации, а информация, имеющая практическую ценность, становится знанием. С точки зрения создателя, знания необходимы для создания информации, которая, в свою очередь, необходима для создания данных. Таким образом, общая иерархия данных, информации, знаний и мудрости должна допускать переход в обоих направлениях идея, поддерживаемая Р. Уильямсом [15].

Т. Дэвенпорт и Л. Прусак (1998) предложили пять типов знаний:

– Приобретенные знания: появляются извне организации.

– Выделенные ресурсы– это те ресурсы, в которых организация выделяет некоторых сотрудников или целый отдел (обычно научно-исследовательский и опытно-конструкторский) для развития внутри учреждения с определенной целью.

– Объединенные знания – это знания, созданные путем объединения людей с разными взглядами для работы над одним проектом.

– Адаптационные знания - это знания, формирующиеся в результате реакции на новые возникающие процессы или технологические открытия на рынке.

– Сети знаний – это знания, возникающие в результате взаимообмена информацией двух и более индивидуумов с помощью формального или неформального взаимодействия [16].

Основные результаты исследования. Впервые термин «управление знаниями» был использован К. Виигом в 1986г на Международной конференции по защите труда. Знания как организационный ресурс и приобретение знаний

как жизненно важный фактор выживания и конкурентоспособности организаций привлекли значительное внимание в 1990-х годах. Шведская страховая компания «Skandia» впервые представила концепцию управления знаниями в своем годовом отчете в 1994 году. Отчет состоял из серии финансовых анализов, проведенных с целью показать ценность интеллектуальных активов – обширных знаний – компании. Для этого были предприняты серьезные усилия с 1991 года. В результате важность интеллектуальных активов была признана на уровне традиционных финансовых доходов [18;19].

На сегодняшний день существует множество определений управления знаниями, имеющих небольшие различия и которые можно сформулировать следующим образом:

– Управление знаниями как способность непосредственно управлять знаниями. Например, сбор «внутренних» и «внешних» знаний организаций, их преобразование в новую идею или стратегию, а также применение и защита.

– Управление знаниями – это сбор эксплицитных и имплицитных знаний и опыта, накопленных работниками умственного труда по мере выполнения ими своей работы, и предоставление их более широкому сообществу коллег. Технологии могут способствовать достижению этих целей, а порталы знаний служат ключевым инструментом для поддержки работы со знаниями

– Управление знаниями как систематическое, явное и практическое применение знаний, которое поможет организациям максимизировать собственную эффективность, связанную со знаниями, и обеспечить отдачу от капитала знаний. Это также создает новые возможности, стимулирует инновации и производительность, а также увеличивает ценность для клиентов.

Согласно исследованиям, проведенным С.В. Холсэплом и К.Д. Джоши в 2000г., успех инициатив управления знаниями в организациях оказывают следующие факторы:

- Культура;
- Лидерские качества руководителей;
- Технологии;
- Организационные изменения;
- Мотивация сотрудников;
- Внешние факторы.

Организации могут получать, поддерживать и использовать свои ресурсы знаний, обращаясь к инициативам и технологиям в области управления знаниями. Таким образом, основная цель управления знаниями заключается в содей-

ствии организациям в осознании наличествующих знаний и в их формировании и использовании данных знаний с максимальной эффективностью и результативностью для данных организаций. Гриффит, Павловски и Бик также утверждали, что научное понимание знания со стороны организаций все еще находится на начальном этапе своего развития.

Таким образом, управление знаниями является важным процессом, позволяющим осознать имеющиеся знания, являющиеся частью организации и способствующим эффективному и рациональному использованию организациями ресурсов, связанных с их персоналом, в том числе решая возникающие в процессе деятельности потребности, повышения эффективности деятельности организации и способствуя сохранению ее конкурентоспособности

Формирование и развитие внутрифирменных знаний напрямую связаны с понятием управления персоналом и их потенциалом: именно в процессе деятельности сотрудников организации, а также в ходе их развития как профессионалов формируются как эксплицитные, так и имплицитные знания. Управление и развитие потенциала одно из основных условий для успешной деятельности любой современной организации – грамотные, профессиональные специалисты способствуют эффективной деятельности любой современной организации.

Причиной возникновения подобной необходимости объясняется современными рыночными и общемировыми условиями: значительное ускорение развития технологий, и научно-технический прогресс и его результаты в частности, привело к диссонансу между требованиями работодателей и профессиональными возможностями специалистов: к примеру, ускорение процесса устаревания некоторых профессиональных компетенций приводит к снижению уровня квалификации специалиста, что в свою очередь, прямо отражается на его деятельности и эффективности деятельности организации в целом.

Именно, как доказывает многолетний мировой опыт, многие зарубежные организации приняли решение о формировании собственных систем повышения квалификации своих сотрудников: результатом подобного решения стало появление нового направления в управлении персоналом - организационной деятельности компаний по обучению и повышению квалификации. Результатом же введения подобной системы стал значительный рост профессионализма сотрудников – согласно исследованиям, про-

веденным Новиковым П.П., Бажиным А.С., Лукасом Р., Николаевой Н.А., Ромером П., Хиротаккой И., и многими другими исследователями, была доказана необходимость в инвестировании в обучение персонала: вложение в обучение персонала дает намного больший прирост производительности, чем равное по объему капиталовложение (согласно результатам исследований американских компаний 2003г. разница в приросте производительности при 10%-инвестировании составляет 4,7%). Наиболее развитыми системами внутрифирменного обучения считаются системы обучения таких стран, как Япония, США, Франция и Южная Корея.

Подход к созданию и регулированию систем обучения и развития потенциала внутри организаций может значительно отличаться в зависимости от особенностей сферы деятельности той или иной организации, однако, тем не менее существует ряд особенностей, характерных для управления потенциалом сотрудников организаций разных стран – условно их можно разделить на две категории: восточный (японский) и западный (европейско-американский) подход.

Японский подход к управлению потенциалом сотрудников подразумевает разделение на две основные категории: обучение сотрудника «на рабочем месте» - т.е. непосредственно во время работы, когда более опытные старшие коллеги, закрепленные за данным сотрудником, наблюдают за его деятельностью и на личном примере демонстрируют как именно нужно действовать, тем самым передавая свои знания и опыт; и обучение сотрудника «вне работы» - т.е. обучение, дополнительно проводимое фирмами вне рабочего времени. Современные японские компании выделяют и третий вид – самообразование, считая, что именно самообразование и обучение на рабочем месте являются основными направлениями в системе управления знаниями и потенциалом персонала; однако, следует отметить, что при этом используются дополнительные меры по повышению квалификации и развитию потенциала – такие, как краткосрочные курсы повышения квалификации работников в зависимости от их должности, специальности и, соответственно, в зависимости от возникающих тем и проблем, необходимых для их дальнейшего профессионального развития. Отдельной особенностью, отличающей данный подход от прочих, является то, что необходимость развития систем управления потенциалом и, соответственно, обучением персонала, закреплена на

законодательном уровне, так как в Японии принят закон о профессиональном обучении кадров. Таким образом, развитие специалистов как профессионалов и повышение их квалификации практически полностью находится под ответственностью японских компаний, а государственные органы и учреждения играют лишь вспомогательную роль. Таким образом, японские организации получают специалистов, обладающих необходимыми конкретно для их деятельности профессиональными знаниями, умениями и навыками, обеспечивают кадровое постоянство коллектива и способствуют созданию, сохранению и развитию не только эксплицитных, но и имплицитных знаний: основной принцип систем их развития является процесс трансформации «знания одного сотрудника в знание всей организации».

Общий вид системы подготовки, развития и переподготовки специалистов организации состоит из пяти основных составляющих: базовая подготовка, профессиональная подготовка, переподготовка относительно повышения качества способностей специалистов, повышение квалификации, подготовка инструкторов-менторов [17, 20, 28].

Западный подход к развитию потенциала специалистов в основном основывается на дуальной системе – сочетание теории и практики, т.е. развитие сотрудника без «отрыва» от профессиональной деятельности: так, в Германии и Швейцарии это четко структурированная система повышения квалификации персонала с учетом технических и технологических внешних изменений (в том числе и прогнозируемых), изменения, связанные с деятельностью самой организации, а также изменений, связанных с требованиями к профессии самого специалиста, тем самым обеспечивая подготовку специалиста к изменениям, связанным с его деятельностью (в том числе, к выполнению новых профессиональных задач). При этом профессиональное развитие потенциала сотрудника может проводиться не только на базе возможностей организации, но и с помощью «сетей содружества» нескольких организаций (в обоих случаях в процессе развития участвуют специалисты-тренеры, зачастую являющиеся штатными сотрудниками организации) – «Ausbildungs konsortium» и «Leitbetriebmit Partnerbetrieben», дополнительного обучения в специализированных учреждениях государственного и частного сектора за счет самой организации (Auftrag-sausbildung), а также создания собственного учреждения для проведе-

ния обучения (Ausbildungs verein). Следует отметить, что за соответствием качества систем внутрифирменного образования ведется контроль как со стороны работодателей и сотрудников, так профсоюзов и государства: разработанные системы повышения потенциала сотрудников должны соответствовать обязательным правилам обучения специалистов, являющиеся соответствующими требованиям о профессиональной подготовке со стороны государства и действительными для всех организаций, вне зависимости от их масштаба [21,22].

Следует отметить, что в отличие от японского подхода, где имеется четкая грань разделения общего образования и профессионального (где основное профессиональное развитие обеспечивается внутрифирменным образованием), европейско-американская система обучения предполагает, что сотрудник уже имеет сформированные компетенции, требующие небольшого срока адаптации для начала деятельности. Системы внутрифирменной подготовки специалистов можно охарактеризовать как «концепцию Форда-Тейлора», то есть узкоспециализированное развитие, основанное на повышении компетентности и повышении квалификации сотрудника относительно конкретной задачи и определенной трудовой функции [23].

Таким образом можно определить направления двух данных подходов к системе повышения потенциала и обучения персонала как:

1. Расширение квалификации специалистов с целью обеспечения их мобильности – японская, горизонтальная система;
2. Повышение квалификации специалистов в рамках определенной профессиональной деятельности специалиста – европейско-американская, вертикальная система.

Системы развития потенциала сотрудников организаций являются компонентом системы управления персоналом и представляют собой ряд мероприятий, основанных на кадровой политике и направленных на подготовку, повышение квалификации или переподготовку организационных кадров – данные процессы представляют собой процесс, направленный на увеличение потенциала профессиональной деятельности специалиста, его экономических и социальных результатах, а также повышению человеческого капитала организации, его рациональному использованию и повышению эффективности деятельности в целом [24].

Систему повышения потенциала сотрудников организации можно условно разделить на

две основные категории непосредственно внутрифирменное обучение сотрудника (процесс передачи и создания в том числе и имплицитных знаний) и внешнефирменное обучение – т.е. повышение профессионализма специалиста вне его «рабочей» деятельности (процесс получения эксплицитных знаний).

Процесс повышения потенциала специалиста со стороны внутрифирменного обучения включают в себя такие методы, как ротация, делегирование, наставничество, метод усложнения задач и т.д. Методы обучения «вне рабочего места» включают в себя тренинги, лекции, курсы повышения квалификации и т.д.

Внутрифирменное обучение связано непосредственно с практической составляющей деятельности специалиста – таким образом, данный вид обучения позволяет сотруднику повысить свой профессиональный уровень относительно определенных задач, соотносить свою деятельность относительно целей деятельности организации, более четко осознавать свою позицию и цели как специалиста данной организации. Однако, при реализации процессов внутрифирменного обучения существует ряд сложностей, среди которых является актуальность знаний, передаваемых сотруднику, актуальность самой программы обучения, уровень подготовленности специалиста, выполняющего роль наставника, его лояльность.

Система внутрифирменного обучения представляет собой сложный процесс, состоящий из логически взаимосвязанных этапов: анализ и оценивание потребности в развитии персонала, формирование фонда на обеспечение процесса обучения, определение целей и задач обучения, подготовка программы и выбор методов внутрифирменного обучения, и, наконец, оценка полученных/трансформированных/улучшенных в процессе обучения знаний, умений и навыков специалиста. Важно отметить, что в процессах должны принимать участия не только непосредственно наставники и сотрудники, но и руководители – каждый должен быть заинтересован в процессе и осознавать всю необходимость проведения подобных мероприятий.

Обучение за пределами организации способствует развитию специалиста как профессионала с точки зрения получения нового вида знаний, умений и навыков, а также новой поведенческой линии, тем самым способствуя привнесению новых идей и знаний в организационную структуру организации и ее деятельности.

Отрицательной стороной данного вида обучения можно назвать стоимость подобного обучения, несоответствие потребностей и программы обучения, а также сложность адаптации учебного (и иного) процесса относительно специфики деятельности конкретной организации.

Все факторы, воздействующие на развитие сотрудников можно условно разделить на три категории: внешние (уровень социально-экономического развития государства, образовательная система, изменения в законодательно-правовой системе страны, состояние трудового рынка, появление конкурентов), внутренние (материально-техническая база организации, условия организации труда, стимулирование труда, наличие мотивационных мероприятий, стиль управления руководителями) и особенности коллектива организации.

Существует множество подходов к оценке эффективности систем управления и формирования потенциала сотрудников организаций:

- метод МВО («management by objectives» – управление относительно целей) – соответствие целей конкретике, измеримости, достижимости, актуальности и наличию ограничения по времени, предложенная П. Друкером в 1954г. [25];

- метод Д. Киркпатрика (разделение относительно процессов и оценивание каждого уровня – реакции, обучения, поведения, результата), впервые упомянутая в 1954г. [26];

- математический подход МакГи – рассмотрение с точки зрения результативности и эффективности обучения;

- метод сбалансированной системы показателей и ключевых показателей результатов деятельности Нортон-Каплана, созданный в 1992г. – оценивание с точки зрения четырех аспектов деятельности организации: финансовые показатели, клиентоориентированностью, оптимальность организационных процессов и обучение и развитие сотрудников [27].

Управление развитием сотрудников организации предполагает анализ и оценку профессиональных возможностей специалиста (выполнение сотрудником его профессиональных обязанностей и трудовых функций, непосредственная оценка компетенций сотрудника, а также обучение, переподготовка и повышение квалификации специалиста), но и создание всевозможных условий, обеспечивающих определенный уровень комфорта для специалиста и способствующей повышению уровня профессионализма и трудовой эффективности специалиста – создание необходимых для нормальной деятель-

ности труда, мотивация сотрудника (в том числе с помощью системы оплаты труда, премирования и иных поощрений, создание способствующей развитию атмосферы, поддержка сотрудников в плане карьеры, учет интересов и потребностей специалистов), оддержание климата как в коллективе, так и в организации (взаимоотношения в коллективе, отношения коллектива с руководителем).

Заклучение. Таким образом, с точки зрения логической функциональности и обеспечения максимально возможной эффективности схему оценивания развития персонала можно представить, как оценивание развития персонала с точки зрения трех аспектов (экономической эффективности, профессиональной компетентности и социальной эффективности сотрудника) на основе качественного, количественного и комбинированного подхода к анализу.

Процесс развития внутрифирменного обучения персонала является не только инструментом решения определенных проблем и задач организации, но и является значимым ресурсом потенциала человеческого капитала организации, дополнительным источником формирования знаний. Грамотно составленная, гибкая и сбалансированная программа повышения квалификации и развития специалистов организации позволит повысить мотивацию сотрудника, обеспечит и увеличит его лояльность к организации и позволит обеспечить повышение уровня профессионализма специалистов организации – тем самым система управления развитием персонала организации за счет постоянного совершенствования и актуализации знаний специалистов, и повышению их эффективности, будет обеспечивать и способствовать конкурентоспособности организации в своей сфере деятельности.

Список литературы:

1. *Wiig K.* Knowledge Management: An Introduction and Perspective. // Journal of Knowledge Management. – 1997. - № 1 (1) 6–14с.
2. *Davenport T. and Prusak L.* Working knowledge: how organization manage what they know. - Harvard business school press. – 2000. – 224с.
3. *Kakabadse N., Kakabadse A. Kouzmin A.* Reviewing the Knowledge Management Literature: Towards a Taxonomy. Journal of Knowledge Management. – 2003.-№ 7 (4). - 75-91с.
4. *Krogh G.V., Nonaka I., Aben M.* Making the Most of Your Company's Knowledge: A Strategic Framework. //Long Range Planning. 2001- 34 (4) –р.421-439.

5. *Ipe M.* Knowledge Sharing in Organizations: A Conceptual Framework. // Human Resource Development Review. -2003.-№ 2 (4) - 337-359с.

6. *Hooff B., Huysman M.* Managing Knowledge Sharing: Emergent and Engineering Approaches. //Information Management. – 2009. - №46(1). - 1-8с.

7. *Edvardsson I.R., Oskarsson G.K.* Knowledge Management and Value Creation in Service Firms.//Measuring Business Excellence. – 2011. - № 15 (4), 7-15с.

8. *Ha S.-T., Lo M.-C. Wang Y.-C.* Relationship between Knowledge Management and Organizational Performance: A Test on SMEs in Malaysia.//Social and Behavioral Sciences. – 2016. - № 224.-184-189

9. *Apolloni A., Mavisu M., Ozeren E.* Knowledge management practices and related benefits in Turkish manufacturing firms.// International Journal of Intelligent Enterprise -2014. -№ 2 (2/3) - 169-195с.

10. *Meihami B. and Meihami H.* Knowledge management a way to gain a competitive advantage in firms (evidence of manufacturing companies).// International Letters of Social and Humanistic Sciences . – 2014. - № 14. – 80-91с.

11. *Remenyi D., Money A., Price D., Bannister F.* The Creation of Knowledge through Case Study research. – The Heley Working Paper Series. - 2002. 136с.

12. *Mingers J.* Management Knowledge and Knowledge Management: realism and forms of truth.//Knowledge Management Research and Practice. – 2008. - № 6 (1) - 14-36с.

13. *Nonaka I., Konno N. Toyama R.* SECI, BA and leadership: a unified model of dynamic knowledge creation. //Long range planning – 2000. № 33 – 29-35с.

14. *Davenport H. T., Völpel C.S.C.* The rise of knowledge towards attention management. //Knowledge Management. – 2001. - № 5 (3) -10-15с.

15. *Minbaeva D.* Knowledge transfer in Multinational Corporations. //Management international review. – 2007. - № 47 (4). – 16-29с.

16. *Mitchell R., Boyle B.* Knowledge Creation Measurement Methods. //Knowledge Management.– 2010. - № 14 (1): 15-21с.

17. *Roth J.* Enabling knowledge creation: Learning from an RD organisation. Knowledge management. – 2003. № 7 (1). – 16-29с.

18. *Haggie K. and Kingston J.* 2003. Choosing Your Knowledge Management Strategy. *Journal of Knowledge Management Practice*.

19. *Jashapara A., Tai W.-C.* Knowledge mobilization through e-learning systems: Understanding the mediating roles of self-efficacy and anxiety on perceptions of ease of use. // *Information Systems Management*. -2011. - № 28 (1). -71–83с.

20. *Tuomi I.* Data is more than knowledge implications of the reversed knowledge hierarchy for Knowledge Management and organizational memory. // *Journal of Management Information Systems*. -1999 - № 16 (3). - 103-117с.

21. *Nissen M.E.* (2002). An extended model of knowledge-flow dynamics. *Communications of the Association for Information Systems*, 8, 251-66.

22. *Williams R.* Narratives of knowledge and intelligence ... beyond the tacit and explicit. // *Journal of Knowledge Management*. 2006 - № 10 (4) - 81-99с.

23. *Davenport T.H., Prusak L.* Working Knowledge: How Organizations Manage What They Know. – Boston: Harvard Business School Press. - 1999 -199с.

24. *Нока И., Такеучи Х.* Компания – создатель знания. Зарождение и развитие инноваций в японских фирмах / И. Нока, Х. Такеучи. – М.: Олимп-Бизнес. - 2003. – 384 с.

25. *Edvinsson L., Malone M.S.* Intellectual Capital: Realising Your Company's True Value by Finding its Hidden Brainpower. -New York: Harper Business. - 1997. – 240 с.

26. *Wiig K.* Integrating intellectual capital knowledge management. // *Long Range Planning* – 1997. - № 30 (3) - 399-405с.

27. *Тэрутака И.* Особенности японской системы подготовки и использования кадров и государственная политика в этой области. - М., 1996. - 61 с.

28. *Hippach-Schneider, U., Weigel, T.* Relationship Between Potential Recruits from VET and HE: Case Studies from Germany, England and Switzerland. // *Technical and Vocational Education and Training*. – 2013. - № 18 - 27–37с.

29. *Rebmann, K., Tenfelde, W., Schlömer, T.* Berufs- und Wirtschaftspädagogik. Eine Einführung in Struktur-begriffe. - Wiesbaden: Gabler. - 2011 – 253с.

30. *Федорова Н.В., Минченкова О.Ю.* Управление персоналом организации. - М.: КноРус. - 2013. -512с.

31. *Бухалков М.И.* Управление персоналом: развитие трудового потенциала: учеб. пособие. - М.: Инфра-М. - 2016. - 192 с.

32. *Drucker P.* The practice of management. - HarperBusiness, 2006. – 416 с.

33. *Kirkpatrick J.* Kirkpatrick's Four Levels of Training Evaluation. - Association for Talent Development, 2016. – 200с.

34. *Kaplan R., Norton D.* Balanced scorecard success: the Kaplan-Norton collection. - Harvard-Business-Review-Press, 2015. – 1689 с.

35. *Гельманова З.С., Мажитова С.К., Петровская А.С., Габитов И.М.* Содержание образования на компетентностной основе. Управление качеством в образовании и промышленности // Сб. статей Всерос. науч.-техн. конф. г. Севастополь, 2020. с.688-692

References:

1. *Wiig K.* Knowledge Management: An Introduction and Perspective. // *Journal of Knowledge Management*. – 1997. - № 1 (1) 6–14с.

2. *Davenport T. and Prusak L.* Working knowledge: how organization manage what they know. - Harvard business school press. – 2000. – 224с.

3. *Kakabadse N., Kakabadse A. Kouzmin A.* Reviewing the Knowledge Management Literature: To-wards a Taxonomy. *Journal of Knowledge Management*. – 2003.-№ 7 (4). - 75-91с.

4. *Krogh G.V., Nonaka I., Aben M.* Making the Most of Your Company's Knowledge: A Strategic Framework. // *Long Range Planning*. 2001-34 (4) –p.421-439.

5. *Ipe M.* Knowledge Sharing in Organizations: A Conceptual Framework. // *Human Resource Development Review*. -2003.-№ 2 (4) - 337-359с.

6. *Hooff B., Huysman M.* Managing Knowledge Sharing: Emergent and Engineering Approaches. // *Information Management*. – 2009. - №46(1). - 1-8с.

7. *Edvardsson I.R., Oskarsson G.K.* Knowledge Management and Value Creation in Service Firms. // *Measuring Business Excellence*. – 2011. - № 15 (4), 7-15с.

8. *Ha S.-T., Lo M.-C. Wang Y.-C.* Relationship between Knowledge Management and Organizational Performance: A Test on SMEs in Malaysia. // *Social and Behavioral Sciences*. – 2016. - № 224.-184-189

9. *Apolloni A., Mavisu M., Ozeren E.* Knowledge management practices and related benefits in Turkish manufacturing firms. // *International Journal of Intelligent Enterprise* -2014. -№ 2 (2/3) - 169-195с.

10. Meihami B. and Meihami H. Knowledge management a way to gain a competitive advantage in firms (evidence of manufacturing companies). // International Letters of Social and Humanistic Sciences. – 2014. - № 14. – 80-91с.
11. Remenyi D., Money A., Price D., Bannister F. The Creation of Knowledge through Case Study re-research. – The Heley Working Paper Series. - 2002. 136с.
12. Mingers J. Management Knowledge and Knowledge Management: realism and forms of truth. // Knowledge Management Research and Practice. – 2008. - № 6 (1) - 14-36с.
13. Nonaka I., Konno N. Toyama R. SECI, BA and leadership: a unified model of dynamic knowledge creation. // Long range planning – 2000. № 33 – 29-35с.
14. Davenport H. T., Völpel C.S.C. The rise of knowledge towards attention management. // Knowledge Management. – 2001. - № 5 (3) - 10-15с.
15. Minbaeva D. Knowledge transfer in Multinational Corporations. // Management international re-view. – 2007. - № 47 (4). – 16-29с.
16. Mitchell R., Boyle B. Knowledge Creation Measurement Methods. // Knowledge Management. – 2010. - № 14 (1): 15-21с.
17. Roth J. Enabling knowledge creation: Learning from an RD organisation. Knowledge management. – 2003. № 7 (1). – 16-29с.
18. Haggie K. and Kingston J. 2003. Choosing Your Knowledge Management Strategy. Journal of Knowledge Management Practice.
19. Jashapara A., Tai W.-C. Knowledge mobilization through e-learning systems: Understanding the mediating roles of self-efficacy and anxiety on perceptions of ease of use. // Information Systems Management. -2011. - № 28 (1). -71–83с.
20. Tuomi I. Data is more than knowledge implications of the reversed knowledge hierarchy for Knowledge Management and organizational memory. // Journal of Management Information Systems. -1999 - № 16 (3). - 103-117с.
21. Nissen M.E. (2002). An extended model of knowledge-flow dynamics. Communications of the Association for Information Systems, 8, 251-66.
22. Williams R. Narratives of knowledge and intelligence ... beyond the tacit and explicit. // Journal of Knowledge Management. 2006 - № 10 (4) - 81-99с.
23. Davenport T.H., Prusak L. Working Knowledge: How Organizations Manage What They Know. – Boston: Harvard Business School Press. - 1999 -199с.
24. Нонака И., Такеучи Х. Компания – создатель знания. Зарождение и развитие инноваций в японских фирмах / И. Нонака, Х. Такеучи. – М.: Олимп-Бизнес. - 2003. – 384 с.
25. Edvinsson L., Malone M.S. Intellectual Capital: Realising Your Company's True Value by Finding its Hidden Brainpower. - New York: Harper Business. - 1997. – 240 с.
26. Wiig K. Integrating intellectual capital knowledge management. // Long Range Planning – 1997. - № 30 (3) - 399-405с.
27. Тэрутака И. Особенности японской системы подготовки и использования кадров и государственная политика в этой области. - М., 1996. - 61 с.
28. Hippach-Schneider, U., Weigel, T. Relationship Between Potential Recruits from VET and HE: Case Studies from Germany, England and Switzerland. // Technical and Vocational Education and Training. – 2013. - № 18 - 27–37с.
29. Rebmann, K., Tenfelde, W., Schlömer, T. Berufs- und Wirtschaftspädagogik. Eine Einführung in Strukturbegriffe. - Wiesbaden: Gabler. - 2011 – 253с.
30. Федорова Н.В., Минченкова О.Ю. Управление персоналом организации. - М.: КноРус. - 2013. -512с.
31. Бухалков М.И. Управление персоналом: развитие трудового потенциала: учеб. пособие. - М.: Инфра-М. - 2016. - 192 с.
32. Drucker P. The practice of management. - HarperBusiness, 2006. – 416 с.
33. Kirkpatrick J. Kirkpatrick's Four Levels of Training Evaluation. - Association for Talent Development, 2016. – 200с.
34. Kaplan R., Norton D. Balanced scorecard success: the Kaplan-Norton collection. - Harvard Business Review Press, 2015. – 1689 с.
35. Гельманова З.С. Мажитова С.К. Петровская А.С., Габитов И.М. Содержание образования на компетентностной основе. Управление качеством в образовании и промышленности // Сб. статей Всерос. науч.-техн. конф. г. Севастополь, 2020. с.688-692

Жеткиншек ЖУМАЕВ, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы, Н.Назарбаев даңғылы, zhumaev54@mail.ru

Бахытгуль КУРМАНТАЕВА, экономика ғылымдарының магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Орал қаласы, Н.Назарбаев даңғылы.

АУМАҚТЫҢ ЭКОНОМИКАНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ ЖӘНЕ АЛДАҒЫ БАҒЫТТАР

Мақалада аймақ экономикасының қазіргі даму жағдайы, аймақтық жиынтық өнімнің соңғы жылдардағы даму динамикасы, құрылымы және өңдеу өнеркәсібінің көрсеткіштері, сонымен бірге аймақтық экономиканың стратегиялық бағыттары мен ағымдағы бәсекелестікті арттыру шаралары келтірілген. Аталған мақалада облыс экономикасын шикі заттық өндіріс тәуелділігінен арылтып, оны индустриалды – инновациялық дамуға барынша бағыттауда облыстың бүгінгі инвестициялық іс - қимылдарын инновациялық серпінмен толықтыру жолында ұсыныстар келтірілді. Бүгінгі аймақтық экономикалық дамуға кәсіпкерлік қызметтегі жетіспей жатқан нәтижеліктер келтірілген.

Түйінді сөздер: аумақтық экономика, жиынтық өнім, өңдеу өнеркәсібі, индустриалды – инновациялық даму

Жеткиншек ЖУМАЕВ, кандидат экономических наук, доцент, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск, проспект Н.Назарбаева, zhumaev54@mail.ru

Бахытгуль КУРМАНТАЕВА, магистр экономических наук, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск, проспект Н.Назарбаева

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ДАЛЬНЕЙШИЕ НАПРАВЛЕНИЯ

В статье рассмотрено современное состояние развития экономики региона, динамика и структура его развития, показатели развития валового регионального продукта и обрабатывающей промышленности за последние годы, а также изучены стратегические направления региональной экономики и меры по повышению текущей конкуренции. В данной статье приведены рекомендации по улучшению инвестиционной политики области, избавив экономику области от зависимости сырьевого производства и направив ее на индустриально – инновационное развитие. Рассмотрены результаты предпринимательской деятельности, необходимые для нынешнего экономического развития региона.

Ключевые слова: территориальная экономика, валовой продукт, обрабатывающая промышленность, индустриально-инновационное развитие.

Zhetkinshek ZHUMAEV, Candidate of Sciences in Economics, Associate Professor of the West-Kazakhstan innovative-technological University, Uralsk, N. Nazarbayev Avenue, zhumaev54@mail.ru

Bakhytgul KURMANTAIEVA, Master of Economics Sciences, West-Kazakhstan innovative-technological University, Uralsk, N. Nazarbayev Avenue

STRATEGIC DEVELOPMENT OF THE TERRITORY'S ECONOMY: CURRENT SITUATION AND UPCOMING DIRECTIONS

The article presents the current state of economic development of the territory, the dynamics of the development of the territorial aggregate product in recent years, the structure and indicators of the manufacturing industry, as well as the strategic directions of the territorial economy and measures to increase current competition. In this article, proposals were presented on the way of replenishing the current

investment actions of the region with innovative dynamics to free the economy of the region from the dependence on raw material production and focus it as much as possible on industrial and innovative development. The following results in business activities are reflected in the current territorial economic development.

Keywords: territorial economy, aggregate production, manufacturing industry, industrial and innovative development.

Мәселені белгілеу.

Бүгінгі әлемдік экономикалық өмір нақтылығының бірі, бұл дамыған елдердің индустриялық даму кезеңінен инновациялық даму кезеңіне өтуі. Бұл « ... базалық салаларда жаңа технологияларды жаппай енгізумен және болашақтың 4.0 технологиялық қалыптағы жаңа индустрияларын құрумен ілесе жүргізілуде. Әлемдегі инновациялар бұрын болмаған ауқымға қанат жайды. Бұл ретте минералдық шикізат ресурстары шешуші бәсекелестік артықшылық болудан және елдің табыстылығына кепілдік беруден қалды. Елдің табыстылығы ең озық практикалар мен технологияларды игеру қабілетімен айқындалады» [1].

Жаппай жаңа технологияларды енгізу және 4,0 технологиялық қалыптағы индустрияның дамуы негізіндегі инновациялар серпілісі жаһандық бәсекестікті жаңа деңгейге көтеріп, экономикалық өсудің қозғаушы, іске асырушы күштері ретінде: адам капиталының жоғары деңгейін, технологиялық жаңғыру мен цифрландыруды және экономикалық өсу сапасын, сонымен бірге бұл экономикалық даму кезеңінің басты ерекшеліктері деп: ғылымның экономикадағы жетекші ролі, өндірістік ресурстар қатарында білім мен ақпараттың айрықша орын алуы, экономикалық субъектілердің коммуникациялық мүмкіндіктерінің кеңейуі, еңбек ресурстарының зияткерлік ролінің артуын атауда.

Бүгінгі Қазақстан Республикасының экономикалық дамуының жаңа моделі, 1997 жылы жариялаған "Қазақстан-2030: Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы" стратегиясынан бастау алып, 2012 жылғы желтоқсандағы Мемлекет басшысының ел халқына Жолдауында ұсынылған Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі Даму стратегиясымен толықтырулар алған стратегиясына негізделеді [2].

Жаңа экономикалық моделдегі экономикалық өсуді, яғни экономиканың барлық секторларындағы көпдеңгейлі байланыстар мен бірігулердің, көптаратпандырылуы мен

экспорттық бағыттануының, жаңа технологияларды кеңінен енгізуді 4.0 технологиялық қалыптағы жаңа индустрияларын құрумен ілестіре жүргізілуді және нәтижесінде орнықты әрі өспелі дамуды қамтамасыз етудің негізінде болатын, күштері ретінде: технологиялық экономиканы, экспорттық бағытталған экономиканы және жаңа экономиканы анықтап, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі стратегиясының 7 реформасы мен 7 басым бағыттарын қамтыған. Бұл реформалар мен басым бағыттардың жүйелі, кешенді, ғылыми негізділік, әділділік, кең ақпараттылық, қаражаттармен қамтылу және мемлекеттік, қоғамдық бақылау, талдау негіздерінде іске асырылуы Қазақстан Республикасының көптаратпандырылған, адам капиталын қоғам дамуының басты күші деп бағалайтын, экспорттық бағытталған және орнықты әрі теңдестірілген экономикалық өсуі бар дамуға қол жеткізеді деген сенім ұялатады [3].

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау.

Аталған реформалар мен басым бағыттардың сапалы іске асырылуын қамтамасыз етуде басты ролді, әрине аймақтық экономика алады. Бұл тұрғыда Батыс Қазақстан облысының экономикалық әулеті үлкен. Облыс, Ресей Федерациясының бес облысымен (Орынбор, Самара, Саратов, Волгоград, Астрахан) және өзіміздің Ақтөбе, Атырау облыстарымызбен шектеседі (солтүстігінде - Ресей Федерациясының Орынбор облысымен, шығыста - Қазақстан Республикасының Ақтөбе облысымен, оңтүстігінде - Қазақстан Республикасының Атырау облысымен және Ресей Федерациясының Астрахан облысымен, батысында - Ресей Федерациясының Волгоград және Саратов облыстарымен, солтүстік - батысында - Ресей Федерациясының Самара облысымен).

Ресей Федерациясымен арадағы шекара арқылы Ресей мен Орталық Азия арасындағы жүк және жолаушылар тасымалы, қатынасы іске асырылады.

Батыс Қазақстан облысының экономикалық дамуы индустриалды – аграрлық сипатты білдіреді. Өнеркәсібі мұнай және газ өндірісі, мұнай өнімдерін қайта өңдеу, машина жасау, металлургия, тамақөнеркәсібімен көрініс береді, сонымен бірге ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеу, құрылыс материалдарын

өндіру, т.б. кәсіпорындар жұмыс жасайды. Облыс аумағында газ және газ – конденсатының, мұнайдың, борат рудасының, жанғыш сланецтің, калий – магний тұзының, цементтік шикізаттың, керамзиттік саздың және құрылыстық құмның кен орындары барланған.

Зерттеудің негізгі нәтижелері.

1 кесте - Батыс Қазақстан облысының жиынтық аумақтық өнімі

	2015 жыл	2016 жыл	2017 жыл	2018 жыл	2019 жыл
БҚО ЖАӨ, млрд. тенге	1 709,97	2 032,7	2 285,1	2 790,7	2 963,8
Республикалық ЖІӨ үлесі, %	4,2	4,3	4,3	4,5	4,3
Бір адамға шаққандағы ЖАӨ, мың тенге	2 699,6	3 179,8	3 547,0	4 295,9	4 527,3

2019 жылы Батыс Қазақстан облысының жиынтық аумақтық өнімі 2963,8 млрд. тенгені құрады, бұл 2015 жылмен салыстырғанда 73,32 %-ға, ал 2018 жылдан 6,2 % - ға жоғары, кестеден жиынтық аумақтық өнімнің ұдайы

жоғарылау тенденциясында екендігін көруге болады. Бір адамға шаққандағы ЖАӨ 2019 ж. 2015 ж. салыстырғанда 67,77 % - ға, ал өткен 2018 жылмен есептегенде 5,39 % ға артқан.

2 кесте - Батыс Қазақстан облысының ЖАӨ құрылымы, млн. тенге

	2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.
Аумақтық жиынтық өнім	1 709 952,7	2 032 669,9	2 285 053,1	2 790 661,6	2 963 795,6
Таурлар өндірісі, %	1015711, 959,4	1172850,5 57,7	1286484,9 56,3	1638118,4 58,7	1624160,0 54,8
Ауыл, орман және балық шаруашылығы, %	59 744, 03,5	74 418,1 3,7	77 533,3 3,4	81 595,0 2,9	98 708,2 3,3
Өнеркәсіп, %	882 516,6 51,6	1 016 587,0 50,0	1 118 457,1 48,9	1 439 735,4 51,6	1 382 048,3 46,6
тау-кен өндіру өнеркәсібі, %	789 303,1 46,2	910 440,3 44,8	990 029,6 43,3	1 272 486,6 45,6	1 213 679,7 41,0
Қызметтер өндірісі, %	577964,0	737859,2	840899,5	890221,0	1067496,8

	33,8	36,3	36,8	31,9	36,0
көтерме және бөлшек сауда; автомобильдер мен мотоциклдерді жөндеу,%	130 588,4 7,6	182 396,2 9,0	197 475,3 8,6	227 750,8 8,2	253 765,0 8,6
Көлік және қоймалау, %	104 652,0 6,1	137 514,2 6,8	131 284,7 5,7	139 659,6 5,0	225 343,5 7,6
Басқа қызметтер,%	342723,6 20,1	417948,8 20,5	512139,5 22,5	522510,6 18,7	588388,3 19,8

Жиынтық аумақтық өнімінің 2015-2019 жылдар аралығындағы құрылымында тауарлар өндірісінің орташа үлесі 57,2 % құрайды, ал 2019 жылы – 54,8 % . Бұл көрсеткіштің соңғы жылдары ЖАӨ үлестік салмағының төмендеуі байқалады (2018 ж. – 58,7 % ,2017 ж.-56,3 %, 2016 ж. – 57,7 %, 2015 ж.- 59,4 %), дегенменде өндірістің жыл санап артып келе жатқандығын көруге болады. Қызмет көрсету саласы 2019 ж. – 36,0 % құрады , өткен жылмен салыстырғанда – 11,15 % - ға жоғары. Қызмет көрсету саласының соңғы бес жылдағы орташа жылдық үлесі ЖАӨ құрамында – 35 % құрайды.

ЖАӨ құрамында өнеркәсіп өнімдерінің үлесі 2015 – 2019 жылдар аралығындағы 49,6 % - ды құрайды, ал 2019 жылғы үлесі 46,6 %, Бұл көрсеткіш бойыншада ЖАӨ құрамындағы үлестік салмақтың төмендеуін көруге болады, бірақ өнім өндіру көлемі 2015-2017 жылдардағы көлеммен салыстырғанда жоғары, ал 2018

жылдан 4,0 % - ға төмен. Ауыл, орман, балық шаруашылықтарының үлестік салмағы 2019 жылы – 3,3 %, орташа соңғы бес жылдағы көрсеткіші – 3,4 % [4].

Өнеркәсіп өнімдерінің 89,2 % тау - кен өндіру саласының үлесіне тиеді. Бұл салада мұнай – газ секторындағы төмендегідей ірі кәсіпорындар жұмыс жасайды: «Карачаганак Петролеум Оперейтинг Б. В.», «Жаикмұнай». Облыстағы көмірсутегі шикізатының негізгі үлесі Қарашығанақ және Чинарев мұнайгазконденсаты кен орындарында орналасқан. Батыс – Қазақстан облысына республика бойынша өндірілетін газды конденсаттың 97,1 % және газдың 36,1 % тиіселеді.

3 кесте - Батыс Қазақстан облысының 2015-2019 жылдар аралығындағы орташа ЖАӨ құрылымы, млн. тенге

	2015 – 2019 жылдар, барлығы	Орташа 1 жылдағы өнім	Пайыздық үлесі (%)
Аумақтық жиынтық өнім	11782132,9	2 356426,6	100
Таурлар өндірісі	6737325,7	1347465,1	57,2
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	391998,6	78399,7	3,4
Өнеркәсіп	5839344,4	1 167868,8	49,6
тау- кен өндіру өнеркәсібі	5175939,3	1035187,9	44,0
Қызметтер өндірісі	4 114 440,5	822888,1	35,0
көтерме және бөлшек сауда; автомобильдер мен мотоциклдерді жөндеу	991975,7	198395,1	8,4

Көлік және қоймалау	738454,0	147690,8	6,3
Басқа қызметтер	2 383 710,8	476742,2	20,3

Облыс экономикасындағы өңдеу өнеркәсібінің үлесі 2019 жылы 7,7 % құрады (2018 ж. – 7,7 %, 2017 ж. – 7,1 %, 2016 ж. – 6,2 %). 2015 – 2019 жылдар аралығында өңдеу өнеркәсібінің даму, өсу тенденциясы байқалады.

Өңдеу өнеркәсібінің құрамында тамақ өнімдерін өндіру үлесі 32 % (және өндірістің даму тенденциясын көруге болады), мұнай өнімдерін өндіру – 22 %, машина жасау – 20,5 % [5].

4 кесте - Өңдеу өнеркәсібінің көрсеткіштері, млн. тенге

Саланың атауы	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	Өңдеу өнеркәсібі көлеміндегі үлес салмағы, %
Өңдеу өнеркәсібі, оның ішінде	126 646,9	161 650,0	202 305,0	215 383,9	100
мұнай өнімдерін өндіру	11 694,7	24 096,5	44 573,2	47384,4	22,0
машина жасау	35 594,0	38 011,0	39 773,8	44 094,7	20,5
металлургия	9 636,5	11 844,9	15 956,9	27 836,4	12,9
құрылыс материалдарын өндіру	9 552,5	12 478,8	13 736,6	14646,1	6,8
тамақ өнімдерін өндіру	42 872,8	49 316,2	57 705,7	68 908,0	32,0
жеңіл өнеркәсіп	1 032,8	1011,2	1338,4	1 507,7	0,7

2019 жылы «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасының сарапшылары Батыс – Қазақстан облысының басты экономикалық көрсеткіштерін және аумақтық даму әлеуетін (өнеркәсіптік өндірістің 92 % - ын құрайтын көмірсутегі шикізаттық секторын қоспағандағы) және экономиканың негізгі салаларын талдай келе стратегиялық және ағымдағы бәсекелестік қабілеттерді арттыру бойынша төмендегідей қорытындылар жасалды [6].

Қорытынды.

Стратегиялық бағытта:

1. Облыстың әлеуметтік – экономикалық дамуында тиімді орналасқан мекенжәйін, ең жоғарғы деңгейде пайдалану нәтижесінде сауда саласын дамыту.

2. Агроөнеркәсіп кешенінің, соның ішінде ет өнімдері өндірісінің мүмкіндіктерін кең пайдалану, ет кластерін қалыптастыру және дамыту.

3. Экономиканың қайта өңдеу саласын дамыту, соның ішінде:

1. Мұнай өңдеуді; 2. Машина жасауды; 3. Тамақ өндіру саласын.

Ағымдағы бәсекелестік қабілеттілікті арттыруда төмендегідей шараларды іске асыру ұсынылды:

1. Ресей Федерациясына және ҚР іргелес облыстарына өнім экспорттауға бағытталған өнеркәсіптік жылыжай кешендерін дамыту (табиғи

газдың алынатын көлемін ескере отырып, жылыжайларды арзан энергия шикізатымен камтамасыз етуге болады).

2. Құс фабрикаларының кешенін салу.

3. Мемлекетаралық тауар тасымалдарындағы БҚО-ның өсіп келе жатқан тауар айналымы мен тораптық рөлін ескере отырып, көтерме-тарату орталығын құру. Ілеспе бизнес-сервисі бар өңірлік көлік-логистикалық орталық салу.

4. Жоспарланып отырған индустриялық аймақтың құрылысын (ауданы 280 га) жоғарыда көрсетілген объектілермен байланыстыру және оның мамандануын агрологистикалық секторға шоғырландыру.

5. Объектінің халықаралық мәртебесін ескере отырып, бар әуежайды қайта жаңарту немесе жаңа әуежай салу.

6. Шағын бизнес үшін әлеуеті жоғары сервистік экономиканы өңірде дамыту (қонақ үй бизнесі, тамақтану объектілері).

Облыс экономикасының бәсекелестік қабілетін арттыруда үшінші бесжылдық мемлекеттік индустриалды – инновациялық даму бағдарламасы шеңберінде 173,3 млрд.тенгеге 13 жоба іске асырылуда. 2020 жылы құны 4,9 млрд. тенге құрайтын 4 жоба іске қосылды және 2020 жылдың қорытындысы бойынша облыс экономикасына 468 млрд. тенгенің инвестициясы

тартылды, оның 58 % сыртқы көздерден. Шетелдер инвестициясының қатынасуымен құны 1,9 трлн. тенге құрайтын 8 ірі жоба іске асырылуда. Іске асырылып жатқан ауқымды жұмыстардың негізіндегі стратегия, бұл облыс экономикасын шикі заттық өндіріс тәуелділігінен арылтып, оны индустриалды – инновациялық дамуға барынша бағыттау. Бұл тұрғыда облыстың бүгінгі индустриалды – аграрлық даму бағытына жаңа инвестициялық серпінін инновациялық серпінмен молынан толықтыру керек. Бүгінгі аумақтық экономикалық дамуға кәсіпкерлік қызметтегі төмендегідей нәтижеліктер жетіспейді:

- нарыққа жаңа өнімдерді шығару, бұрын болмаған тауарлардың немесе қызметтердің дүниеге келуін іске асыру және өнімдердің көптаратпандырылуына айрықша назар аудару;

- жаңа өндіріс әдістерінің пайда болуы және қолданылуы. Міндетті түрде, жаңа болуы шартты емес, бірақ қолданыстағы технологияны жетілдіру, өзгерту негізінде өзіміздің өндіретін тауарымызды, өнімдерімізді басқалардан жақсы, сапалы, тұтынушыларға тартымды етіп өндіру және қол жетімді бағамен ұсыну;

- кәсіпорындардағы өнертапқыштарды қолдау нәтижесінде бұрын нарықта болмаған, ешкім жасамаған ұсыныс тауашаларын ашу;

- өндірісті ұйымдастыру мен басқаруды тұрақты жетілдіріп отыру және жаңа әдістерін қолдану;

- материалдардың, шикізаттардың жаңа көздерін табу. Сонымен бірге, аумақтық экономикалық дамуға қолда бар ресурстарды үнемдеу, қолданыстағыларының тиімділігін арттыру, өндірістік үрдістерді оңтайлы, ықшамды ұйымдастыру және бұлардың ынталандырушылық күшін арттыруға, өндірісті ғылыммен ұштастыруға жоғары мән беру керек. Облыста 4 жоғарғы оқу орындары бар, бұларда бакалавр мамандарымен бірге магистр кадрларды даярлауда жүзеге асырылады. Осы тұрғыда, облыстағы ғылыми әлеуетте аумақтық экономиканың бәсекелестік қабілетінің артуына, салалар мен өнімдердің көптаратпандырылуына, нәтижесінде жоғары табыстылықты қамтамасыз ету үрдісіне толықтай тартылуы қажет деген ой ұялатады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы *Н.Ә. Назарбаевтың* «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы 2012 жылғы 14 желтоқсан. Қатынау режимі :<https://www.akorda.kz/kz>

2. Қазақстан Республикасының 2020-2025 ж. Стратегиялық жоспары. - Қатынау режимі: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025>

3. Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1050 қаулысы. – Қатынау режимі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001050>

4. 2019 жылы өңірлер бөлінісінде Қазақстан Республикасының шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту туралы есеп. - Нұр-Сұлтан: «Астана қаласының жас мүгедектері» ҚҰ. – 2020. – 176 б.

5. *Бухина С.* Ставка на обрабатывающую промышленность. - Қатынау режимі: <https://inbusiness.kz/ru/news/stavka-na-obrabatyvayushuyu-promyshlennost>

6. Батыс Қазақстан облысы бойынша Тексеру комиссиясының 2019 жылғы облыстық бюджеттің атқарылуы туралы есебі (БҚО әкімдігінің есебіне қорытынды). - Орал, 2019 ж.

References:

1. Kazakstan Respublikasynyn Prezidenti – Elbasy N.Ә. Nazarbaevtyн «Kazakstan-2050» Strategiiasy қалыптасқан мемлекеттин zhana saiasi bahyty» atty Kazakstan khalkyna Zholdauy 2012 zhylygy 14 zheltoksan. Katynau rezhimi:<https://www.akorda.kz/kz>

2. Қазақстан Республикасының 2020-2025 ж. Стратегиялық жоспары. - Қатынау режимі: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025>

3. Kazakstan Respublikasyn indutriialyk-innovatsiialyk damytudyn 2020 – 2025 zhyldarға arналған мемлекеттик baghdarlamasyn bekitu turaly. Kazakstan Respublikasy Ykimetinин 2019 zhylyghy 31 zheltoksandaghy № 1050 kaulysy. – Katynau rezhimi: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001050>

4. 2019 zhyly onirler bolinisinde Kazakstan Respublikasynyn shahyn zhane orta kasipkerlikti damytu turaly esep. - Nur-Sultan: «Astana kalasynyn zhas mygedekteri» ҚҰ. – 2020. – 176 b.

5. *Bukhina S.* Stavka na obrabatyvaiushchuiu promyshlennost. - Қатынау режимі: <https://inbusiness.kz/ru/news/stavka-na-obrabatyvayushuyu-promyshlennost>

6. Batys Kazakstan oblysy boiynsha Tekseru komissiasynyn 2019 zhylyghy oblystyq biudzhettin atqarylyu turaly esebi (BҚO әkimdiginiң esebine korytyndy). - Oral, 2019 zh.

Gulnar SRAILOVA, Candidate of Economic Sciences, Assistant Professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academic st. 9, gulnara.srailova@mail.ru +77003114544

Bakyt KAZBEK, master student, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academic st. 9, kazbekova_bakyt@mail.ru +77767266861

METHODOLOGICAL ASPECTS OF REAL ESTATE MARKET MANAGEMENT

The article reflects the ways on the problems of the essence and content of the concept of management, this definition is interpreted as a set and cyclicity of management processes, which include planning, organization, motivation and control, due to which it becomes possible to achieve the main goals of the organization. Speaking about the implementation of these processes in the real estate market, it can be argued that they are primarily aimed at achieving the owner's goals for the efficient implementation of transactions with real estate objects such as rent, sale, etc.

Keywords: housing, innovative technologies, methodological aspects, real estate, management, real estate market

Гульнар СРАЙЛОВА, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көшесі 9, gulnara.srailova@mail.ru +77003114544

Бақыт ҚАЗБЕК, магистр, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көшесі 9, kazbekova_bakyt@mail.ru +77767266861

ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІК НАРЫҒЫН БАСҚАРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада басқару тұжырымдамасының мәні мен мазмұны мәселелерінің жолдары көрсетілген, бұл анықтама жоспарлауды, ұйымдастыруды, мотивация мен бақылауды қамтитын басқару процестерінің жиынтығы мен циклділігі ретінде түсіндіріледі, соның арқасында қол жеткізуге болады. ұйымның негізгі мақсаттары. Бұл процестерді жылжымайтын мүлік нарығында жүзеге асыру туралы айтатын болсақ, олар ең алдымен жылжымайтын мүлік объектілерімен жалға алу, сату және т.б мәмілелерді тиімді жүзеге асыру үшін меншік иесінің мақсаттарына жетуге бағытталған деп айтуға болады.

Түйінді сөздер: тұрғын үй, инновациялық технологиялар, әдістемелік аспектілер, жылжымайтын мүлік, менеджмент, жылжымайтын мүлік нарығы

Гульнар СРАЙЛОВА, кандидат экономических наук, доцент, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, gulnara.srailova@mail.ru +77003114544

Бақыт КАЗБЕК, магистрант, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, kazbekova_bakyt@mail.ru +77767266861

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ РЫНКОМ НЕДВИЖИМОСТИ

В статье отражены пути по проблемам сущности и содержания понятия управления данная дефиниция трактуется как совокупность и цикличность управленческих процессов, к которым относятся планирование, организация, мотивация и контроль, за счет которых становится возможным достижение основных целей организации. Говоря о реализации данных процессов на рынке недвижимости, можно утверждать, что они направлены прежде всего на достижение целей собственника по эффективному осуществлению операций с объектами недвижимого имущества такими, как аренда, продажа и др.

Ключевые слова: жилище, инновационные технологии, методические аспекты, недвижимость, управление, рынок недвижимости

1. Problem statement

At the moment, there is no integral definition of the concept of "real estate market management" among specialists, which is due to the interdisciplinary approach to this concept, as well as attempts to consider its history and dynamics. In terms of etymology/historical meaning, the understanding of the essence of "real estate market management" is changing due to significant social and economic transformations both in the country as a whole and at the regional level: changes occurred in the needs of society and the state, the structure of the real estate market, the maintenance of real estate objects, legal regulators of real estate market transactions, etc. Financial and economic methods of managing real estate objects for-profit and effective regulation of the whole commercial system of real estate market management are now in the foreground.

The dynamism of the definition "real estate market management" is determined by the fact that at present it is impossible to fix this category and the processes it generates at the legislative level without making constant amendments and adjustments, which is again connected with the active transformation and reforming of the whole socio-economic system of the country and the real estate market, in particular.

Different views and understanding of the essence of real estate market management, primarily due to legislative gaps in the establishment of legal relations in this market and the lack of a system of its regulation by normative legal acts. This is the consequence of several reasons:

1. Lack of a holistic view and, consequently, a developed strategy for the formation of the entire real estate market and its components;

2. Lack of organization and effective interaction within state authorities in terms of adopting and implementing regulatory and legal provisions for regulating and managing the real estate market;

3. Lack of coherence in the majority of legislative and normative acts, including at the state and regional levels;

4. Lack of criteria for the legal status of certain professional participants in the real estate market, including realtors and property managers [1, p.101].

Because the management and regulation of the real estate market are accompanied by gaps and superficiality in the development of laws in the regulatory and legal system of the state, the real estate

market in modern economic realities is functioning with certain problems, among which:

- all management activities are usually reduced to the operation of real estate objects, which is due to the lack of effective management;

- subjects of the real estate market in their managerial activity are focused on traditional methods of management, the consequence of which is that the real estate market acquires the regressive nature of the interaction between its participants and stagnation in its development;

- the executive authorities of the subjects of the RK do not consider carrying out operations and transactions with the objects of real estate as an effective source of replenishment of the region's budget with money, and, consequently, as an instrument in solving the problem of development of the region's territory.

2. Research results

The theoretical and methodological analysis of the scientific literature concerning the problems of real estate market management has allowed us to argue that at the moment there is variability in the definition of this definition. In our opinion, real estate market management can be defined as a complex of operational actions that do not contradict the law and are associated with the activities of the owner of the real estate object, carried out within the framework of his interests and on a fee basis.

In this case, the activity of real estate market management has a number of pronounced features that characterize it as regulating:

1. Operational activity with real estate objects, which is connected with leasing, namely: compilation of the register of tenants of real estate; establishment of stages and parameters of the process of leasing real estate objects; terms of the lease agreement; algorithm of return of the leased object to the owner after the end of the terms of the agreement;

2. Implementation of processes and management functions of the authorities in relation to organizations that implement real estate contracts in the market, in particular coordination and control over the activities of these organizations;

3. The involvement by the authorities of consulting companies to study consumer demand, the structure and composition of the real estate market, the analysis of real estate properties, the determination of rents and others in the implementation of effective management of the real estate market.

4. Authorities and their representatives act as verified owners in the operational activities with the objects of real estate;

Thus, real estate market management is a multifaceted managerial activity aimed at the effective functioning of the real estate market and its participants to generate income (Table - 1).

Table 1 - The main types of activities in the management of the real estate market.

Types of activity	Composition and content of real estate management
The stages of real estate production:	- operating activities with the land plot; - design of the real estate object; - erection of the real estate object; - regulatory activity in the form of operations with real estate objects; - operating activities with real estate objects according to the purpose of use.
Types of use of the property:	- management activities of residential real estate; commercial and industrial buildings; educational and medical institutions; real estate in the tourist and historical complex.
Type of management by timing:	- operational, medium-term and strategic.
Objectives of real estate management:	- implementation of technical maintenance of real estate objects; - development of the social service sphere.
Areas of management activity:	- assessment of the financial and economic situation of the property; - regulation of the staffing of the real estate object; - assessment of the risks associated with the operation of real estate.

In this regard, at the federal level, in our opinion, it is necessary to:

1. To design and introduce at the state level a unified concept and methodology for managing the real estate market, including taking into account the socio-economic situation of the RK subjects and the level of investment activity;

2. define structure and shape of modern objects of the real estate, promoting the increase of demand for them, investment activity in construction and increase of profit from the functioning of the real estate market;

3. To develop the concept on effective management of the state real estate objects with a view of the increase of a profitable part of the state budget;

4. To form conditions for the development of professional and competent management [2,p.91].

At present there are a large number of unresolved issues in the system of real estate management related to different existing and projected types of real estate objects, with the peculiarities of their management, the number of participants involved in the regulation of objects, as well as problems of processing operational information about the state and condition of the real estate market and its objects, necessary for optimal management and regulation of this market.

All regional problems of real estate market management can be grouped into three main com-

plexes, the solution of which will contribute to the optimization of management activities:

1. Planning-strategic problems associated with the ambiguity of goals, risks, and possible financial and economic effects of real estate management activities;

2. Technical-engineering problems connected with the impossibility of operative processing of information on the real estate market, as well as the absence of an algorithm and methodology of registration and analysis of real estate objects;

3. Organizational and personnel problems associated with the shortage and sometimes lack of competent personnel who carry out professional management activities with regard to real estate objects.

Regional authorities are owners of state real estate in respect of which they perform management activity. But it is impossible to effectively manage if the authorities do not operate with full and objective information on the situation of real estate objects in the territory of the subject of Kazakhstan.

Like regional authorities, organizations that manage the real estate market must also have reliable information about real estate objects and obligatory professional training to carry out their management duties [3].

Analyzing foreign experience and the experience of the leading regions of Kazakhstan in managing the real estate market, it can be argued that management activity at the level of economic entities is

focused on commercial real estate, which certainly brings high economic benefits. Real estate managers are least attracted to work with residential properties because they need competent employees capable of solving problems with the owners of residential premises, insolvent population, and third-party organizations that service residential buildings. Nevertheless, management of residential real estate can be profitable from the point of view of financial and economic effect, as owners of residential premises, present and potential, seek to provide themselves with comfortable living conditions, including electricity and heat, and, therefore, can invest at the micro-level in the development of the residential real estate market in the region.

It follows from the above that the management of the residential real estate market is a set of processes, decisions and works that form a complex structure of management activity. This is due, first of all, to the fact that the content of the real estate object is of an ambiguous nature, and the exploitation of real estate objects is always associated with a large number of economic and legal problems.

Based on the above, it can be argued that in modern socio-economic realities there is no unified and holistic definition of the essence and content of regional real estate market (RRN) management. Specialists, in accordance with their scientific field of knowledge, offer different interpretations of the definition of this concept. Thus, the following definitions can be found in the scientific literature: real estate market management, property management, property management, etc. Besides, there is no understanding of the essence of the concept of "regional real estate market management" which has its own specific features conditioned by the regional structure of economic management of the RK subject.

The regional real estate market management system should take into account the peculiarities of the condition and structure of the real estate objects of a given region and include the following components: evaluation and control of the operation of residential and commercial real estate; conservation and design of real estate; legal provision for the functioning of the regional real estate market.

Proceeding from the peculiarities of economic relations on the regional real estate market of the subjects of the RK, it becomes possible to define the essence of the concept of "regional real estate market management". Regional real estate market management is a planning and strategic activity of regional authorities associated with the implementation of management processes (planning, coordina-

tion, evaluation, control) in relation to state real estate objects, expressed in the formation of a methodology of operation of real estate objects, the basis for which is the regulatory and legal framework of RK and its subjects in order to obtain financial and economic profit and increase the revenue part of the budget of the region, carried out within the general socio-economic [4].

It should be noted that the RRN management system should be methodological in nature and meet the following criteria:

1. The RRH management system should have forward-looking goals for its formation and functioning, which do not contradict the general development strategy of the region and are subordinate to it. In the region, the real estate market itself acts as the RRN system, and the goals are formulated based on the needs of the region's strategy;

2. RRN management system should be based on a detailed analysis of the socio-economic development of the region in order to ensure the targeting of needs in the real estate market.

In existing scientific sources, "real estate management" as a special type of entrepreneurial activity, depending on the situation, is understood to mean:

1. Decision-making and execution of documents with respect to property rights to real estate objects;

2. Management of a particular type of object in the process of its operation to meet personal needs or commercial use;

3. Any single purposeful organizing impact on real estate in order to achieve its goals;

4. The process of implementing management functions to obtain certain social and economic results;

5. A system of legislative and executive regulation and control of the behaviour of all participants in relations related to real estate, carried out by authorized government bodies to stabilize and effectively develop the economy in changing conditions, is called regulation.

3. Conclusion

There is also such a definition: "management of real estate (in the sphere of entrepreneurship) is an activity carried out at its own risk, aimed at deriving profit from the owner's authority to own, use and dispose of its real estate on behalf of the owner.

Thus, despite some inconsistency in the definitions given, we can conclude from them that real estate management includes all types of activity and all operations with it: construction, investment, possession, intermediary, pledge, trust, exchange, etc.

Three groups of management objects can be distinguished.

1. Individual real estate objects.

2. Real estate objects as part of property complexes of enterprises (managed in the interests of the entire property complex).

3. Systems of real estate objects (residential fund, non-residential fund, land fund, etc.). Different systems of real estate objects have different management principles. For example, the non-residential fund is managed to make a profit, and the residential fund - to minimize the costs of its maintenance [5].

Let us try to specify the concept of "real estate management". Real estate management can be internal and external. Internal management" means the activity of the enterprise to manage the real estate belonging to it (for example, through internal normative documents: articles of association, job descriptions, regulations, etc.). Thus, with internal

management, the enterprise manages the real estate belonging to it.

References:

1. *Buzova, I.A.* Real Estate Management - M.: Case , **2019. - 241**

2. *Busov, V.I.* Real Estate Management. Theory and practice. Textbook / *V.I. Busov, A.A. Polyakov.* - M.: Yurait, 2016. – **228** c.

3. *Petrov, V.N.* Economics of Real Estate. - Access mode: <https://spbftu.ru/wp-content/uploads/2017/03/ekonomikanedvizhimosti.pdf>.

4. *Gorodnova, N.V., Mavrina, I.N.* Economic aspects of real estate market management. - Access mode: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/95325/1/978-5-7996-3129-1_2020.pdf.

УДК: 336:662

DOI 10.52445/ВКЕУ.2021.61.2.015

Галия ДЖАКСЫБЕКОВА, доктор экономических наук, профессор, «Алматы Менеджмент Университет», Республика Казахстан, г.Алматы, Розыбакиева 227 А, dgn_galiya@mail.ru, +7 701 766 05 28.

Ботагоз КИШИБАЕВА, докторант 3 курса УО «Алматы Менеджмент Университет», Республика Казахстан, г.Алматы, Розыбакиева 227 А, bkishibayeva@gmail.com, +7 7476984198;

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТРУКТУРЫ КАПИТАЛА КОМПАНИИ

Капитал компании нужен для осуществления коммерческой деятельности и создания добавленной стоимости для заинтересованных сторон, включая экономику. Нужно оценить, как изменился взгляд на структуру капитала компании с теоретической точки зрения, чтобы найти, какие концепции и теории, если таковые имеются актуальны сейчас. Есть также новые определения и задачи, переходящие от определения и изучения оптимальной структуры капитала компании к устойчивому финансированию, таксономии, а также устойчивости структуры капитала компании. Потому цель этого анализа: установить имеющиеся главные теории, которые влияют на структуру капитала компании и анализирующие её и провести изучение теоретический сдвиг теорий, который был основан на потребностях. Авторы определили структуру капитала компании и определили, что число научных публикаций существенно увеличилось, что подтверждает необходимость переоценки теоретических основ теорий структуры капитала, также помогает найти тенденции, все еще относительные и возникающие в результате теоретические и практические аспекты структуры капитала компании.

Ключевые слова: структура капитала компании, обзор литературы, финансовые коэффициенты, таксономия, устойчивость

Галия ДЖАКСЫБЕКОВА, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ОО «Алматы Менеджмент Университеті», Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Розыбакиева 227 А , dgn_galiya@mail.ru, +7 701 766 05 28.

Ботагоз КИШИБАЕВА, докторант 3 курс ОО «Алматы Менеджмент Университеті», Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Розыбакиева 227 А , bkishibayeva@gmail.com, +7 7476984198;

КОМПАНИЯ КАПИТАЛЫ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Компанияның капиталы коммерциялық қызметті жүзеге асыру және мүдделі тараптар үшін, соның ішінде экономика үшін қосымша құн құру үшін қажет.

Қазіргі уақытта қандай тұжырымдамалар мен теориялар бар екенін табу үшін компанияның капитал құрылымына деген көзқарас теориялық тұрғыдан қалай өзгергенін бағалау керек. Сондай-ақ, компания капиталының оңтайлы құрылымын анықтау мен зерттеуден тұрақты қаржыландыруға, таксономияға, сондай-ақ компания капиталы құрылымының тұрақтылығына ауысатын жаңа анықтамалар мен міндеттер бар.

Сондықтан бұл талдаудың мақсаты: Компания капиталының құрылымына әсер ететін және оны талдайтын негізгі теорияларды құру және қажеттіліктерге негізделген теориялардың теориялық ауысуын зерттеу. Авторлар компанияның капитал құрылымын анықтады және ғылыми басылымдардың саны едәуір артқанын анықтады, бұл капитал құрылымының теорияларының теориялық негіздерін қайта бағалау қажеттілігін растайды, сонымен қатар компанияның капитал құрылымының салыстырмалы және туындайтын тенденцияларын табуға көмектеседі.

Түйінді сөздер: Компания капиталының құрылымы, әдебиетке шолу, қаржылық коэффициенттер, таксономия, тұрақтылық

Galiya DZHAKSYBEKOVA, doctor of Economics Professor, EO «Almaty Management University», Kazakhstan republikasy, Almaty, Rozybakiev 227 A, dgn_galiya@mail.ru, +7 701 766 05 28.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE COMPANY'S CAPITAL STRUCTURE

Including the economy, the company's capital is needed to carry out commercial activities and create added value for interested parties.

It is necessary to assess how the view of the company's capital structure has changed from a theoretical point of view to find which concepts and theories, if any, are relevant now. Some new definitions and tasks move from determining and studying the optimal capital structure of the company to sustainable financing, taxonomy, as well as the sustainability of the company's capital structure.

Therefore, the purpose of this analysis is to establish the existing main theories that affect the capital structure of the company and analyze it and conduct a study of the theoretical shift of theories that were based on needs. The authors determined the company's capital structure and determined that the number of scientific publications has increased significantly, which confirms the need to re-evaluate the theoretical foundations of capital structure theories, also helps to find trends that are still relative and the resulting theoretical and practical aspects of the company's capital structure.

Keywords: company capital structure, literature review, financial ratios, taxonomy, sustainability

Постановка проблемы

С.С. Майерс (1993) отмечает, ранее был предпринят поиск оптимальной структуры капитала компании. Капитал - это инструмент, используемый в компании для выделения финансовых средств собственных активов и выделения финансовых средств, которые приносят пользу и увеличивают ценность компании, также через предприятие для экономики в целом. Иными словами: капитал употребляется в бизнесе компании для получения дохода и прибыли.

Анализ последних исследований и публикаций. Но в данном утверждении нет особенных разногласий, если посмотреть на детали, то есть какой состав структуры капитала должен быть и какова структура капитала, имеется ли оптимальная структура капитала (Майерс, 1993; Краус и Литценбергер, 1973) для других компаний, также имеют ли значение налоговые платежи (Дюран, 1952; Модильяни и Миллер, 1958, 1959, 1963; Фридман, 1962, 1970) или влияют ли проблемы агентства на то, как компания выбирает структуру капитала (Краус и Литценбергер, 1973; Дженсен и Меклинг, 1976; Дженсен, 1986) и когда привлекать финансирование (Демиргук - Кунт & Максимович, 1995; Бейкер и Вурглер, 2002), кто принимает решения (Фридман, 1962, 1970; Фримен, 1984, 2004; Дональдсон & Престон, 1995) и что оказывает влияние на их решение идти с того или иного вида капитала (Дональдсон, 1961; Майерс & Majluf, 1984; Фама, 1970; Спенс, 1973, 2002; Росс, 1977; Коннелли и соавт., 2011; Хиггинс, 1977), должны решаться самые разнообразные вопросы. Это только некоторые аспекты указан-

ной ранее темы, которые исследователи обсуждают.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Без капитала никакие проекты и компании не могут существовать и создавать добавленную стоимость для экономики страны. В попытке полностью оценить предмет, авторы определили цель данного исследования: установить существующие основные теории, влияющие на структуру капитала компании и анализирующие ее, и изучить теоретический сдвиг теорий, основанный на потребностях.

Потому были поставлены следующие задачи: разъяснить определение термина «структура капитала» компании и оценить актуальность его анализа; найти главные исторические теории структуры капитала и их разработчиков; 3) изучить и определить тенденции структуры капитала [1, с.80-105].

Цель исследования. Нами были применимы способы изучения и синтеза научной литературы для проведения анализа и оценки преобладающих исторических концепций теоретической основы структуры капитала компании и определения тенденций. Структура капитала на предприятиях решает вопросы, которые связаны с выбором источника выделения финансовых средств, будь то долг либо собственный капитал, стороны, которые влияют в принятии решений и аргументировании выбора применять больше долга либо собственного капитала.

Исследование создано в виде обзора исторических тенденций и теории, за которым следует оценка последних изменений в анализе структуры капитала компании в текущее время, что

делает основу для последующих тем исследовательских работ в дальнейшем.

Кроме того были, рассмотрены международные научные публикации, которые индексируются в Scopus, Web of Science и остальных базах данных, провели поиск и изучение ключевых слов в базе данных Web of Science, чтоб заложить базу для данной работы и идеи «структуры капитала» компании, сконцентрировав внимание на 2-ух главных областях «экономик» и «финансы бизнеса» [2].

Ограничения в данной статье заключаются в оценке структуры капитала исходя из убеждений компании и оказывающих влияние на нее компонент при помощи теории и публикаций предыдущих исследователей.

В данной статье ограничения заключаются в оценке структуры капитала с точки зрения предприятия и влияющих на нее компонентов с помощью теории и публикаций предыдущих исследователей для создания большой теоретической базы для предстоящего изучения структуры капитала компании.

Основные результаты исследования

При рассмотрении структуры капитала компании в начале нужно найти определение капитала и его структуру. Авторы оценили структуру капитала с точки зрения компании. Структура капитала отражена в финансовой отчетности каждой компании, а именно в части баланса: собственный капитал и обязательства, и представлена на рисунке 1.

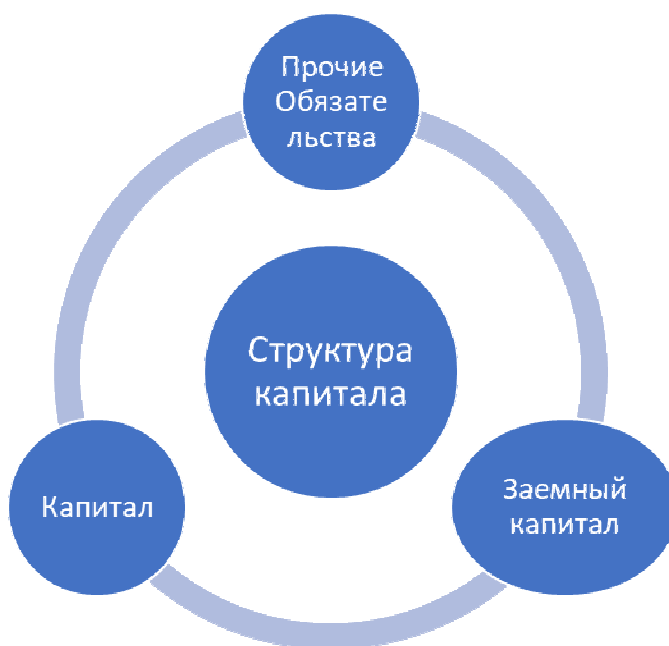

Рисунок 1 - Основные компоненты структуры капитала компании.

3 основных элементов формирование структуры капитала компании:

1) 1-ый - собственный капитал, который состоит в основном из инвестированного капитала владельцев акций, который представляет балансовую стоимость их акций и любую премию, резервы, если таковые имеются, и нераспределенную прибыль, которая известна также как балансовая стоимость фирмы;

2) 2-ой элемент - заемные источники либо долг, которые могут быть в разных формах, более пользующимися популярностью являются или банковские кредиты, или выпущенные облигации, по которым проценты выплачиваются кредитору (кредиторам);

3) 3-ий источник, который часто обсуждается в литературе по структуре капитала, - это другие обязанности, так как компания может финансироваться в краткосрочной перспективе на основе неплатежей по кредиторской задолженности либо продления сроков оплаты поставщикам.

Как считают авторы: капитал является источником выделения финансовых средств бизнеса компании для получения устойчивого дохода, он быть может в форме своих либо заемных источников, которые соединены с расходами и могут предоставлять налоговые достоинства. В рамках этого анализа авторы в основном фокусируются на оценке первых 2-ух источников капи-

тала: собственного и заемного капитала с теоретической точки зрения.

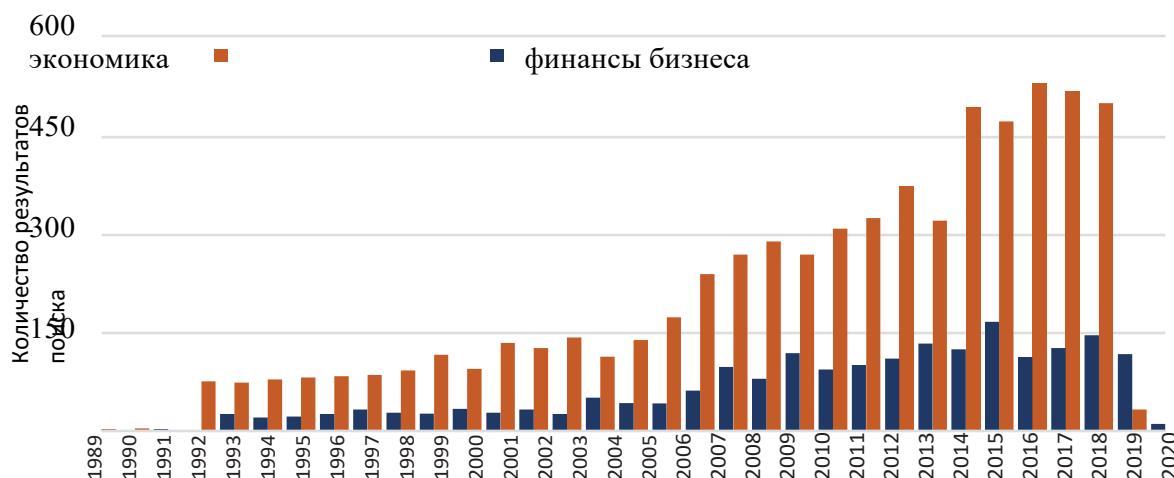
Уже больше века существует проблема, также С.С. Майерс (1993) отметил, что «лучший баланс между долговым и акционерным финансированием был центральной неувязкой в корпоративных финансах с периода Модильяни и Миллера.

Тогда как некоторые создатели, как Р.Г. Кинг и Р.Левин (1993) обсуждали, что воздействие капитала, уже было существенным «в 1911 году Джозеф Шумпетер заявлял, что услуги, которые предоставляются финансовыми посредниками для мобилизации сбережений, оценки про-

ектов, управления рисками, наблюдения менеджеров и облегчения операций, имеют принципиальное значение для технологических нововведений и финансового развития».

Выдвигающийся следующий вопрос и задача - это оценка актуальности термина «структура капитала» в научных публикациях [3, с.717-737].

В итоге, поиск по главному слову «структура капитала» в базе данных Web of Science можно увидеть, что число публикаций в области экономики существенно выросло, в 5 раз превышая число научных публикаций в области «финансы бизнеса».

Примечание – составлено автором по данным [2]

Рисунок 2 - «структура капитала» в базе данных Web of Science, распределенной по основным отраслям публикации в 1989-2020 годах.

Значительное число научных публикаций можно найти с 2015-2019 год в области «экономика» в среднем в год 504 публикации и в области «финансы бизнеса» 134, тогда как период большого роста был в 2005-2013 года.

Как считают авторы про то, что структура капитала становится все больше и более авторитетной в том, как компании управляют и создают добавленную стоимость, тогда как также есть противоречия, по другому в Web of Science не было бы настолько не мало публикаций в 2-ух более известных областях, более 600 статей в год в течение всех последних 5 лет

Как упоминали до этого в данной публикации, данная тема уже рассматривалась еще давно, когда online-инструменты и доступ к статьям были как правило в библиотеках. На протяжении больше тридцати лет научные публикации часто индексируются и доступны через Веб и доступны онлайн из хоть какой точки мира.

Несколько авторов пробовали посмотреть с различных точек зрения и выдвинули огромное количество теорий; как эти теории соответствуют потребностям, еще предстоит найти. Однако, принципиально осознавать разные имеющиеся и разработанные теории структуры капитала компаний на базе исторических научных публикаций и исследовательских работ.

Одним из первых авторов, которые изучили структуру капитала компании и её действие на стоимость компании был Д. Дюран (1952), рассмотревший чистый операционный доход и чистую прибыль, чтоб найти стоимость компании с применением ставки капитализации.

Д. Дюран сначала разработал и издал в 1952 году предложение о структуре капитала, которое было основано на NI и NI, в каком Д. Дюран сосредоточивается на максимизации дохода.

Пару лет спустя была объявлена также выдающаяся начальная теория М&М. Это повлекло разногласие, которое также отмечено С.С. Майерсом (1977) который одним из первых назвал Д. Дюран одним из первых критиков теории М&М. Д. Дюран (1959) прокомментировал теорию М&М и в том же номере *American Economic Review* (AER) 1959 году также М&М (1959) издали в том же номере ответ на его комментарий, также и остальные авторы, которые обсуждали данный вопрос там [4, с.215-267].

Спорным вопросом было, что теория М&М вначале выдвинула мысль про то, что стоимость капитала, структура капитала и налоговые результаты являются незначимыми, которые определяют стоимость компании, другими словами на стоимость компании не оказывает влияние кредитное плечо.

Спорным вопросом было то, что изначально теория М&М выдвинула идею о том, что стоимость капитала, структура капитала и налоговые последствия являются незначительными, определяющими стоимость компании, то есть на стоимость предприятия не влияет кредитное плечо, главной упор на стоимость компании делается на чистых активах, которыми обладает компания. Ф. Модильяни и М.Х. Миллер (1963) через пять лет они согласились с тем, что налоговые результаты оказывают большее воздействие на кредитное плечо и долг [5, с. 433-443].

Другое предположение заключалось в том, что леввередж увеличивает риск и влияет на доходность акционеров, что также отражено в результатах Д. Дюранд (1952), Дж. Дональдсоном (1961), С.С. Майерса. Следующей теорией, первоначально разработанной Дж. Дональдсоном (1961), была иерархическая теория, которая гласила, что компания предпочитает капитал долгу из-за риска, связанного с долгом для компании, и что финансирование новых проектов основано на наличии потока денежных средств и их время [6].

Позднее эта теория была адаптирована к приведенному выше определению С.С. Майерсом, Н.С. Маджлуфом (1984), в которых говорится, что при запуске новых проектов компания предпочитает собственные средства заемным. Фактически, эта теория также указывает на другой аспект, не упомянутый ранее: теорию асимметрии информации, согласно которой некоторые стороны, особенно лидеры бизнеса, имеют больше информации или общественность в целом.

Эта концепция также является фундаментальным фактором для других более поздних теорий, в частности, разработанных М. Бейкером и Дж. Вруглером (2002), которые определили рыночные сроки выпуска акций на основе существования концепции асимметрии информации. В то же время, еще одним спорным аспектом, который был популярен среди исследователей, было убеждение, что отличная информация о компании доступна и представлена, что полностью отражается в ценах на биржах [7].

Эти авторы оценивали налоги и важность или значимость структуры капитала, в то время как другие исследователи оценивали проблему с точки зрения лиц, принимающих решения, и возможных конфликтов между ними: некоторые из наиболее известных - М. Фридман (1962, 1970) с теорией акционеров. и Р.Э. Фриман (1984, 2004), где он расширил объяснение акционеров, включив в него теорию заинтересованных сторон. Это, в свою очередь, было дополнительно проанализировано Т. Дональдсон, Л.Е. Престон (1995).

Р. Хиггинс (1977) попытался оценить, сколько из одного элемента «долга» может взять на себя компания, дополнительно пытаясь соединить концепт с «оптимальным ростом», разъясняя "оптимальный рост, следовательно, это не просто итог вынесения всех инвестиционных возможностей со средним риском, приносящих доход выше стоимости капитала компании, как часто рассчитывается». Вместо этого руководство должно ясно изучить компромиссы между огромным приростом и некоторой комбинацией рычагов и меньшими дивидендами». Его концепция связана с теорией компромисса, разработанной А. Краусом, Р.Х. Литценбергером (1973).

Иным популярным исследователем в области финансов является Э.Ф. Фама, его теория эффективного рынка, изложенная в 1970 году, заявляет, что рынок ценных бумаг является прозрачным и что цены на акции отражают в полном объеме доступную данные.

Это утверждение не соответствует иной теории, являющаяся теорией информационной асимметрии, где исследователи М. Бейкер и Дж. Вруглер (2002) в собственной теории рыночных сроков выпуска акций заявляют, что новые акции будут выпущены, когда менеджеры думают, что они переоценены, и выкуплены, когда акции недооценены. Это значит, что менеджеры располагают большими сведениями, чем отражает рынок ценных бумаг [8, с.911-922].

А. Демиргук-Кунт и В. Максимович (1995) сделали очередной шаг, чтоб найти, оказывает ли влияние развитие рынка ценных бумаг, являющееся выбором компании, которая направляет акционерный либо облигационный капитал на рынок ценных бумаг, на то, располагается ли анализируемый рынок ценных бумаг в развитой либо развивающейся стране. Так как в развивающихся государствах, где рынки ценных бумаг наименее развиты, а банки практически монополизировали рынок финансирования, банковская среда боится развития рынка ценных бумаг и утраты собственного монопольного статуса.

А. Демиргук-Кунт и В. Максимович (1995) нашли две параллельные, несмотря на то, что обратные тенденции: то, что на развитых рынках существует отрицательная корреляция между развитием рынка ценных бумаг и левереджем, если есть положительная корреляция на развивающихся рынках, где больше существенное развитие рынка ценных бумаг приводит к большим отношениям долга компаний к своему капиталу. Они подчеркивают, что изучение структуры капитала проводится с внедрением денежных коэффициентов компаний, другими словами, к примеру, соотношения долга к собственному капиталу. Их теория и изучение соответствуют до этого разработанной теории сигнализации М. Спенсом (1973) [9, с.355-374].

Теория сигналов предполагает, что финансисты трактуют сигналы из доступной исторической информации, которая доступна на рынке, то есть на рынке труда.

Авторы считают, что финансовые коэффициенты являются прекрасным примером теории сигнализации, поскольку рассчитанные финансовые коэффициенты основаны для зарегистрированных на бирже компаний на их исторических показателях, в то время как во времена неопределенности они используются в качестве прокси для будущих результатов или тенденций. М. Спенс (2002) развил теорию дальше, что теория сигнализации помогает уменьшить информационную асимметрию, которая существует: «Проблема, конечно, заключалась в том, что сигналы не являются ужасно сложными вещами в играх, где стороны имеют одинаковые стимулы, т.е. где есть общепринятое желание передавать точную информацию друг другу».

Как Б. Коннелли и др. (2011) заявляют в отношении информационной асимметрии: «Некоторая информация является частной, информационная асимметрия возникает между теми, кто владеет этой информацией, и теми, кто по-

тенциально мог бы принимать лучшие решения, если бы они у них были». Другая историческая теория, которая рассматривает финансовые коэффициенты-это теория компромисса: согласно Г. Кэмпбеллу и М. Роджерсу (2018), «согласно теории статического компромисса, компании должны иметь целевой коэффициент левереджа, который уравнивает выгоды и издержки долга». Х. Дианджело и Р. Ролл (2015) открыл новый тип обсуждения в анализе структуры капитала, сосредоточив внимание на соотношениях, согласно которым «стабильность структуры капитала является исключением, а не правилом, происходит в основном при низком уровне заемных средств и практически всегда носит временный характер, при этом многие фирмы отказываются от низкого уровня заемных средств во время послевоенного бум» [10, с.39-67].

В разделе два авторы обсудили теории, которые были разработаны. Одной из последних тенденций является использование термина «устойчивость», хотя этот термин уже упоминался Р. Хиггинсом (1997), который обсуждал и пытался рассчитать устойчивые темпы роста компании.

Заключение. Теоретическая база структуры капитала была динамичной концепцией с акцентом на поиск оптимальной структуры капитала компании, одновременно планируя охватить, на что она оказывает влияние либо не оказывает влияние, при всем этом некоторые популярные исследователи идут рука об руку вместе, предлагая еще наилучшие определения и идеи, подобные как Ф. Модильяни и М.Х. Миллер, С.К. Майерс и Т. Дональдсон.

Остальные научные работники анализируют, кто принимает решения о структуре капитала и на кого это оказывает влияние, то есть теории владельцев акций и заинтересованных сторон, тогда как главное внимание как и раньше уделяется заинтересованным сторонам. Одновременно возникла новая тенденция в структуре капитала компании и экономике в общем: термин «таксономия», который пробует найти и систематизировать устойчивую финансовую деятельность. Авторы думают, что данная тема и тенденция также нуждаются в предстоящем исследовании на эмпирическом уровне. Нужно изучение того, как он распространяется на компании и их структуру капитала, стабильно ли компания употребляет свои деньги и структуру капитала при разработке добавленной стоимости, также как и воздействовало ли это уже на её прибыль.

Иная теория, которая оставалась актуальной - это теория сигналов, в которой показатели и характеристики, которые могут говорить о состоянии, в какой компания располагается в инвестиционно-финансовой вселенной, и должны быть сравнимы в течение исторического периода. Данная теория может выделить изменения, которые были основаны на сигналах, трактуемых относительно того, чего ждать исходя из убеждений таксономии и в котором направлении изменяется структура капитала компании.

Нужно провести последующие анализа в рамках расширенного эмпирического анализа, чтоб оценить, как сигналы и заинтригованные стороны в компаниях и регионах продвигаются к стойкости исходя из убеждений структуры капитала и финансов в создании стоимости.

Список литературы:

1. Myers, S.C. (1993). Still Searching for Optimal Capital Structure. *Journal of Applied Corporate Finance*. pp. 80–105. Retrieved December 10, 2019. – Access mode: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1745-6622.1993>.
2. Web of Science database, Retrieved February 22, 2020. – Access mode: from <https://llufb.llu.lv/lv/datubazes-un-katalogi/abonetas-datubazes-e-zurnali-egramatas#WebScienceDB>.
3. King, R.G., & Levine, R. (1993). Finance and Growth: Schumpeter Might be Right. *The Quarterly Journal of Economics*. Vol. 108, No. 3, August 1993, pp. 717–737.
4. Durand, D. (1952). Cost of Debt and Equity Funds for Business: Trends and Problems of Measurement. National Bureau of Economic Research. pp. 215–262, Retrieved January 10, 2020. – Access mode: <http://www.nber.org/chapters/c4790.pdf>.
5. Modigliani, F., & Miller, M.H. (1963). Corporate Income Taxes and the Cost of Capital: A Correction. *The American Economic Review*. Vol. 53, No. 3, June 1963, pp. 433–443.
6. Donaldson, G. (1961). Corporate Debt Capacity: A Study of Corporate Debt Policy and the Determination of Corporate Debt Capacity. Book: Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University.
7. Baker, M., & Wurgler, J. (2002). Market Timing and Capital Structure. *The Journal of Finance*. Vol. LVII, No. 1, Feb. 2002.
8. Kraus, A., & Litzenberger, R.H. (1973). A State-Preference Model of Optimal Financial Leverage. *The Journal of Finance*. Vol. 28, No. 4, September 1973, pp. 911–922.
9. Spence, M. (1973). Job Market Signaling. *The Quarterly Journal of Economics*. Vol. 87, No. 3, August 1973, pp. 355–374.
10. Connelly, B., Certo, T., Ireland, R.D., & Reutzel, C.R. (2011). Signalling Theory: A Review and Assessment. *Journal of Management*. Vol. 37(1), January 2011, pp. 39–67. DOI: 10.1177/0149206310388419.

References:

1. Myers, S.C. (1993). Still Searching for Optimal Capital Structure. *Journal of Applied Corporate Finance*. pp. 80–105. Retrieved December 10, 2019. – Access mode: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1745-6622.1993>.
2. Web of Science database, Retrieved February 22, 2020. – Access mode: from <https://llufb.llu.lv/lv/datubazes-un-katalogi/abonetas-datubazes-e-zurnali-egramatas#WebScienceDB>.
3. King, R.G., & Levine, R. (1993). Finance and Growth: Schumpeter Might be Right. *The Quarterly Journal of Economics*. Vol. 108, No. 3, August 1993, pp. 717–737.
4. Durand, D. (1952). Cost of Debt and Equity Funds for Business: Trends and Problems of Measurement. National Bureau of Economic Research. pp. 215–262, Retrieved January 10, 2020. – Access mode: <http://www.nber.org/chapters/c4790.pdf>.
5. Modigliani, F., & Miller, M.H. (1963). Corporate Income Taxes and the Cost of Capital: A Correction. *The American Economic Review*. Vol. 53, No. 3, June 1963, pp. 433–443.
6. Donaldson, G. (1961). Corporate Debt Capacity: A Study of Corporate Debt Policy and the Determination of Corporate Debt Capacity. Book: Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University.
7. Baker, M., & Wurgler, J. (2002). Market Timing and Capital Structure. *The Journal of Finance*. Vol. LVII, No. 1, Feb. 2002.
8. Kraus, A., & Litzenberger, R.H. (1973). A State-Preference Model of Optimal Financial Leverage. *The Journal of Finance*. Vol. 28, No. 4, September 1973, pp. 911–922.
9. Spence, M. (1973). Job Market Signaling. *The Quarterly Journal of Economics*. Vol. 87, No. 3, August 1973, pp. 355–374.

10. Connelly, B., Certo, T., Ireland, R.D., & Reutzel, C.R. (2011). Signalling Theory: A Review and Assessment. *Journal of Management*. Vol. 37(1), January 2011, pp. 39–67. DOI: 10.1177/0149206310388419.

Гульмира НАКИПОВА, доктор экономических наук, профессор, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая. 9, nakipovage@mail.ru, 7 7212 441592

Рахат СЫЗДЫКОВ, магистрант, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая. 9, rahat_xd@mail.ru, 7 7212 441592

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ DIGITAL-МАРКЕТИНГА В КАЗАХСТАНЕ

В данной статье исследуется современное состояние Digital-маркетинга в Казахстане. Digital-маркетинг – это продвижение товаров и услуг через информационные и электронные каналы, такие как телевидение, интернет, социальные сети и т.д. Основная цель применения digital-маркетинга связана с расширением числа возможных каналов коммуникации с клиентами. Авторами проведен анализ методов и инструментов Digital-маркетинга, на основе которого были выявлены проблемы развития Digital-маркетинга в Казахстане. В процессе исследования использовались экономико-статистические методы, а также сравнительно-сопоставительный анализ статистических данных.

Ключевые слова: маркетинг, digital-маркетинг, интернет, информационные технологии, каналы продаж

Гульмира НАКИПОВА, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ, Академическая көш. 9, nakipovage@mail.ru, 7 7212 441592

Рахат СЫЗДЫКОВ, магистрант, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ, Академическая көш., 9, rahat_xd@mail.ru, 7 7212 441592

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ DIGITAL-МАРКЕТИНГТІҢ ДАМУ ЕРЕКЕШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада Қазақстандағы digital-маркетингтің қазіргі жағдайының ерекшеліктері көрсетілген. Digital-маркетинг - бұл тауарлар мен қызметтерді ақпараттық және электронды каналдар, мысалы теледидар, интернет, әлеуметтік желілер және т.б. арқылы жылжыту. Digital маркетингтің басты мақсаты - тұтынушылармен байланыс арналарын кеңейту. Мақала авторлары digital-маркетингтің әдістері мен құралдарын талдады, сол анализ негізінде Қазақстанда digital-маркетингтің дамуының негізгі проблемалары анықталды. Зерттеу барысында экономикалық және статистикалық әдістер, сондай-ақ статистикалық мәліметтерді салыстырмалы талдау анализы қолданылды.

Түйінді сөздер: маркетинг, digital-маркетинг, ғаламтор, ақпараттық технологиялар, сату арналары

Gulmira NAKIPOVA, doctor of Economics, Professor, Kazpotrebsoyuz Karaganda University, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academics. Str.9, nakipovage@mail.ru, 7 7212 441592

Rakhat SYZDYKOV, master student, Kazpotrebsoyuz Karaganda University, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academics. Str.9, rahat_xd@mail.ru, 7 7212 441592

FEATURES OF DIGITAL-MARKETING DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

This article highlights the features of the current state of Digital Marketing in Kazakhstan. Digital marketing is the promotion of goods and services through information and electronic channels such as television, the Internet, social networks, etc. The main purpose of digital marketing is to expand the number of possible communication channels with customers. The authors analyzed the methods and tools of Digital marketing, and the main problems of the development of Digital marketing in Kazakhstan were identified on its basis. In the course of the research, we used economic and statistical methods, as well as a comparative analysis of statistical data.

Keywords: marketing, digital marketing, internet, information technology, sales channels

Постановка проблемы.

Современные тенденции развития международного бизнеса требуют постоянного внимания к адаптации релевантных бизнес-моделей, отвечающих интересам потребителей, с учетом появившихся инновационных технологий, способствующих развитию бизнес-процессов.

Digital-маркетинг (цифровой маркетинг) стал фундаментальной опорой современной маркетинговой стратегии для компаний всех отраслей. В условиях пандемии погружение в цифровой маркетинг является единственно правильной стратегией компаний, инвестирующих в гибкие и эффективные маркетинговые стратегии, адаптированные к новым условиям. Улучшая качество обслуживания клиентов, тем самым, увеличивая продажи, компании вынуждены менять свои стратегии в соответствии с новыми потребностями клиентов. На сегодняшний день создана базовая инфраструктура информационно-коммуникационных технологий, которая является значительным толчком для компаний, продвигающих свою продукцию. В условиях растущего проникновения информационно-коммуникационных технологий среди населения и организаций, скорость доступа к сети интернет – важная составляющая развития интернет-инфраструктуры и цифровизации в целом.

Анализ последних исследований и публикаций.

Теория и практика маркетинга использует результаты научных исследований многих зарубежных авторов, таких как: И. Ансофф, Б. Берман, Р. Блэкуэлл, С. Дибб, Е. Дихтель, П. Дойль, П. Друкер, Ф. Котлер, А. Кошик, М.Х. Мескон, Х. Мефферт, Я. Нильсен, А. Томпсон, Д. Траут, Р. Уилсон, Б. Халлиган, Х. Хершген и других.

Значительный вклад в развитие теоретической базы маркетинга внесли российские ученые Г.Л. Багиев, В.А. Баринов, Е.А. Башлачева, И.С. Березин, Т.М. Бугаева, В.В. Войленко, В.С. Голик, А.И. Грищенко; Б.П. Громовик, С.А. Измалкова, Е.В. Клавдиева, И.В. Корнеева, С.Н. Лавров, В.П. Лукин, И.Б. Манн, Т.Е. Никитина, Н.С. Перекалина, С.В. Стрижак и ряд других исследователей.

Многовекторным направлениям исследования маркетинга, и в частности интернет-маркетинга, посвящены научные труды Е.М. Азарян, Л.И. Архиповой, Л.В. Балабановой, Н.Ю. Власовой, Н.Ю. Возияновой, А.Н. Германчук, Д.С. Дегтярева, Д.В. Махноносова, В.Ю.

Припотня, С.В. Салиты, Т.С. Максимовой, Д.А. Шевченко и др.

Большой вклад в развитие отдельных теоретических и практических аспектов маркетинга применительно к условиям Казахстана внесли казахстанские ученые Баймуратов У., Гуревич Л., Кажымурат К., Каренов Р., Мамыров Н., Нурсеит А., Нысанбаев С., Окаев К., Стадиев К., Сатубалдин С. и другие.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы

В настоящее время проблемы традиционного маркетинга продолжают исследовать большинство зарубежных и отечественных ученых. Однако на наш взгляд в условиях масштабной цифровизации в большей степени следует уделять внимание парадигме digital-маркетинга.

В свою очередь, причиной многих проблем digital-маркетинга является редкий контент, недостаток аналитических данных и неудовлетворительные результаты дифференцированного поиска в организации решений, а разница в прибыли и спаде маркетинговой кампании между повышением качества веб-разработки. Поэтому для решения поставленных задач цифровой маркетинг может считаться в настоящее время наиболее эффективным механизмом маркетинга для продвижения товаров и услуг в интернет-пространстве.

Цель исследования

Целью исследования является изучение развития Digital-маркетинга в Казахстане. В процессе исследования использовались экономико-статистические методы, а также сравнительно-сопоставительный анализ статистических данных.

Основные результаты исследования

Использование высокотехнологичной коммуникационной среды является необходимой платформой для современного бизнеса и взаимодействия со всеми участниками процесса. Электронная торговля с помощью применения современных информационных технологий становится основным стратегическим направлением дальнейшего развития торговой деятельности.

Ключевыми тенденциями в электронной коммерции являются растущий спрос на использование цифровых криптографических валют, развитие многоканальных инструментов, роботизированной доставки и логистики по принципу "однодневной доставки", использование больших объемов данных для точного прогнози-

рования, глубокая аналитика, предложение персонализированных услуг клиентам, минимизация транзакционных издержек, переход на трансграничную платежную систему по технологии блок-цепочки для минимизации транзакционных издержек.

В современных условиях цифровизации, а также условий, связанных с пандемией во всем мире, погружение в цифровой маркетинг (digital-маркетинг) является единственно правильной стратегией компаний, инвестирующих в гибкие и эффективные маркетинговые стратегии, адаптированные к новым условиям [1].

В мировой практике актуальными инструментами digital-маркетинга являются:

-Контекстная реклама (Яндекс Директ, Google Adwards);

-Таргетированная реклама (Вконтакте, Instagram, YouTube и др);

-Баннерная реклама;

-SEO-оптимизация (продвижения в поисковых система – Яндекс, Google);

-SMM (Social Media Marketing – продвижение в социальных сетях);

-E-mail – рассылка [2].

В настоящее время, в условиях увеличения количества пользователей Сети Интернет наблюдается активное развития Digital-маркетинга в Казахстане. Согласно данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан показатели, характеризующие долю пользователей Сети Интернет за период с 2011-2019 годы значительно увеличиваются (таблица 1) [3].

Таблица 1 - Показатели, характеризующие долю пользователей Сети Интернет за период с 2013-2019 годы в Республике Казахстан

Показатель	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Темп прироста 2019/2013
Доля пользователей сети Интернет в возрасте 6-74 лет	63,3	63,9	72,9	76,8	78,8	81,3	84,2	1,3
Доля пользователей сети Интернет в возрасте 6-15 лет**	42,5	43,6	53,1	62,1	67,9	72,9	75,0	1,76
Доля пользователей сети Интернет в возрасте 16-74 лет	67,6	68,1	77,2	80,2	81,5	83,4	86,6	1,28
Примечание – составлено авторами по данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан								

Многие маркетинговые агентства прогнозируют дальнейший рост количества пользователей интернета. Кроме того, карантин показал, что реклама в интернете зачастую эффективнее других каналов. Новые пользователи социальных сетей повышают лояльность к рекламе за счет отсутствия «рекламной слепоты». Но остается вопрос: каким образом охватить эту обширную аудиторию? Таргетинг, контекстная реклама, SMM, создание собственного сайта – это инструменты, которые уже работают и будут работать в интернет-маркетинге в ближайшем будущем. По своей сути, это простые в изучении, но сложные в применении инструменты и технологии. Для их грамотного использования потребуются знания не только технической составляющей, но еще и анализ внешних показателей: ре-

акция, нужды и потребности целевой аудитории [4].

Проведем анализ объема рекламы Казахстана в средствах ее распространения с 2017 по 2020 год (таблица 2). По данным таблицы 2 объемы рекламы на ТВ в 2020 году сократились с 30,1 до 28,8 млрд.тг. - это на 4,2% меньше по сравнению с 2019 годом. Отрицательную динамику продемонстрировали Радио и Пресса, сократившись на 34% и 33% соответственно. Сегмент Наружной рекламы характеризуется падением показателей на 22%, величина объемов рекламы составила 7,9 млрд.тг. Наименее пострадавший сегмент – интернет, в сравнении 2019 и 2020 годов данный сегмент продемонстрировал позитивную динамику в размере 12,5%. Рост обусловлен увеличением потребления во время карантинного периода, оперативностью разме-

щения рекламных кампаний и ослаблением курса национальной валюты) [5].

Таблица 2 - Объем рекламы Казахстана в средствах ее распространения с 2017 по 2020 года, млрд. тенге

№	Медиа-каналы	2017	2018	2019	2020	Темп прироста 2020/2019
1	ТВ	23,0	27,19	30,1	28,8	-4,2 %
2	Радио	3,6	4,1	4,3	2,8	-34,0 %
3	Наружная реклама	8,7	9,0	10,1	7,9	-22,0 %
4	Пресса	3,0	2,8	2,48	1,66	-33 %
5	Интернет	9,7	12,6	19,0	21,4	12,5 %
	Итого	44,5	56,3	65,98	62,56	-5,2 %

Примечание – составлено авторами по данным Центрально-Азиатской Рекламной Ассоциации

Показатели, характеризующие рост количества пользователей Сети Интернет, свидетельствуют о том, что в последние годы наблюдается значительная тенденция роста продажи товаров

и услуг через Сеть Интернет. Особенно эта значительная тенденция проявилась в условиях пандемии COVID-19.

Рисунок 1 - Динамика показателей объема розничной и оптовой торговли через интернет за период с 2013-2019 годы, млрд. тенге

Примечание – составлено авторами на основе источника [6].

Как видно из рисунка 1 наблюдается значительный рост электронной торговли. Однако,

несмотря на положительную динамику доля электронной торговли в общем объеме рознич-

ной торговли составила – 1,80%, что значительно уступает передовым странам. К примеру, в Китае доля электронной торговли составляет - 23,7%, в ЕС - 14,8%, в США - 10,8%, в Южной Корее - 7,2% [6].

Если говорить о ведущих цифровых торговых платформах, то их запасы значительно

выросли во время пандемии. Этому способствовал взрывной спрос со стороны потребителей, которые в соответствии с карантинными правилами переключились на онлайн-покупки (Таблица 3) [3].

Таблица 3 – Показатели электронной торговли в Республике Казахстан

Показатель	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Объем розничной торговли через Интернет, млн. тенге	28 046,4	41 262,8	50 919,9	78 500,5	106 918,1	144 606,0	206 253,9
Доля электронной торговли в общем объеме розничной торговли, %	0,5	0,7	0,8	1,0	1,2	1,4	1,8
Объем оптовой торговли через Интернет, млн. тенге	52 987,9	50 817,8	65 656,2	67 741,0	87 248,8	114 856,8	108 603,2
Доля электронной торговли в общем объеме оптовой торговли, %	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4
Объем реализации услуг через Интернет, млн. тенге	71 256	73 488,4	39 156,4	80 198,4	70 356,2	136 123,0	121 153,7
Примечание – составлено авторами по данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан							

Например, такие онлайн-ритейлеры, как Meituan Dianping, Pinduoduo и Shopify, впервые вошли в число 100 крупнейших мировых компаний в 2020 году, а рыночная капитализация технологических компаний, вошедших в топ-100, с марта по июнь 2020 года выросла на 28 процентов.

В условиях изоляции у пользователей появляется явная потребность в удобных сервисах для проведения финансовых операций в режиме онлайн, и, согласно Google Trends, поиск «при-

ложений мобильного банкинга» к 2020 году более чем вдвое увеличился в мировом масштабе, при этом в первом квартале 2020 года пользователи провели в финансовых приложениях на 55 % больше времени. Более того, не имея возможности обращаться в банки, потребители используют свои мобильные устройства для совершения платежей, банковских операций и инвестирования.

Таблица 4 – Количество операций в интернет/мобильном банкинге в разбивке по видам платежей

Год	Оплата услуг	Переводы с од-	Иные	Налоговые	Таможенные	Страхование

	и товаров	ного банковско-го счета на другой	виды	платежи	платежи	
2014	9569713	352254	60528	16152	2875	1822
2015	18587273	829731	831542	27236	8930	2868
2016	34357062	1601894	2716383	98237	10365	2003
2017	76926920	7589734	6727061	489124	16150	4488
2018	130291752	47682369	10205935	2015175	41903	7845
Примечание – составлено авторами по данным Национального банка Республики Казахстан						

В 2018 году 68,5% всех безналичных операций, проведенных посредством интернет/мобильного банкинга с использованием платежных карточек, проводились с целью оплаты услуг и товаров. При этом, основную долю по объему безналичных интернет операций занимают операции по переводу денег с одного банковского счета клиента на другой банковский счет (61,7%) (Таблица 4) [7].

Во втором квартале 2020 года относительно 2019 года средний чек онлайн-покупок вырос в тенге на 37 % (до 20 365 тг) и на 25 % - в долларах США. Третий квартал 2020 года показал увеличение продаж в офлайне и в онлайн. Хотя многие покупатели и вернулись в розницу, онлайн продолжал расти. В 2020 году продажи выросли на 65 % (до 186 млрд тг) в тенге и на 64 % - в долларах, а транзакции увеличились на 28 % (с 5,5 млрд тг до 7,1 млрд). Средний чек в третьем квартале составил уже 26 107 тг. За период с января по сентябрь 2020 года объем покупок на Kaspi.kz вырос на 130 % по сравнению с анало-

гичным периодом 2019 года, а число покупателей увеличилось на 105 %.

Информационная сфера в Казахстане оказывает значительное влияние на создание экономических основ новой экономической политики, продвижение казахстанских компаний в интернет-пространстве, формирование общественного мнения, взаимодействие государства и общества [8]. Широкая сеть пользователей всемирной интернет паутины позволяет банкам распространять свои услуги без географической привязки, тем самым открывая клиентам все большие возможности. Так, безналичная оплата с использованием платежных карточек через интернет/мобильные ресурсы становится все более популярной и пользуется спросом среди населения Казахстана. На сегодняшний день, банки, функционирующие на территории республики, представляют услуги интернет/мобильного банкинга для физических лиц (Таблица 5) [7].

Таблица 5 - Количество и объем транзакций, проведенных за пределами Казахстана посредством Интернет с использованием платежных карточек казахстанских эмитентов (трансграничная электронная торговля)

Показатель	2016	2017	2018	2019
Количество, млн. единиц, в том числе платежи за товары и услуги (трансграничная электронная торговля)	5,0	9,6	10,7	16,9
Сумма, млн. тенге	79 794,6	114 245,2	157 369,2	192 291
Количество, млн. единиц	4,8	9,4	10,3	15,9
Сумма, млн. тенге	76 276,8	108 943,9	126 942,8	172 205,7
Примечание – составлено авторами по данным Национального банка Республики Казахстан				

Цифровые технологии проникли во все сферы жизни, изменили экономические и организационные процессы, способы коммуникаций

между поставщиками и потребителями товаров и услуг.

Пандемия дала огромный толчок развитию рынка электронной коммерции, миллионы казахстанцев впервые познакомились с онлайн-

шопингом, и многие компании осознали важность этого канала сбыта.

Наиболее часто покупаемые продукты (услуги) онлайн представлены на рисунке 2, где

согласно данным наибольшее предпочтение среди онлайн покупок – покупка обуви – 55%.

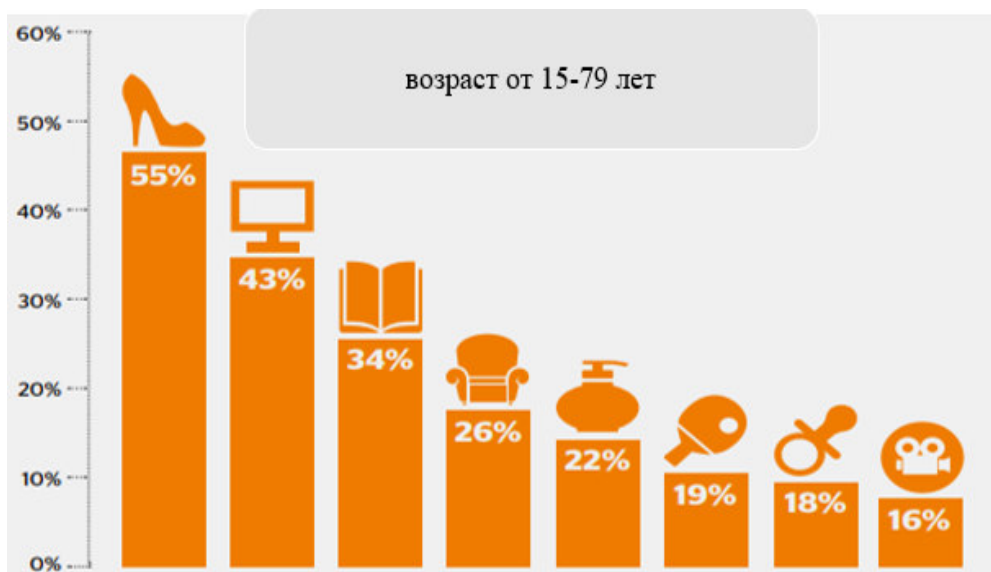

Рисунок 2 - Наиболее часто покупаемые продукты (услуги) онлайн
Примечание – составлено авторами на основе источника [9].

Подключившись к интернету, покупатели могут приобретать товары практически в любом месте с любого устройства. Пять лет назад доля электронной коммерции в объеме розничных продаж в мире была почти в два раза меньше. В 2015 году только 7,5 % всех розничных продаж было совершено в интернете, в то время как в 2019 году это число выросло до 14,2 %, что составило 3,5 трлн долларов. Отечественные эксперты прогнозируют, что в ближайшие четыре года 22 % розничных продаж будет приходиться на каналы онлайн-покупок [9].

Закключение: Таким образом, digital-маркетинг выступает как новый существенный фактор, обеспечивающий модернизацию национальной экономики, делая актуальными проблемы повышения эффективности производства и сбыта продукции (услуг), что невозможно без внедрения и быстрого освоения организационно-экономических и технологических нововведений в торговой сфере.

Мир в цифровом пространстве становится персонализированным и прогностическим. Важнейшим конкурентным преимуществом участников digital-маркетинга становится возможность проводить анализ и моделирование рынка: спроса, предложения, затрат. При этом необходимо принимать во внимание всю цепочку со-

здания стоимости от производства товара до его обслуживания и утилизации, включать все ее элементы, в том числе затраты на логистику, электронный документооборот, платежи и т.д. Поэтому необходимо выработать горизонтальные меры, способствующие формированию своих экосистем, затрагивающих всю цепочку создания стоимости, включая смежные процессы, обеспечивающие цифровую торговлю.

Для формирования конкурентоспособной экосистемы digital-маркетинга требуется создание следующих условий:

- накопление массы конкурентоспособной продукции и погружение бизнеса ЕАЭС в цифровую среду;
- насыщение кооперации в экосистеме и повышение ее зрелости;
- применение новейших технологий, повышающих качество принятия решений: прогнозирование рынка и прогностическая аналитика;
- привлечение критической массы потребителей стран ЕАЭС: продвижение и повышение лояльности;
- создание благоприятных регуляторных условий.

Список литературы:

1. *Накипова Г.Е., Сыздыков Р.Д.* Применение digital-маркетинга как необходимая стратегия развития компаний в современных условиях. «Научное сообщество студентов XXI столетия. Экономические науки»: Электронный сборник статей по материалам XCIX студенческой международной научно-практической конференции. – Новосибирск: Изд. ООО «СибАК». –2021. – № 3 (99). – Режим доступа. –URL: [https://sibac.info/archive/economy/3\(99\).pdf](https://sibac.info/archive/economy/3(99).pdf).

2. *Чахлова К.В.* Актуальность интернет - маркетинга для предпринимателя //Производственный менеджмент: теория, методология, практика. 2016. - № 5. - С. 178-180.

3. Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан.– Режим доступа: <https://stat.gov.kz/>

4. *Накипова Г.Н., Сыздыков Р.Д.* Тенденции развития digital-маркетинга в Республике Казахстан. Materials of the XVII International scientific and practical Conference Science without borders. – Режим доступа: http://www.rusnauka.org/cgi-bin/search/step7_info.cgi?id=287446&idw=DVMB39Ck5PJuzMShb

5. Официальный сайт Центрально-Азиатской Рекламной Ассоциации. – Режим доступа: <http://aaca.com.kz/materials>

6. Официальный ресурс: – Режим доступа: <https://inbusiness.kz/ru/last/pandemiya-covid-19-polozhitelno-skazalas-na-razvitii-elektronnoj-torgovli-v-rk>

7. Обзор результатов надзора (оверсайта) платежных систем и развития рынка платежных услуг за 2018 год. – Режим доступа. - <https://www.national.bank.kz>

8. *Вечкинзова Е.А., Петренко Е.С., Раимбекова Г.А., Гелашивили Н.Н.* Исследование развития информационной среды Республики Казахстан // Вопросы инновационной экономики. – 2019. – Том 9. – № 4. – С.1263-1278. – doi: 10.18334/vinec.9.4.41447.

9. Рынок электронной торговли. – Режим доступа: <https://profit.kz/>

References:

1. *Nakipova G.E., Syzdykov R.D.* Primenenie digital-marketinga kak neobkhodimaia strategiiia razvitiia kompanii v sovremennykh usloviiah. «Nauchnoe soobshchestvo studentov XXI stoletiiia. Ekono-micheskie nauki»: Elektronnyi sbornik statei po materialam XCIX studencheskoi mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. – Novosibirsk: Izd. ООО «SibAK». –2021. – № 3 (99). – Rezhim dostupa. –URL: [https://sibac.info/archive/economy/3\(99\).pdf](https://sibac.info/archive/economy/3(99).pdf).

2. *Chakhlova K.V.* Aktualnost internet - marketinga dlia predprinimatelia //Proizvodstvennyi menedzhment: teoriia, metodologiia, praktika. 2016. - № 5. - S. 178-180.

3. Ofitsialnyi sait Biuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniu i reformam Respubliki Kazakhstan.– Rezhim dostupa: <https://stat.gov.kz/>

4. *Nakipova G.N., Syzdykov R.D.* Tendentsii razvitiia digital-marketinga v Respublike Kazakhstan. Materials of the XVII International scientific and practical Conference Science without borders. – Rezhim dostupa: http://www.rusnauka.org/cgi-bin/search/step7_info.cgi?id=287446&idw=DVMB39Ck5PJuzMShb

5. Ofitsialnyi sait Tsentralno-Aziatskoi Reklamnoi Assotsiatsii. – Rezhim dostupa: <http://aaca.com.kz/materials>

6. Ofitsialnyi resurs: – Rezhim dostupa: <https://inbusiness.kz/ru/last/pandemiya-covid-19-polozhitelno-skazalas-na-razvitii-elektronnoj-torgovli-v-rk>

7. Obzor rezultatov nadzora (oversaita) platezhnykh sistem i razvitiia rynka platezhnykh uslug za 2018 god. – Rezhim dostupa. - <https://www.national.bank.kz>

8. *Vechkinzova E.A., Petrenko E.S., Raimbekova G.A., Gelashvili N.N.* Issledovanie razvitiia informatsionnoi sredy Respubliki Kazakhstan // Voprosy innovatsionnoi ekonomiki. – 2019. – Том 9. – № 4. – С.1263-1278. – doi: 10.18334/vinec.9.4.41447.

9. Rynok elektronnoi trgovli. – Rezhim dostupa: <https://profit.kz/>

УДК: 339.137.2
DOI 10.52445/ВКЕУ.2021.61.2.017

Еркеназым ОРЫНБАСАРОВА, доктор PhD, доцент, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул. Академическая. 9, erke.08@mail.ru, +77019984499

Саят ТОМАШИНОВ, магистрант, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул. Академическая. 9, vip.dalemsoto@gmail.com, +77083935698

СЕРВИСНАЯ ПОЛИТИКА КАК КОНКУРЕНТНОЕ ПРЕИМУЩЕСТВО ПРЕДПРИЯТИЯ

Обслуживание является одним из наиболее важных элементов стратегии компании. Это существенно влияет на уровень отношений и лояльность клиентов. Цель статьи – проанализировать возможности и обозначить важность сервисной политики предприятия как конкурентного преимущества.

Ключевые слова: сервис, политика предприятия, конкуренция

Еркеназым ОРЫНБАСАРОВА, PhD докторы, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ, Академическая көш., 9, erke.08@mail.ru, +77019984499

Саят ТОМАШИНОВ, магистрант, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ, Академическая көш., 9, vip.dalemsoto@gmail.com, +77083935698

СЕРВИСТІК САЯСАТ КӘСІПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕЛЕСТІК АРТЫҚШЫЛЫҒЫ РЕТІНДЕ

Қызмет көрсету компания стратегиясының маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Бұл қарым-қатынас деңгейіне және клиенттердің адалдығына айтарлықтай әсер етеді. Мақаланың мақсаты – кәсіпорынның сервистік саясатының мүмкіндіктерін және маңыздылығын анықтап бәсекелестік артықшылық ретінде талдау.

Түйінді сөздер: сервис, кәсіпорын саясаты, бәсекелестік

Erkenazym ORYNBASAROVA, PhD, Associate Professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, erke.08@mail.ru, +77019984499

Sayat TOMASHINOV, master's student, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, vip.dalemsoto@gmail.com, +77083935698

SERVICE POLICY AS A COMPETITIVE ADVANTAGE OF THE ENTERPRISE

Service is one of the most important elements of the company's strategy. This significantly affects the level of relationships and customer loyalty. The purpose of the article is to analyze the opportunities and identify the importance of the company's service policy as a competitive advantage.

Keywords: service, enterprise policy, competition

«В старом мире вы посвящали 30% своего времени созданию первоклассного обслуживания и 70% времени кричали об этом. В новом мире все наоборот», – Джефф Безос, основатель Amazon.

Постановка проблемы. По мере прогрессирования глобализации и либерализации, а также роста конкуренции цель деятельности предприятия меняется, происходит переход от стремления получить максимальную прибыль к максимизации прибыли с учетом роста удовлетворенности клиентов. Давление конкуренции меняет организации и заставляет их смотреть не

только на сам продукт, который является услугой, но и на то, как он предоставляется.

Завоевание и удержание позиций на рынке предприятием, в значительной степени зависит от правильного распознавания факторов конкурентоспособности, характерных для данной отрасли, а затем разработать, отличающуюся стратегию и адаптировать деятельность к меняющейся внешней среды. Правильный выбор и структура факторов конкурентоспособности является важной задачей для предпринимателей, а умение создать предложения о более высокой ценности для покупателей позволяет лучше удовлетворять их потребности, что, в свою очередь, приводит к увеличению продаж и получению конкурентного преимущества на рынке.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. В литературе подчеркивается факт трудностей в однозначном определении сервиса. Нами было принято определение, которое определяет сервис как конкретную деятельность, взаимодействие или процесс, в котором участвует поставщик услуг и клиент. Более точное определение сервиса понимается как процесс, основанный на решении проблем покупателей, состоящий с одной стороны из ряда нематериальных активностей, которые чаще всего происходят между получателем и поставщиком услуг, с другой стороны, из используемых материальных ресурсов.

Общей чертой приведенных определений является понимание сущности сервиса как процесса происходящего между поставщиком услуг и получателем услуг, что является ориентиром в определении ее специфических особенностей, которые отличают от материальных продуктов. Процессуальный подход в первую очередь влияет на то, что сервис должен предоставляться одновременно с его потреблением, иначе не может быть прямого взаимодействия между вовлеченными сторонами. Это, в свою очередь, приводит к тому, что сервис не может быть произведен до его предоставления, а затем храниться и использоваться в период повышенного спроса. Поскольку процесс по своей сути имеет нематериальный характер, он также рассматривается как нематериальная категория. Сервис не имеет веса, цвета или формы. А это значит, что никаких физических ограничений в умножении его видов не существует.

Желая правильно понять суть сервиса, следует также обратить внимание на весьма существенный аспект. Чтобы предоставление услуги было полным, процесс предоставления

услуги должен быть завершен. Иначе говоря, каждая услуга должна достичь желаемого поставщиком услуг и желаемого клиентом эффекта. Поэтому предполагается, что в рамках каждой услуги можно выделить две составляющие. Первая определяет, каким способом она предоставляется – это указание на специфические особенности процесса предоставления услуги, вторая определяет, что является результатом этого процесса – таким образом, указывает на специфические особенности того, что потребитель получил в результате контакта с поставщиком услуг [1, с.23].

Основные результаты исследования. На этом фоне также делается вывод о том, что сервис нельзя рассматривать как единый монолитный процесс, так как в его рамках совершается ряд частичных действий, которые в конечном итоге составляют конечную форму услуги. Кроме того, указывается на то, что, хотя каждая услуга остается нематериальной, ее правильное предоставление очень часто требует определенных материальных элементов. Такое обращение с услугами проявляется в концепции, так называемой комплексной услуги, указывающей на то, что предлагаемый предприятием основной сервис состоит именно из целого ряда частных услуг и физического оборудования. Более динамичный взгляд на сложный характер услуг представляет собой концепцию, рассматривающую этот сложный сервис как своего рода молекулярную структуру, состоящую из атомов. Отличительной чертой этой концепции является указание на факт взаимодействия частичных элементов службы друг с другом и на конечную картину услуги состоящей из этих элементов. Таким образом, указывается, что изменения, внесенные в эти элементы, могут изменить специфику основного сервиса.

В последние годы именно такой фактор, как сервисное сопровождение продукции, выходит на передний план в борьбе за потребителя. Поэтому предприятия помимо товарной, ценовой, сбытовой и распределительной политики, должны разрабатывать и сервисную политику. Эта политика должна охватывать всю систему действий и решений, связанных с формированием у потребителей убеждения, что с приобретением товара или услуги он гарантирует себе надежные тылы и может концентрироваться на своих основных обязанностях [2, с.118].

Качественное обслуживание клиентов – это главное условие для того, чтобы оправдать их ожидания. Правильно организованное обслу-

живание клиентов – это гарантия того, что они вернуться, и в этом случае предпочтут одну торговую компанию другой, повышая конкурентоспособность первой. Для достижения этого результата должна быть реализована и внедрена сервисной политики предприятия. Условия политики могут быть строгими, но на самом деле они являются базой для успешной, экстраординарной поддержки и обслуживания клиентов.

Сервисная политика считается одним из важнейших инструментов торгового маркетинга, тем самым подчеркивая актуальность сервиса как самостоятельного инструмента профилирования. Услуги могут повысить привлекательность компании, тем более, что они предлагают больше возможностей для действий благодаря комбинированным возможностям. Конкурентные преимущества, основанные на этом, обеспечивают защиту от имитации. Компании могут частично уклониться от ценовой конкуренции за счет пакета услуг, ориентированного на выгоду клиента.

На сегодняшний день практически все организации имеют такую политику обслуживания клиентов. Это связано с тем фактом, что компании стремятся к лучшему взаимодействию с клиентами, с целью закрепления постоянных и привлечения потенциальных клиентов в конкурентной борьбе. Именно поэтому они уделяют большое внимание заботе о клиентах.

Важный момент – это то, что клиент должен понимать, в чем заключается его обслуживание, а также политика обслуживания клиентов должна быть максимально доходчивой.

В базовой сервисной политике могут быть указаны реквизиты компании; номер телефона службы поддержки клиентов, контактные пункты факса и электронной почты, часы работы и время доставки. Так же могут быть прописаны роли сотрудников компании и уровень вежливости и профессионализма, которого можно ожидать от них. А это значит что для того чтобы удовлетворить потребности и оправдать ожидания клиентов компаниям необходимо привести обучающие тренинги по обслуживанию и оказанию первоклассного сервиса клиентам. Здесь также важную роль в разработке и реализации политики обслуживания клиентов играют технологии и программные обеспечения. Существует множество доступных приложений для управления взаимоотношениями с клиентами, и следует тщательно подходить к выбору и внедрению правильного решения для бизнеса.

Для многих компаний, занимающихся предоставлением услуг, сегодня процветающее будущее зависит от желания клиентов.

Из-за плохого обслуживания компания теряет свои позиции в рейтинге лучших компаний. Хорошее обслуживание позволяет компании остаться на месте, а также дает возможность держаться на высоте.

Обслуживание клиентов включает в себя любое взаимодействие, как в реальном мире, так и в интернете, между текущим или потенциальным клиентом и организацией. Определение охватывает весь потребительский опыт – от первого контакта до продажи и поддержания дальнейших отношений.

Нетрудно заметить, что технологические изменения, связанные с четвертой промышленной революцией, привели к значительному повышению уровня ожиданий клиентов.

Высокий уровень обслуживания клиентов все чаще означает:

- Сервис, который является быстрым (предоставляется “в режиме реального времени” или, говоря маркетинговым жаргоном “всегда доступен”);

- Обслуживание, которое адаптировано к индивидуальным потребностям;

- Сервис, который обеспечивает ощущение связи с компанией;

- Поддержка, предоставляемая в упреждающей форме, предлагающая решения до того, как возникнет вопрос или проблема.

Мы рассмотрим отдельные компоненты, определяющие успех потребительского обслуживания.

Перефразируя фразу, согласно которой “клиент всегда прав” на сегодняшний день мы бы скорее сказали, что “клиент всегда прав, здесь и сейчас”.

Чтобы обеспечить высокий уровень обслуживания клиентов, компании должны видеть больше, чем просто прилавок, горячую линию или почтовый ящик с входящими сообщениями.

Средний клиент использует 10 различных каналов для общения с компаниями. Отделы обслуживания клиентов, которые используют в среднем 9 из этих каналов, имеют возможность идти в ногу с клиентом.

В то время как проверенные и известные каналы, такие как телефонная служба и электронная почта, используются почти всеми, процесс обслуживания клиентов стоит на пороге настоящей цифровой революции. Большая часть тех, кто отвечает за обслуживание клиентов,

считают, что их организация видит все большее число дел, выполняемых по цифровым каналам.

Социальные сети, SMS-сообщения и мессенджеры, такие как WhatsApp или Messenger, Instagram, в настоящее время используются большинством команд поддержки. В ближайшем будущем к каналам с самой быстрорастущей популярностью также присоединятся мобильные чаты и поддержка видео. Скорость использования в процессе обслуживания клиентов голосовых помощников, таких как Siri от Apple или Alexa от Amazon, увеличится в течение нескольких лет.

Современные технологии оказывают большое влияние на ожидания клиентов в отношении процесса их обслуживания. Но даже использование в процессе обслуживания клиентов всех мыслимых каналов может оказаться недостаточным.

Клиенты все чаще приравнивают хорошее обслуживание к активному обслуживанию. Например, они ожидают уведомления о том, что отгрузка будет отложена еще до истечения срока ее доставки.

Люди ожидают, что компании вскоре смогут предвидеть их потребности и предлагать им соответствующие предложения, прежде чем они сами вступят в контакт. Ожидают, что компании будут прогнозировать свои потребности и предлагать решения перед тем, как связаться с ними. Ожидают, что компании будут использовать искусственный интеллект для автоматической покупки или рекомендации продуктов на основе предпочтений клиентов.

В наше время уже существуют возможности связанные с использованием искусственного интеллекта – технологии, позволяющей выполнять задачи, которые до сих пор требовали участия людей. Это позволяет ответственным за обслуживание клиентов консультантам выполнять дополнительные действия [3, с.8-14].

Во времена электронной коммерции многие компании совершают ошибку, оставляя клиентов интернет-магазинов в “покое”, предполагая, что инструменты самообслуживания позаботятся обо всем. Хотя это правда, что сегодняшние клиенты более независимы, не все знакомы с техническими новинками.

подавляющее большинство клиентов интернет-магазинов требуют некоторой поддержки при совершении покупок в интернете.

Здесь может быть разговор с представителем, будь то по телефону или по электронной почте, так как не всегда искусственный интел-

лект может удовлетворить своим ответом на возникшие вопросы. На определенном этапе транзакции большинство клиентов предпочитают межличностное взаимодействие, чтобы перейти непосредственно к сути дела или безопасно завершить транзакцию.

Именно поэтому качественный сервис оказанный персоналом является неотъемлемой частью продвижения компании. По этой причине он и входит во все четыре категории маркетинга (4P) – это одна из четырех категорий товаров, которые продвигает компания от клиента к клиенту [4, с.73].

При этом любая компания, которая заботится о своем имидже, старается угодить всем своим клиентам, проводит мониторинг покупательской способности населения и отслеживает спрос на свою продукцию. В качестве основы для спроса на товар или услугу выступает его польза, которую он принесет потребителю. В процессе эксплуатации товаров или услуг, которые являются многоазовыми, возникает необходимость в постоянном сервисном обслуживании. При этом чем выше стоимость продукции или услуги, тем больше внимания должно уделяться сервису.

Заключение. Таким образом, сервисная политика является важным способом обращения к клиентам и еще одним шагом на пути к достижению лояльности клиентов, что в свою очередь приведет к удержанию своей позиции в конкурентной борьбе на рынке.

Список литературы:

1. *Золина Е., Попова И.* Идеальный сервис. Как получить лояльность клиентов / Е. Золина, И. Попова. – СПб.: Издательство Питер, 2020. – 272 с.
2. *Кулибанова В.В.* Сервисная деятельность. Маркетинг: учебник и практикум для СПО / В.В. Кулибанова. – М.: Издательство Юрайт, 2018. – 259 с.
3. *Мустафина А.Ф.* Технология искусственного интеллекта в контексте бизнес среды // Стратегии бизнеса. – 2019. – № 7 (63). – С. 8-14
4. *Котлер Ф.* Основы маркетинга. Краткий курс / Ф. Котлер. – М.: Издательство Вильямс, 2019. – 496 с.

References:

1. *Zolina E., Popova I.* Idealnyi servis. Kak poluchit loialnost klientov / E. Zolina, I. Popova. – SPb.: Izdatelstvo Piter, 2020. – 272 s.

2. Kulibanova V.V. Servisnaia deiatelnost. Marketing: uchebnik i praktikum dlia SPO / V.V. Kulibanova. – M.: Izdatelstvo Iurait, 2018. – 259 s.

3. Mustafina A.F. Tekhnologiiia iskusstvennogo intellekta v kontekste biznes sredy // Stra-tegii biznesa. – 2019. – № 7 (63). – S. 8-14

4. Kotler F. Osnovy marketinga. Kratkii kurs / F. Kotler. – M.: Izdatelstvo Viliams, 2019. – 496 s.

Нұриля КУЧУКОВА, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан

Лязат ТАЛИМОВА, доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой «Банковский менеджмент и финансовые рынки» Карагандинский университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Республика Казахстан

ТЕНДЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ В УСЛОВИЯХ НОВОЙ ГЛОБАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Статья посвящена финансовым аспектам экономического роста Казахстана через развитие его инновационной модели путем совершенствования механизма и диверсификации источников финансирования этого процесса с учетом мирового опыта. Целью исследования является анализ и выявление основных факторов, препятствующих повышению инновационной активности предприятий Казахстана, таких как: высокая стоимость нововведений, недостаточность собственных финансовых средств и неприемлемые условия финансирования и кредитования. Обосновано, что проблемы совершенствования механизма и диверсификации источников финансирования инвестиций на инновации являются для Казахстана ключевыми. Научная новизна полученных результатов заключается в предложенных мерах по финансовому стимулированию внедрения инноваций в производство, совершенствованию механизма и диверсификации источников финансирования инноваций с учетом мирового опыта.

Ключевые слова: инновационная модель экономического роста Казахстана; инновационная активность предприятий; источники и механизмы финансирования инноваций

Нұриля КУЧУКОВА, атындағы Еуразия ұлттық университеті. Л.Н. Гумилев, Нұрсұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Лязат ТАЛИМОВА, экономика ғылымдарының докторы, профессор, "Банк менеджменті және қаржы нарықтары" кафедра меңгерушісі, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ, Академическая көш. 9.

ЖАҢА ЖАҒАНДЫҚ НАҚТЫ АХУАЛ ЖАҒДАЙЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚАРЖЫ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮРДІСТЕРІ

Мақала әлемдік тәжірибені ескере отырып, осы процесті қаржыландыру көздерін әртараптандыру және тетігін жетілдіру жолымен оның инновациялық моделін дамыту арқылы Қазақстанның экономикалық өсуінің қаржылық аспектілеріне арналған. Зерттеудің мақсаты Қазақстан кәсіпорындарының инновациялық белсенділігін арттыруға кедергі келтіретін мынадай негізгі факторларды талдау және анықтау болып табылады: инновациялардың жоғары құны, меншікті қаржы қаражатының жеткіліксіздігі және қаржыландыру мен кредиттеудің қолайсыз шарттары. Инновацияларға арналған инвестицияларды қаржыландыру тетіктерін жетілдіру және көздерін әртараптандыру проблемалары Қазақстан үшін түйінді болып табылатыны негізделген. Алынған нәтижелердің ғылыми жаңалығы өндіріске инновацияларды енгізуді қаржылық ынталандыру, әлемдік тәжірибені ескере отырып, инновацияларды қаржыландыру көздерінің тетігін жетілдіру және әртараптандыру жөніндегі ұсынылған шаралардан тұрады.

Түйінді сөздер: Қазақстанның экономикалық өсуінің инновациялық моделі; кәсіпорындардың инновациялық белсенділігі; инновацияларды қаржыландыру көздері мен тетіктері

Nurilya KUCHUKOVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nursultan, Republic of Kazakhstan

Lyazat TALIMOVA, doctor of Economics, professor, Head of the Department "Banking Management and Financial Markets" of the Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

TRENDS IN THE FORMATION OF AN INNOVATIVE FINANCIAL AND ECONOMIC MODEL IN A NEW GLOBAL REALITY

The article is devoted to the financial aspects of Kazakhstan's economic growth through the development of its innovative model by improving the mechanism and diversification of sources of financing for this process, taking into account world experience. The purpose of the study is to analyze and identify the main factors hindering the increase in innovation activity of enterprises in Kazakhstan, such as high cost of innovations, insufficient own financial resources and unacceptable financing and lending conditions. It is proved that the problems of improving the mechanism and diversification of sources of financing investments in innovation are key for Kazakhstan. The scientific novelty of the results obtained lies in the proposed measures to financially stimulate the introduction of innovations into production, improve the mechanism and diversify the sources of innovation financing, taking into account world experience.

Keywords: innovative model of Kazakhstan's economic growth; innovative activity of enterprises; sources and mechanisms of innovation financing

Постановка проблемы. В Послании народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» от 10 января 2018 г. Первым Президентом страны – Лидером нации Н. Назарбаевым подчеркнуто, что вступление мира в эпоху Четвертой промышленной революции обуславливает необходимость быть готовыми к глобальным изменениям и вызовам новой эпохи [1, с. 1]. Стране требуется новое качество развития. Глобальные тренды указывают, что оно должно осуществляться на основе широкого внедрения элементов Четвертой промышленной революции.

Происходит поступательное развитие общества в направлении новой, постиндустриальной социальной цивилизации, двигателем которой является научно-технический прогресс. В большей части развитых стран мира завершается создание технологического базиса V поколения и формируется VI технологический уклад, ключевыми факторами которого являются био- и нанотехнологии, генная инженерия, информационно-коммуникационные сети, системы искусственного интеллекта и космические технологии.

Анализ последних исследований и публикаций. Проведенные авторами исследования теории длинных волн ученого-экономиста Н.Д. Кондратьева [7–12] позволяют сделать вывод о том, что ключевым двигателем постиндустриальной цивилизации является внедрение новейших технологий во все сферы экономики для повышения ее конкурентоспособности в рыночных условиях.

Между тем, в экономике Казахстана имеется ряд серьезных внутренних проблем, одной из них является то, что в настоящее время про-

цесс модернизации экономики происходит большей частью за счет развития производств, связанных с IV технологическим укладом. Подобное развитие экономики повышает риск все большего технологического отставания страны от мировых стандартов. В стране продолжается процесс старения основных производственных фондов: степень их износа увеличилась более чем на 50 % и в некоторых отраслях составляет критические 80–90 % [17, с. 486]. Сравнение объема инвестиций в основные фонды промышленности экономики Республики Казахстан с показателями развитых стран показывает, что он недопустимо мал и составляет в 2016–2017 гг. 16,5 % – 17,0 % к ВВП [13, с. 579].

Низкая инвестиционная активность отечественных предприятий обусловлена разнообразными причинами. Лидером среди факторов, ограничивающих инвестиционную деятельность, был и остается недостаток собственных источников средств у предприятий, а также недоступность кредитных ресурсов из-за высокой процентной ставки. Острая необходимость обновления основных фондов вызвана устоявшейся технологической отсталостью промышленности [17, с. 487].

Единственно правильной моделью экономического роста Казахстана является инновационная модель развития [13, с. 578]. Инновационный путь развития экономики, базирующийся на многогранных технологических, экономических, организационных и социальных новациях, формирует *новую социальную модель и высокие стандарты качества жизни*. Это вызывает необходимость разработки научных основ новой системы социальных стандартов жизнедеятельности человека, формирующейся под влиянием инноваций в сфере доходов и потребления, со-

циально-трудовой сфере, социальном комплексе, экологической защите. Развитие новейших технологий обуславливает увеличение потребностей населения в информационных продуктах и услугах, в повышении уровня образования, приобретении новых знаний и профессиональных навыков.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. К числу наиболее острых и важных проблем инновационного развития в Казахстане на сегодняшний день относятся незавершенность научных исследований, их отрыв от производства. Проводимые прикладные разработки не имеют продолжения в виде коммерциализации и внедрения в производство.

Основными факторами, препятствующими повышению инновационной активности предприятий, являются также высокая стоимость нововведений, недостаточность собственных финансовых средств и неприемлемые условия инвестирования и кредитования.

Инновационное развитие экономики и модернизация активно обсуждаются в современной научной литературе, однако проблемы финансирования инновационных программ, создания и эффективного функционирования механизмов их финансирования являются менее исследованными. Поэтому вопросы создания механизмов финансирования и диверсификации источников финансирования инвестиций на инновации относятся в Казахстане к числу ключевых.

Проведенный анализ состояния инновационной деятельности казахстанских предприятий на основании данных «Комитета по статистике» РК показал довольно низкий уровень их инновационной активности, так в 2018 году он составил всего лишь 9,3 процента. В Швеции аналогичный показатель составляет 57 %, в Германии – 70 %, в Финляндии – 46 %, Австрии – 70 %, Великобритании – 62 %. Уровень развития технологий на предприятиях Казахстана отражает в связи с этим достаточно умеренную производительность труда в обрабатывающей промышленности. Он составляет 38,9 тыс. долл. США/чел., что в среднем в два раза ниже, чем в странах ОЭСР. Кроме того, наблюдается высокая степень износа основных средств в промышленности (около 40 %) [13, с. 579; 16, с. 8].

Инновационный путь развития Казахстана было определен еще в 2010 г. в таких документах: Концепция инновационного развития Республики Казахстан до 2020 г. [2, с. 5], Государственная программа индустриально-инновационного развития РК на 2015–2019 гг. (ГПИИР, вторая пя-

тилетка) [4, с. 7], Программа «Цифровой Казахстан» (декабрь 2017 г.) [3, с. 8], Программа по привлечению инвестиций «Национальная инвестиционная стратегия» (август 2017 г.) [5, с. 5]. При этом цифровизация различных сфер и отраслей Республики Казахстан является стержнем Третьей модернизации экономики страны.

Рост национальной экономики будет обеспечиваться за счет увеличения производительности труда, которая возрастет поэтапно в 5 раз, начиная с 25 тыс. долл. в 2017 г. до 120 тыс. долл. к 2050 г. на одного работника. К 2050 г. будет обеспечен переход к инновационной модели развития. *Увеличатся расходы на научно-исследовательские разработки до 3 % к ВВП. Это приблизит Казахстан к уровню стран с наукоемкой экономикой. В два раза снизится энергоёмкость* [3, с. 5].

Цель исследования. Целью исследования является анализ и выявление основных факторов, препятствующих повышению инновационной активности предприятий Казахстана, таких как: высокая стоимость нововведений, недостаточность собственных финансовых средств и неприемлемые условия финансирования и кредитования.

Основные результаты исследования. Глобальный переход к «цифровизации» может вызвать радикальные изменения во многих секторах экономики. По мнению многих экспертов, в ближайшие 5–7 лет может произойти кардинальное изменение уровня жизни населения, благодаря включению Казахстана в список передовых технологических стран, не пропуская современный технологический цикл.

На первый план выходят цифровые технологии. Наступление новой глобальной технологической эры обусловило в качестве стратегической задачи активную индустриализацию страны. Казахстан находится на начальном этапе индустриализации.

В основе воплощения в жизнь новой инновационной модели экономического роста Казахстана лежит ее финансово-инвестиционное обеспечение.

Проанализируем источники финансирования инновационной деятельности в Казахстане (табл. 1, см. ниже). Одним из основных источников финансирования науки практически во всех странах Содружества в настоящее время являются бюджетные средства. Финансированием инновационной деятельности в Казахстане занимается Национальное агентство по технологическому развитию (АО «НАТР»).

Таблица 1 - Анализ структуры и динамики источников финансирования затрат на НИОКР за 2012–2017 гг., в млрд. тг

Показатели	2012 г.	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017г.	Темп роста в
Валовые затраты, всего	68,5	73,9	73,6	86,6	89,5	92,7	135,5%
уд. вес, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Внутренние затраты	50,9	61,7	66,3	69,3	66,6	68,9	135,4%
уд. вес, %	74,9	83,5	90,1	80,0	74,4	74,3	
в том числе:							
бюджетные средства	30,7	39,3	43,3	40,7	35,4	35,9	116,9%
уд. вес, %	59,8	63,7	65,3	58,7	39,6	38,7	
собственные средства	17,1	17,8	19,9	25,4	26,4	28,2	164,9%
уд. вес, %	33,3	28,8	30,0	36,7	29,5	30,4	
иностранные инвестиции	0,3	0,5	0,5	1,3	1,0	1,3	433,3%
уд. вес, %	0,6	0,8	0,8	1,9	1,1	1,4	
прочие средства	3,2	4,1	2,7	2	3,8	3,4	106,3%
уд. вес, %	6,2	6,6	4,1	2,9	4,2	3,7	
Внешние затраты	17,2	12,2	7,2	17,3	22,9	23,8	138,4%
уд. вес, %	25,1	16,5	9,8	20,0	25,6	25,7	
<i>Источник:</i> составлено автором по [14, с. 25].							

За период с 2012 по 2017 гг. общая сумма всех средств, направленных на финансирование НИОКР в Республике Казахстан, составила 484,8 млрд тенге, т.е. произошло её увеличение за обозначенный период в 1,4 раза.

При этом, если в 2012 г. доля бюджетных средств составляла 59,8 % всех валовых затрат на НИОКР, то уже в 2017 г. эта доля снизилась до 38,7 %, т.е. на 21,1 %. Это произошло, во-первых, в результате увеличения объемов иностранных инвестиций на НИОКР в 4,3 раза за этот период, во-вторых, в результате роста внешних затрат на эти цели в 1,4 раза – с 17,2 млрд тенге в 2012 г. до 23,8 млрд тенге в 2017 г., т.е. на 6,6 млрд тенге, и наконец, в-третьих, за счет роста объемов собственных средств предприятий на НИОКР в 1,6 раза – с 17,1 млрд тенге в 2012 г. до 28,2 млрд тенге в 2017 г., т.е. на 11,1 млрд тенге, что характеризует увеличение спроса на инновации у предприятий. Это, на взгляд авторов, является хорошим фактором для инновационного развития экономики страны.

В развитых странах, таких как Япония, США, Великобритания каждый год увеличивается доля расходов на проведение научных исследований, разработку и внедрение новой техники и технологий. К сожалению, пока в Казахстане уровень расходов на НИОКР остается очень низким, что обуславливает низкую конкурентоспособность отечественной промышленности.

Казахстан в 2017 г. находился на 78 месте из 127 стран в мировом рейтинге Глобального инновационного индекса, ухудшив свое положение по сравнению с 2016 г. на 3 позиции. Индекс включает две составляющие: Innovation Input – ключевые элементы национальной экономики, обеспечивающие инновационную активность, и Innovation Output – результаты инновационной деятельности в экономике [15, с. 17].

По Индексу Инновационного Вклада (Innovation Input) Казахстан в 2017 г. занял 64 место (улучшение в рейтинге на одну позицию по сравнению с 2016 г.), в том числе по показателям в человеческий капитал и исследования –

71 место (снижение на 5 позиций), в развитость инновационной инфраструктуры – 60 место (снижение на 6 позиций), в уровень развития рынка – 80 место (улучшение на 12 позиций) и в уровень развития бизнеса – 87 место (улучшение на 9 позиций). При этом, по результатам инновационной деятельности (Innovation Output) Казахстан находится лишь на 93 месте, в том числе по результатам в области знаний и технологий – на 88 месте (снижение на 5 позиций), по результатам творческой деятельности – на 95 месте (улучшение на 4 позиции). В итоге, идет снижение таких параметров, как человеческий капитал и исследования, инновационная инфраструктура, знания и технологии.

В итоге по результатам рейтинга Казахстан был отнесен в группу «Отстающих» (Underperformers), в которой инновационный индекс к ВВП на душу населения имеет уровень ниже среднего за счет отрицательного влияния следующих факторов:

- недостаточной степени развития рынка инноваций и технологий;
- низкого уровня инновационной активности бизнеса;
- низкого уровня результативности исследовательской деятельности.

Лидеры Глобального инновационного индекса 2016 г. четыре страны – Япония, США, Соединенное Королевство и Германия – отличаются «качеством инноваций», – важный индикатор, отражающий уровень развития высшего образования, число научных публикаций и количество поданных международных заявок на патенты. Казахстан по данным индикаторам также все еще имеет большие возможности для роста.

По данным Отчета о глобальной конкурентоспособности экономик Всемирного экономического форума за 2017–2018 гг. положение Казахстана в 2017 г. относительно предыдущего года ухудшилось на 4 пункта и было зафиксировано на 57 месте из 137, по фактору «Технологическая готовность» Казахстан в 2017 г. занял 52 место, улучшив позицию на 4 пункта [18, с. 10].

Таким образом, следует выделить наиболее проблематичные факторы, препятствующие ведению бизнеса в Республике Казахстан (табл. 2, см. ниже).

Из проведенного авторами анализа видно, что наиболее проблематичным фактором ведения бизнеса в Казахстане является доступность финансирования, а также острый недостаток источников финансирования бизнеса в целом, и, в первую очередь, финансирования в развитие инноваций.

Таблица 2 - Самые проблематичные факторы, препятствующие ведению бизнеса в Республике Казахстан

Проблемы	Балл
Доступ к финансированию	14,5
Коррупция	13,8
Недостаточно образованная рабочая сила	11,9
Инфляция	9,7
Налоговое регулирование	8,7
Неэффективная государственная бюрократия	8,7
Плохая трудовая этика в национальной рабочей силе	6,9
Налоговые ставки	6,9
Недостаточная способность к инновациям	5,3

Проведен анализ структуры внутренних затрат на НИОКР в Казахстане за 2012–2017 гг. (табл. 3).

Таблица 3 - Структура внутренних затрат на научные исследования и разработки в Республике Казахстан за 2012–2017 гг., млрд тг.

Показатели	2012г.	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	Темп роста 2017 г. в % к 2012 г.
Внутренние затраты, всего	50,9	61,7	66,3	69,3	66,6	68,9	135,4
в %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

Показатели	2012г.	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	Темп роста 2017 г. в % к 2012 г.
в том числе:							
Фундаментальные исследования	11,3	18,2	15,3	15,8	13,8	11,2	95,6
в % к итогу	22,1	29,5	23,0	22,9	20,7	16,2	
прикладные исследования	24,3	33,4	38,3	36,9	35,9	42,3	168,3
в % к итогу	47,8	54,1	57,9	53,3	53,9	61,5	
опытно-конструкторские разработки	15,3	10,1	12,6	16,5	16,9	15,4	96,7
в % к итогу	30,1	16,4	19,1	23,8	25,4	22,3	
<i>Источник:</i> составлено автором по [14, с. 27].							

В мировой практике затраты на НИОКР распределяются следующим образом: фундаментальные исследования – 13–15 %, прикладные исследования – 25–30 % и опытно-конструкторские разработки – 55–60 %.

В Казахстане структура затрат на НИОКР не является совершенной, что следует из снижения затрат за последние годы по всем трем показателям. Так, произошло снижение удельного веса расходов на фундаментальные исследования с 11,3 % в 2012 г. до 10,8 % – в 2017 г. Доля затрат на опытно-конструкторские разработки, будучи уже ниже мирового уровня почти в два раза, продолжила дальнейшее снижение в анализируемом периоде – с 30,1 % в 2012 г. до 22,3 % – в 2017 г., т.е. произошло ее снижение по отношению к мировому уровню почти в 3 раза.

Какова же роль государственного и частного финансирования фундаментальной науки? По мнению зарубежных ученых-экономистов А. Дэвида, Д. Драйкера [6, с. 12], частные компании начинают действовать в научно-исследовательской сфере для укрепления связей с крупнейшими центрами академической науки.

Следовательно, фундаментальные исследования, финансируемые из госбюджета и из частных источников, не подменяют, а дополняют друг друга. При этом высока заинтересованность частного сектора во взаимобмене на ранних стадиях разработки новой технологии. При этом на стадии запуска продукта в производство бизнес предпочитает работать автономно или в составе определенных «стратегических союзов».

В Казахстане также несовершенна структура инвестиций в инновации, осуществляемая за счет государства и частных инвесторов. Предприятия, компании и фирмы пока недостаточно финансируют инновационные научные исследования и разработки. Между тем, в Японии доля частных инвестиций в инновации составляет 80 %. Остальные 20 % финансирует правительство Японии. Причем финансируются преимущественно исследования, которые осуществляются в интересах гражданского общества. Основную часть бюджетного финансирования получают университеты и государственные научные организации.

Однако фундаментальные исследования финансируются главным образом за счет государства, а финансирование фундаментальной науки частным сектором не превышает 10 %. Как правило, финансируемые государством научно-технические программы, с большими трудностями находят применение на практике.

В целом, в странах с развитой рыночной экономикой, доля участия частного сектора в финансировании науки составляет от 60 до 90 %. Это обусловлено в частности действующими в этих странах мерами экономического стимулирования спроса. Большинство развитых стран мира добились преобладающей доли частных инвестиций в НИОКР за счет предоставления налоговых льгот и преференций компаниям и фирмам (налоговые каникулы, отнесение затрат к вычетам и др.).

Например, в Сингапуре налогооблагаемый доход уменьшается на суммы, в два раза превышающие затраты на инновации. Эта беспреце-

дентная мера позволила стране за очень короткий срок основать высокотехнологичные компании и придать инновационный характер науке.

Вопрос государственно-частного партнерства в научной сфере – немаловажный элемент развития экономики вследствие того, что государство существенно увеличивает бюджетное финансирование научно-исследовательских опытно-конструкторских работ, а общая доля расходов на всю науку не увеличивается, а даже имеет тенденцию к снижению. Следовательно, несмотря на увеличение объемов финансирования со стороны государства, частный сектор из сферы научных исследований не уходит.

Главным заказчиком НИОКР в рыночной экономике должен быть сам предприниматель, который лучше знает свои потребности в инновациях. Предприниматель должен быть экономически заинтересован во внедрении инноваций. Без экономической мотивации навязать предпринимателю извне пусть даже совершенные разработки практически невозможно.

Заключение. В Казахстане в настоящее время на уровне государства разрабатывается система мер стимулирования притока частных инвестиций в науку, например, через предоставление налоговых льгот, как для инвесторов, финансирующих НИОКР, так и для компаний, внедряющих новые отечественные технологии в производство. Отметим, что такую систему налоговых льгот для заказчиков-инвесторов предполагается закрепить в законодательном порядке. В Казахстане созданы определенные налоговые льготы для научных организаций. Но сегодня важно стимулировать не только предложение исследовательских услуг, а спрос на них со стороны частного сектора. В этой связи, государству целесообразно сформировать некоторое количество первоклассных потребителей услуг науки, помогая предприятиям покупать результаты научных исследований и разработок за счет целевого финансирования этой сферы. Данная мера позволит повысить инновационную активность казахстанских предприятий и обеспечить модернизацию национальной экономики.

Список литературы

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции. – Режим доступа: www.zakon.kz.

2. Концепция инновационного развития Республики Казахстан до 2020 года. – Режим доступа: www.zakon.kz.

3. Государственная программа «Цифровой Казахстан», декабрь, 2017 год. – Режим доступа: www.zakon.kz.

4. Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015 – 2019 годы. – Режим доступа: www.zakon.kz

5. Программа по привлечению инвестиций «Национальная инвестиционная стратегия» (август, 2017 г.) – Режим доступа: www.zakon.kz.

6. Дэвид А, Дайкер Д. Государственная поддержка науки и техники в рыночных условиях – Режим доступа: <http://www.informika.ru/text/magaz/newpaper/-/messedu/cour0067/1000.html>.

7. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры // Вопросы конъюнктуры, Т.1, Вып.1, - М., 1925; Кондратьев Н.Д. Большие циклы экономической конъюнктуры // Большие циклы конъюнктуры: доклады и их обсуждение в институте экономики. – М., 1928; Кондратьев Н.Д. Динамика промышленных и сельскохозяйственных цен // Вопросы конъюнктуры. Т. IV. - М., 1928.

8. Кондратьев Н.Д. Мировое хозяйство и его конъюнктура во время и после войны. Гл. 5. - Вологда, 1992.

9. Кондратьев Н.Д. Основные проблемы экономической статистики и динамики. Предварительный эскиз. - М.: Наука, 1991.

10. Кондратьев Н.Д. План и предвидение (к вопросу о методах составления перспективных планов развития народного хозяйства и сельского хозяйства в частности) – Вопросы экономики, 1992. № 3. С. 3–16.

11. Кондратьев Н.Д. Проблемы предвидения // Вопросы конъюнктуры. 1926.Т.2. Вып.1.

12. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. - М.: Экономика, 1989.

References:

1. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N. Nazarbaeva narodu Kazakhstana. 10 ian-varianta 2018 g. Novye vozmozhnosti razvitiia v usloviiakh chetvertoi promyshlennoi revoliutsii. – Rezhim dostupa: www.zakon.kz.

2. Kontseptsiiia innovatsionnogo razvitiia Respubliki Kazakhstan do 2020 goda. – Rezhim dostupa: www.zakon.kz.

3. Gosudarstvennaia programma «Tsifrovoi Kazakhstan», dekabr, 2017 god. – Rezhim do-stupa: www.zakon.kz.

4. Gosudarstvennaia programma industrialno-innovatsionnogo razvitiia Respubliki Ka-

zakhstan na 2015 – 2019 gody. – Rezhim dostupa: www.zakon.kz

5. Programma po privlecheniiu investitsii «Natsionalnaia investitsionnaia strategii» (avgust, 2017 g.) – Rezhim dostupa: www.zakon.kz.

6. Devid A, Daiker D. Gosudarstvennaia podderzhka nauki i tekhniki v rynochnykh usloviakh – Rezhim dostupa: <http://www.informika.ru/text/magaz/newpaper/-/messedu/cour0067/1000.html>.

7. Kondratev N.D. Bolshie tsikly konieiunktury // Voprosy konieiunktury, T.1, Vyp.1, - M., 1925; Kondratev N.D. Bolshie tsikly ekonomicheskoi konieiunktury // Bolshie tsikly konieiunktury: doklady i ikh obsuzhdenie v institute ekonomiki. – M., 1928; Kondratev N.D. Dina-

mika pro-myshlennykh i selskokhoziaistvennykh tsen // Voprosy konieiunktury. T. IV. - M., 1928.

8. Kondratev N.D. Mirovoe khoziaistvo i ego konieiunktura vo vremia i posle voiny. Gl. 5. - Vologda, 1992.

9. Kondratev N.D. Osnovnye problemy ekonomicheskoi statistiki i dinamiki. Predvaritelnyi eskiz. - M.: Nauka, 1991.

10. Kondratev N.D. Plan i predvidenie (k voprosu o metodakh sostavleniia perspektivnykh planov razvitiia narodnogo khoziaistva i selskogo khoziaistva v chastnosti) – Voprosy ekonomiki, 1992. № 3. S. 3–16.

11. Kondratev N.D. Problemy predvideniia // Voprosy konieiunktury. 1926.T.2. Vyp.1.

12. Kondratev N.D. Problemy ekonomicheskoi dinamiki. - M.: Ekonomika, 1989.

Самал АБДРАХМАНОВА, магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры иностранных и русских языков, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая 9, samal_1-3@mail.ru

ТЕХНОЛОГИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

В статье раскрыты возможности дистанционной технологии обучения иностранным языкам. Онлайн-среда дает студентам возможность (и ответственность) самостоятельно контролировать темп, время, образовательную траекторию и место учебы, а также помогает в развитии навыков саморегуляции, планирования и контроля. Для многих студентов онлайн-среда является первым и единственным местом свободы и ответственности. Преподаватель может использовать дистанционное обучение как часть модели смешанного обучения или как основную форму обучения, если это предусмотрено учебной программой учебного заведения.

Ключевые слова: иностранный язык, технологии, дистанционное обучение, социальные сети, компьютерные программы, вебинар

Самал АБДРАХМАНОВА, педагогика ғылымдарының магистрі, шетел және орыс тілдері кафедрасының аға оқытушысы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды, Академическая көшесі, 9, samal_1-3@mail.ru

ШЕТЕЛДІК ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУҒА ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Мақала қашықтан оқыту технологиясының шет тілдерін оқыту мүмкіндіктерін ашады. Интернеттегі орта студенттерге оқу қарқынын, уақытын, білім алу жолын және оқу орнын өз бетінше басқаруға мүмкіндік береді (және жауапкершілік), сонымен қатар өзін-өзі реттеу, жоспарлау және бақылау дағдыларын дамытуға көмектеседі. Көптеген студенттер үшін желідегі орта бостандық пен жауапкершіліктің бірінші және жалғыз орны болып табылады. Оқытушы қашықтықтан оқытуды аралас оқыту моделінің бөлігі ретінде немесе білім берудің негізгі формасы ретінде қолдана алады, егер бұл оқу бағдарламасында қарастырылған мекеме.

Түйінді сөздер: шет тілі, технология, қашықтықтан оқыту, әлеуметтік желілер, компьютерлік бағдарламалар, вебинар

Samal ABDRAKHMANOVA, master of pedagogical sciences, senior lecturer of foreign and Russian languages department, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, The Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str.9, samal_1-3@mail.ru

DISTANCE LEARNING TECHNOLOGIES FOR TEACHING FOREIGN LANGUAGES

The article reveals the opportunities of distance learning technology for teaching foreign languages. The online environment gives students the opportunity (and responsibility) to independently control the pace, time, educational path and place of study, and also helps in the development of self-regulation, planning and control skills. For many students, the online environment is the first and only place of freedom and responsibility. The teacher can use distance learning as part of the blended learning model or as the main form of education if this is provided for in the curriculum of the educational institution.

Keywords: foreign language, technology, distance learning, social networks, computer programs, webinar

Today a foreign language has become an integral part of the training of any specialist. At the same time, the practice of working with bachelor students testifies to several contradictions. On the one hand, the prestige of the "foreign language" discipline is steadily growing, on the other hand, some

serious problems that foreign language departments serving non-linguistic specialities constantly face interfere with professionally oriented teaching of foreign languages at universities. This is an insufficient number of hours devoted to practical training and its irrational distribution. different level of preparation of candidates in a foreign language; lack of special teaching aids; undeveloped problems of teaching a foreign language for students of non-linguistic universities in close connection with the profession they receive, due to the lack of interdisciplinary coordination between departments of foreign languages and departments of profiling of universities; The inability of students to use the already acquired knowledge, skills and abilities in communicating in foreign languages, as well as methods and technologies of activity for solving practical problems.

The constant development of information technologies, their improvement, the transition to a completely different level of virtual relations and communication will inevitably lead to changes in the educational environment of the university. Currently, in the field of education and teaching foreign languages, various Internet technologies, numerous educational programs and virtual online courses, as well as webinars, which can be conducted in the form of seminars, discussions and conferences, are widely used.

New technologies in education, allowing the student to gradually create such conditions for recording information, allow him not only to use the necessary modern knowledge, skills and qualities but also the ability to use the acquired knowledge in other aspects for further work on making decisions on the spot, critically assessing generally accepted facts and defend your own opinion.

The introduction of modern information technologies and educational technologies in distance learning of a foreign language has brought education to a new qualitative level due to the visual impact of programs that allow creating various models, participating in experiments and conducting research. creating new types of interference between teacher and student.

The introduction of modern information technologies in the educational process allows increasing the potential of opportunities for all participants in the process: from reducing the time for searching and accessing the necessary information to accelerating the development of educational content to improving the quality of personification of the educational process, its focus on certain personal qualities.

Such information and telecommunication technologies provide students of all ages and forms of study at the university with a huge potential to receive information in the amount necessary for self-development and self-improvement. However, electronic learning materials should correspond to both the age and personal characteristics of students, the tasks and characteristics of the material being studied, and contribute to the formation of a personality capable and ready to participate in intercultural communication.

Distance learning technology, as a requirement of the time and causing the greatest demand in the field of education in recent years, allows to some extent resolve the above contradictions. The main feature of this technology is the mediated character of the "teacher-student" telecommunication connection [2; from. 78]. Organization of training in this format presupposes compulsory computer skills of students, presupposes a high level of interactivity provided by the functions of the Internet, and reveals the multimedia potential of new information novelties [3; p. 34]. This form of work allows you to maximize the independent work of students, which is especially important in connection with the transition to new educational standards since the new state educational standards devote a significant number of hours to independent work. At the same time, another feature of distance learning is manifested, which in its psychological aspect is primarily for the listener, since the effectiveness of training, which consists mainly of independent work, is 95% dependent on the student, his will, attention, perseverance and self-control.

Distance learning is characterized by:

- The presence of a specially created structure (for example, the Moodle educational platform) that performs all educational activities;
- Various resources of the educational institution for managing the independent work of the student through teaching AIDS and computer programs, but with the leading role of the teacher;
- Conducting courses in various forms (lectures, chat, video conferencing, electronic textbooks, dictionaries, etc.), which are easier to understand and more convenient for students.);
- Control of learning outcomes (intermediate control at each stage of training and (or) final control) of the availability of a computer and Internet access, etc.

Distance learning in a foreign language effectively solves some didactic problems. The teacher-student relationship is based on the principles of co-creation and collaboration. By completing tasks us-

ing information technology, students can directly immerse themselves in a real language environment through direct telecommunications with native speakers. You also get access to e-learning and reference materials. With the help of distance learning, an individual approach is successfully implemented, taking into account the abilities and intellectual abilities of the student and helping to eliminate psychological difficulties in mastering the educational material. Currently, it is a form of training, video courses, audio files, online communication with a teacher, etc. To test the language skills of students.

However, it should be noted that distance learning requires a greater degree of independence, self-discipline and self-organization from the student. This form of training can be organized only under certain technical conditions (availability of a computer, Internet access, Internet speed).

Thus, the possibility of effective distance learning of a foreign language appeared, first of all, thanks to modern technologies. This type of training allows the teacher to build and improve an individual educational path for each student, and the student to independently plan and control their learning.

The use of distance learning technologies is also widely used in blended learning. Blended learning is understood as a pedagogical approach that combines teacher-assisted learning (face-to-face) with online learning and includes elements of independent control of the path, time, place and pace of learning by the student, as well as by the student integrating the learning experience with the teacher and online (Andreeva N.V., Rozhdestvensky L.V., Yarmakhov V.B. School step in blended learning - M., 2016 - p. 15). There are many benefits to this approach. Thus, the integration of the teaching experience with the teacher and on the Internet are active forms of working on practical tasks in the classroom. Most often, such events are held in small groups (this can work on mini-projects, games, etc.). In addition, research by scholars from different countries shows that the quality of feedback has the greatest impact on the quality of education. Thus, improving the quality of feedback from each student improves their results. Working with feedback in an online environment can significantly improve the quality of feedback, which affects learning outcomes. For example, a responsive online environment provides students with new, error-prone tasks that the teacher may not always be able to provide in the classroom.

The structure of blended learning can differ in form and organizational method. There are 40 models in total. Flipped Classroom is one of the blended

learning models that can be actively used when learning a foreign language. Students at home work in an online learning environment with their internet-enabled electronic devices, explore new content or consolidate learning material. In the lesson, the study and updating of the acquired knowledge can be carried out in the format of a seminar, role play, project activity, etc. With this model, you can move away from the frontal form of work in the classroom and implement interactive forms of work in the classroom. When working with new material, the use of Learning Management Systems (LMS), for example, on the Moodle educational platform, allows the teacher to immediately check the students' understanding of the new material. Just create the appropriate tasks and upload them to the LMS. Information about the success of online mastering of new material by each student allows the teacher to quickly adapt to the learning scenario. The teacher can organize a role-play for students who have successfully mastered the new material, and at the same time work with a group of students who did not get acquainted with the new material or did not understand it at home.

In our opinion, the technology of distance learning of foreign languages, which includes various methods of work, is not only a new form of education but also „a new form of education, providing the ability to instantly transfer information of any volume and type to any distance; interactivity with the help of specially created multimedia information "[2; p. 78]; implementation of the principles of cultural conformity, communicative presentation of the material.

In practice, educational computer programs have found wide application, the main elements of which are usually: a) terminological dictionary; b) thematic dictionary; c) thematic text; d) a block of tasks for mastering the material; e) additional information material on the topic with control tasks; f) exercises for independent work during the period of intercession; d) the percentage of assimilation of the material [1; p.130].

The electronic product English Discoveries, jointly developed by Edusoft and Berlitz International, has proven itself. This extensive 12-CD multimedia course is exclusively for educational institutions. consists of five levels: beginner, basic, intermediate, advanced and practical. The course covers all grammatical structures of the English language and more than 3500 lexical units. The main menu contains sections: reading, speaking, writing exercises, listening, grammar, applications, adventure game, tests. Applications include an electronic dic-

tionary, voice recording and playback engine, and an automatic music book and service modules to simplify program management.

Social media is becoming more popular and has already become the focus of college educators for distance learning through the Zoom platform. Social networks can be classified by the type of openness of information, by the openness of access, by the type of communication, by specialization and by geography. One of the types of social networks includes language social networks that allow you to learn a foreign language on your own. Language social networks, in turn, can be classified according to specialization, accessibility of information and geography [4; p. 15]. Experience shows a positive trend in the use of social media such as Lang-8, Interpals, Sharedtalk, Livemocha, Omegle, Mylanguageexchange, Italki, Busuu and interactive internet services such as LinguaLeo, Slovoch and YouTube channels for professional language education Who is learning English etc. And also the Quizlet platform has established itself, where students use cards to study English vocabulary, as well as gaming platforms: Baamboozle, Kahoot, Wordwall, etc. At the beginning of the academic year, a teacher with whom the group chooses one (or even several) social networks at the same time, registers and communicates remotely. Students communicate the results of their communication experience in practical classes (including distance lessons) and thus develop oral speech. The use of these resources in the educational process allows, on the one hand, to organize the practice of communication with a native speaker (even from afar), to enter the international community and find an interlocutor of interests, and on the other hand, to improve language literacy, a written speech of students, increase motivation to study foreign languages.

Email as a distance learning technology is also good and easy to use. Each e-mail user has his address and the so-called mailbox in the form of a memory area allocated to him in the memory of the host computer. This mailbox receives messages addressed to this user, which he can consult at any time. Such messages can be not only text and graphics (pictures, photographs), but also audio and video fragments. The advantage of e-mail lies primarily in the fact that it is not necessary for the correspondent and the addressee to be present on computers at the same time. This message mode is called asynchronous. In the remote format of teaching a foreign language, the teacher sends the student various teaching materials, individual assignments, instructions for technical translation equipment, an-

swers the student's questions and asks them. Thus, e-mail provides the teacher with the opportunity to remotely conduct individual training and provides the student with a feedback channel, without which the learning process cannot be completed [2; p.78].

The regular videoconferencing and teaching by the staff of our department also reflects the new interactive remote communication format that most participants enjoy. These conferences are held for users who want to discuss a problem of interest together. In the interests of distance learning, e-conferencing provides an excellent opportunity for group activities in a creative atmosphere, group consultations and answers to the teacher's most frequently asked questions. In addition, this type of activity is a successful means of developing communication skills and research qualities of the student's speech personality.

The electronic bulletin board is also a reception of distance learning technologies for foreign languages, which allows each user to post their own announcement on it and read the announcements of others. An electronic whiteboard is often created as part of an electronic conference and is used to solve organizational problems. For example, in distance learning, an electronic bulletin board is used to organize study groups by interest and skill level [2; p. 80].

The structure of the course and the way of working with it is subordinated to this goal. The theoretical information is presented succinctly and flush. It is assumed that students have a general understanding of the structure of the English language and are generally familiar with its lexical and grammatical phenomena. However, explanations are based on a baseline. This presentation is based on a systematic approach to teaching and a situation that the teacher often encounters in practice - different language skills. Exercises are aimed at sequential consideration of grammatical phenomena and lexical features of translation in an English-language text. An attempt is made to highlight the features when working on translation with texts in various forms. All exercises are preceded by theoretical information about the phenomenon under consideration and possible translation options. The structure of the course allows the selective use of exercises focused on the objectives of the learning phase, individual lessons and the level of language skills.

Distance learning, part-time, implying the transfer of knowledge through distance learning, has already acquired the status of a traditional form of education. At the current stage of education development, distance learning requires knowledge in

handling the latest information technologies, the ability to work with text and the availability of adequate electronic support for all participants in the process - trainees and teachers.

It is obvious that any distance learning technology in teaching a foreign language presupposes the presence in its structure of two components, inextricably linked with each other: the organization of the student's activity and the control of this activity.

At the same time, when studying foreign languages within the framework of distance learning, it is necessary to pay special attention to a competency-based approach, which should include phased components of the pedagogical activity, such as.

- Obligatory preliminary assessment of knowledge of foreign languages of each student;
- The use of master's courses with clearly stated ultimate goals of learning at each stage;
- Ensuring the variability of educational paths and their productive orientation in combination with systematic control and self-control;
- Integration of information, communication and production technologies into the process of language learning;
- Direct contacts with employers and labour market coordinators [2; p. 45].

To motivate students, it is necessary to develop and implement in the educational process, distance learning technologies that are personality-oriented and have a character of variability and correction. This ensures the training of specialists with a broad perspective, professionally competent and well-developed creative approach, capable of effectively solving problems of a complex and varied nature.

The main characteristics of didactic materials used in this group of technologies are:

- full completeness of a structurally ordered set of materials that allow the student to fully explore the subject area of the discipline, which significantly reduces the number of personal meetings with the teacher and visits to libraries;
- significant interactivity of materials, which, with their clarity and ease of use, contributes to the independence of students in the learning process;
- a clear focus on the future professional activities of students.

The development of communication skills, including both linguistic and sociocultural skills, is one of the goals of teaching a foreign language. These are modern teaching technologies that make it possible to simultaneously study language and culture, as well as offer many opportunities to promote

and keep students motivated [1, p. 18]. The use of information computer technologies can significantly increase the cognitive and communicative interest of students in learning a foreign language. The pursuit of independent work in mastering a foreign language and experience in the context of distance learning allows for better and more effective differentiation of learning, as well as helps and eliminates knowledge gaps and expands your knowledge.

Internet technologies within the framework of this training, thanks to the inexhaustible information resources of the global network, make it possible to improve students' reading, speaking and writing skills: news information from around the world, encyclopedias, regional studies and other sites. A significant contribution to the development of modern distance learning technologies was made by such a software product as Skype, which can provide a constructive dialogue between a teacher and a student or a group of students, each of which has optimal working conditions for him or her.

Webinar (from the English "webinar"), derived from the two words "web" - network and "seminar", first used in 1998, is today one of the most popular and effective forms of distance learning. The main feature of webinars is their interactivity, the ability of participants to demonstrate, give, receive and discuss information. Unlike the technology of using webcasts, where data is transmitted in only one direction, the teacher's interaction with the audience is possible at webinars [3, p.38].

In form and structure, the webinar is a traditional seminar at the university in real time via the Internet, including such stages as a sequential presentation of the material by the teacher, participant reports, presentations, questions and answers, as well as surveys among university teachers. The webinar is usually hosted by the first moderator (teacher). At some point, webinar participants follow the (already received) link to the virtual space in front of their computers. Depending on the topic and form of the webinar, a webcam can be used (and then the participants and the teacher can see each other), slides can be displayed and only audio communication is possible. Participants listen to the presenter and see his computer screen. Participants can talk to the facilitator, but due to a lack of technical skills, they cannot always communicate with each other. Questions that arise in this case during the webinar are written by the chat participants. Through chat, participants can also communicate with each other.

Participants in the webinar (both a webinar with mutual communication between teacher and

student and web conferences, where the interaction is rather one-way and web lectures) form a virtual audience of different sizes, which, despite the distance, separates those who are interested in the process and is currently present on the Internet, united by a common goal. A characteristic feature of webinars is the use of special web technologies and irreplaceable communication in the mode of synchronous live transmission. Webinars for teaching a foreign language usually offer the following possibilities: multi-way video and audio communication, downloading and viewing presentations and videos, text chat, polls, showing the teacher's computer screen to students and transferring control rights from teacher to listeners [4, p. 65].

When using this form of teaching a foreign language, the undoubted advantage is the flexibility of the learning process, since to the extent that the skills and level of knowledge of the student are taken into account, it is possible to establish an individual approach and teaching methods, as well as the methods, time and duration of studying the material. Flexibility in training is mainly based on the fact that webinars take into account small blocks (modules) and that training materials are updated quickly and efficiently.

The webinars are interactive; the student participates in active cognitive communication activities, in which language skills are used to solve communication problems in joint creative activities in groups. However, it should be noted that the emotional connection between webinar participants is rather weak compared to live communication, which can slightly reduce the effectiveness of training in certain aspects. Another inconvenience of this form of training is various technical failures that can significantly change the course of the planned webinar or even lead to the fact that the session will be cancelled at the scheduled time. Conducting a webinar in teaching a foreign language requires not only a careful selection of material that should be most effectively perceived by participants to include certain thematic information in online training but also the development of several scenarios for a webinar in unforeseen situations, allowing you to quickly respond and continue training. When teaching foreign languages, the disadvantage of a webinar may be the loss of contact between the teacher and the audience, since the teacher does not always see the reactions of the webinar listeners, as well as the loss of the rhythm of the webinar lesson for the same reason.

After the webinar, participants receive a recording of this training module, and there is an op-

portunity to return to the material that they have repeatedly listened to and studied. This is extremely important since the subsequent independent contemplation at an individual pace is characterized by great thoughtfulness, completeness of understanding and memorization. For the independent study of the material discussed at the webinar, training kits are offered that can be based on the principle of hypertext links, as well as additional sources of information, such as information databases operating in the virtual space (electronic libraries, archives, encyclopedias, glossaries, etc.) ... In addition to the networked global sources of information, students and teachers have the opportunity to use internal electronic catalogues and databases of various universities.

The use of information technology in teaching a foreign language allows you to combine a personality-oriented approach with the technologization of the learning process. The traditional linear presentation of the training module is being replaced by an electronic system of detailed cross-presentation of the material, in which the main content of the text can be supplemented with notes and articles on a specific topic, containing a "working reference" component. A webinar as a form of distance communication in a foreign language can be conducted in the form of polemics, intellectual and role-playing educational games and general design. The work of students can be carried out in pairs, in groups or separately with the presentation of presentations, listening to audio and video materials and chatting. The question-and-answer form of training allows you to teach foreign languages using active methods that contribute to the formation and development of communication skills.

The use of modern information and computer technologies makes it possible to automate the management of mastering the webinar material on the basis of software, assess the degree of formation of grammatical skills and master vocabulary. Control of the assimilation of knowledge and methods of cognitive activity, as well as the ability to apply the acquired knowledge in various problem situations, should be systematic [5; p. 31].

The prospect of introducing and using webinars in teaching foreign languages is obvious due to the growing mobility of the population and the growing spread of the Internet around the world and, accordingly, the constantly growing number of potential webinar listeners.

The use of new information technologies, subject to the provision of appropriate equipment, the use of various distance learning tools opens up

new perspectives in the field of teaching foreign languages.

As a result, we find that distance learning is a new form of active student activity in mastering a particular subject. The presence of many modern methods of teaching foreign languages in a distance format makes the educational process not only interesting but also productive. The most common methods include computer-based curricula, social networking, email, email inboxes, video conferencing, and course design and delivery across multiple systems.

References:

1. *Belyanina M.B.* The use of information and communication technologies for the correspondence teaching of foreign languages in the institutions of higher education // Liberal education: history, traditions, prospects. Edition 2. Yelets, 2013. P. 129-132.

2. *Belyanina M.B.* Distance teaching of foreign languages in the non-linguistic institutions of

higher education // Liberal education: history, traditions, prospects. Edition 3. Yelets, 2014. P. 77-80.

3. *Danilov O.E., Pozdeeva O.G.* The peculiarities of distance teaching // Problems and prospects of the development of education: the materials of V international scientific conference. Perm', 2014. P. 34-37.

4. *Levin, T.F.* Der Einsatz von IT - (Fernunterricht) im Fremdsprachenunterricht / T.F. Levin. - Zugriffsmodus:

5. *Sharifulina A.A.* Language social networks in the teaching of foreign languages. URL: <http://sci-article.ru/stat.php?i=1411295694>

6. *Tayurskaya N.P.* Foreign language communicative competence: foreign and Russian experience / Humanitarian vector. Series: Pedagogy, Psychology. - 2015, №. 1 (41).

7. *Shalimova, G.V.* Webinar oder Seminar/ G.V. Shalimova-Zugriffsmodus: <https://conf.sfedu.ru/inftech2010> / BR / Schalio-wa.PDF

Александр БАШИРОВ, кандидат технических наук, руководитель лаборатории НИИ ЭПИ, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая 9, bashirov_av@mail.ru

Талгат ХАНОВ, доктор юридических наук, профессор, директор НИИ ЭПИ, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая 9, thanov@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТАТИСТИЧЕСКИХ ДАННЫХ ДЛЯ ПОДТВЕРЖДЕНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЧАСТИ ОРИЕНТИРОВАННОСТИ СТУДЕНТОВ К НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ

В статье решается проблема проверки основного результата комплексного исследования. С этой целью выбрана количественная оценка (эталон), основанная на использовании официальных статистических данных, размещенных на сайте Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Сопоставление результатов анкетирования с эталонной оценкой позволяет сделать вывод как о достоверности полученных результатов, так и о возможности расширенного использования описываемой методики.

Ключевые слова: обработка результатов анкетирования, эталонная оценка, активность научно-исследовательской деятельности, результативность научно-исследовательской работы

Александр БАШИРОВ, техника ғылымдарының кандидаты, экономикалық және құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институтының зертхана меңгерушісі, Қазтұтынуодағының Қараганды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қараганды қ., Академиялық көш. 9, bashirov_av@mail.ru

Талгат ХАНОВ, заң ғылымдарының докторы, профессор, экономикалық және құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институтының директоры, Қазтұтынуодағының Қараганды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қараганды қ., Академиялық көш. 9, thanov@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНА БЕЙІМДЕЛУ ТҮРҒЫСЫНАН ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН РАСТАУ ҮШІН СТАТИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Мақалада кешенді зерттеудің негізгі нәтижесін тексеру мәселесі шешіледі. Осы мақсатта Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігі Ұлттық статистика бюросының сайтында орналастырылған ресми статистикалық деректерді пайдалануға негізделген сандық бағалау (эталон) таңдалды. Сауалнама нәтижелерін эталондық бағалаумен салыстыру алынған нәтижелердің сенімділігі туралы да, сипатталған әдісті кеңінен қолдану мүмкіндігі туралы да қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: сауалнама нәтижелерін өңдеу, эталондық бағалау, ғылыми-зерттеу қызметінің белсенділігі, ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелілігі

Alexander BASHIROV, Head of the Laboratory, Candidate of Technical Sciences, Karaganda University of Kazpotreboysuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, bashirov_av@mail.ru

Talgat KHANOV, Director of Research Institute, Doctor of Law, Karaganda University of Kazpotreboysuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, thanov@mail.ru

THE USE OF STATISTICAL DATA TO CONFIRM THE RESULTS OF RESEARCH IN PART OF THE ORIENTATION OF STUDENTS TO SCIENTIFIC RESEARCH WORK

The article solves the problem of verifying the main result of a comprehensive study. For this purpose, a quantitative assessment (standard) based on the use of official statistical data of the Republic of Kazakhstan was

selected. Comparing the results of the survey with the reference assessment allows us to conclude both about the reliability of the results obtained and about the extended use of the described methodology.

Keywords: processing of survey results, reference assessment, activity of research work, effectiveness of research work

Постановка проблемы. Авторы статьи являются сотрудниками научно-исследовательского института экономических и правовых исследований (НИИ ЭПИ) - структурное подразделение Карагандинского университета Казпотребсоюза.

Одной из приоритетных задач сотрудников НИИ ЭПИ является выявление креативной молодежи, вовлечение студентов в научно-исследовательскую работу, повышение интереса студентов к выполнению научных исследований.

Цель исследования: Обоснование проверки результативности проведения исследований результатов анкетирования студентов по повышению заинтересованности к научно-исследовательской работе.

Анализ последних исследований и публикаций:

Следует отметить, что в последнее время интерес к университетской научно-исследовательской работе у студентов падает, снижается их активность и результативность. Такой вывод делают исследователи, занимающиеся проблемами повышения эффективности студенческой науки [1, с. 381; 2, с. 208]. В этой связи возникла необходимость проведения изысканий по данной проблематике для выявления причин сложившегося положения, а также для выработки действенных научно обоснованных подходов к повышению интереса и результативности студенческой науки.

В отличие от описываемых подходов [3-5] авторы не акцентировали внимание на выдвижении гипотезы по выбору определенных, наиболее значимых факторов. Авторы, в частности, использован иной подход. Приоритетность фактора, в частности, уточнялась с помощью обработки результатов проведения статистического опроса. Ожидается сходимость результатов исследования с другими, по возможности эталонными результатами исследований или общепринятыми стандартами.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Авторским коллективом уже проводились исследования, направленные на решение проблем с которыми сталкиваются студенты, решившие заниматься научно-исследовательской деятельностью. В частности, в течении ряда лет осуществлялось анкетирова-

ние среди студентов первого курса Карагандинского университета Казпотребсоюза. Отдельные результаты исследований были опубликованы в издательствах стран Дальнего и Ближнего зарубежья [6, с.2].

Несмотря на то, что обозначенной проблематикой занимались многие авторы, однако методика их исследований заключалась в применении обобщенной стандартной схемы, заключающейся в следующем алгоритме:

- выдвижение определенной гипотезы, требующей подтверждения;
- выполнение исследования по проверке сформулированной гипотезы;
- выявление причинно-следственных связей факторов влияния и обоснование их приоритетности;
- выводы и рекомендации по улучшению ситуации [7, с.124].

В рамках представляемой статьи авторы целенаправленно сделали акцент на пункте – «выполнение исследований по проверке гипотезы».

Основные результаты исследования. По нашему мнению идеальной проверкой гипотезы является описываемый в литературе пример использования возможностей априорного ранжирования по повышению достоверности результатов проведенного анкетирования [8, с.165]. Идея описываемого метода априорного ранжирования заключается в том, что ответы участников опроса сравниваются с так называемыми эталонными ответами. Эталонные ответы формируются или на основе литературных данных или при опросе высококвалифицированных специалистов по проблеме, предлагаемой для анкетирования респондентов.

Для нас очевидно, что существование подобных эталонных ответов является очень важным ориентиром при проведении любого исследования.

Между тем, следует отметить, что в Казахстане отсутствуют эталонные ориентиры для рассматриваемой проблематики. В этой связи мы выделяем две основные причины.

1) Отсутствие в отечественной науке глобальных комплексных исследований, по выявлению факторов, влияющих на результативность

научно-исследовательской работы студентов в Республике Казахстан.

2) Отсутствие результатов опроса высококвалифицированных специалистов по проводимым исследованиям, к тому же их мнения могут быть спорными.

Вместе с тем поиск подобного эталонного ответа представляется исключительно важной задачей.

В этой связи, возникла идея сопоставления результатов анкетирования со статистическими данными, размещенными на официальном сайте Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [9].

Основной принципиальный результат, который был получен в ходе проведения анкетирования студентов Карагандинского университета Казпотребсоюза, был основан на их самоопределении, исходящем из профессиональной ориентации. Анализ ответов и их использование имели важное научно-практическое значение, которое было достаточно подробно описано ранее [6; 7].

При проведении анкетирования студентам было предложено ответить на вопрос: В какой области человеческой деятельности Вы бы хотели работать? Результаты ответов студентов представлены в Таблице 1.

Таблица 1 - Результаты ответов студентов на вопрос по самоопределению в профессиональной деятельности

	Гос. служба	Частный сектор	Индивидуальное предпринимательство	Система образования	Научная сфера	Всего
Количество предпочтений студентов	114	52	164	8	11	349
Процент(доля)	33	15	46	2	4	100
Примечание: составлено авторами на основании проведения обработки анкетирования						

Из таблицы 1, в частности видно, что на работу в системе образования ориентированы всего 2% респондентов, соответственно на научную сферу – 4 %, объединённый показатель составляет – 6 %.

Исходя из изложенной ранее логики, гипотезой глобального исследования является предположение о том, что изначально студенты не ориентированы на работу в научной сфере и системе образования. Этот результат является

неожиданным и, безусловно, требует сравнения с эталоном.

Как уже было сказано, подобным эталоном могут быть официальные статистические данные. Поэтому были изучены и проанализированы данные за 20 летний период (с 2000 по 2020 учебные годы) и выделена доля (соотношение) числа преподавателей к количеству студентов. Данные сведения приведены в таблице 2.

Таблица 2 - Официальные статические данные численности ППС и студентов в Республике Казахстан за период 2000-2020 гг.

Годы	Численность профессорско-преподавательского состава, человек	Численность студентов, человек	Доля ППС и студентов	Среднее значение
2000/01	29 577	440 715	6,71	
2001/02	34 508	514 738	6,70	
2002/03	37 602	590 982	6,36	
2003/04	40 972	658 106	6,23	
2004/05	42 333	747 104	5,67	
2005/06	43 382	775 762	5,59	
2006/07	42 788	768 442	5,57	
2007/08	41 207	717 053	5,75	

2008/09	37 814	633 814	5,97	
2009/10	39 155	610 264	6,42	6,74
2010/11	39 600	620 442	6,38	
2011/12	40 531	629 507	6,44	
2012/13	41 224	571 691	7,21	
2013/14	41 635	527 226	7,90	
2014/15	40 320	477 387	8,45	
2015/16	38 087	459 369	8,29	
2016/17	38 241	477 074	8,02	
2017/18	38 212	496 209	7,70	
2018/19	38 275	542 458	7,06	
2019/20	38 470	604 345	6,37	
Примечание: составлено авторами на основании данных по статистике науки РК [9]				

Для наглядности полученная результативность представлена на рисунке 1.

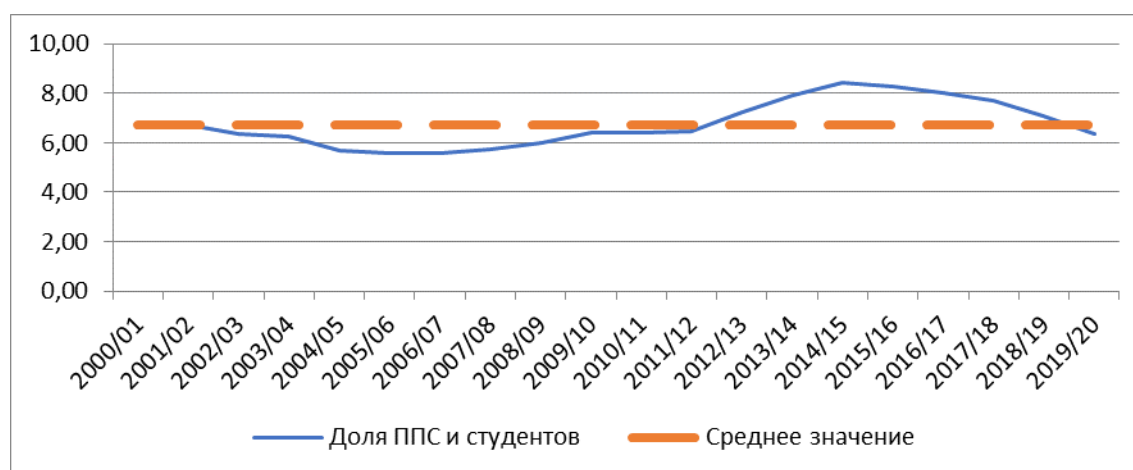

Рисунок 1 - Доля профессорского-преподавательского состава ВУЗов к числа студентов в Республике Казахстан

Обращает внимание сходимость результатов анкетирования профессиональных предпочтений студентов КарУ Казпотребсоюза и данных анализа доли ППС по отношению к общему числу студентов. Следует обратить внимание, что доля ППС и студентов за 20 лет в Республике Казахстан варьируется от 5 % до 8 %. Объединенный показатель ориентированности студентов КарУ Казпотребсоюза составляет 6 %, что входит в этот диапазон варьирования.

Подобное сопоставление подтверждает гипотезу о том, что примерно 6% студентов ориентированы на работу в системе образования и научной сфере. Не менее важным является

подтверждение того, что использование официальных статистических данных можно считать “эталонным” ответом.

Развитие этой идеи была осуществлено путем дальнейшего сопоставления результатов анкетирования студентов, предпочитающих в дальнейшем работу в научной сфере, и анализа количества научных сотрудников, официально учтенных в Республике Казахстан.

В Таблице 3 представлена количество и доля (соотношение) преподавателей и студентов за 20 летний период (с 2000 по 2020 учебный год).

Таблица 3 - Официальные статические данные численности научных сотрудников и студентов в Республике Казахстан за период 2000-2020 гг.

	Численность научных работников Республики Казахстан	Численность студентов, человек	Доля НС /студентов	Среднее значение
2000	14 756	365 385	4,04	
2001	15 339	440 715	3,48	
2002	15 998	514 738	3,11	
2003	16 578	590 982	2,81	
2004	16 715	658 106	2,54	
2005	18 912	747 104	2,53	
2006	19 563	775 762	2,52	
2007	17 774	768 442	2,31	
2008	16 304	717 053	2,27	3,48
2009	15 793	633 814	2,49	
2010	17 021	610 264	2,79	
2011	18 003	620 442	2,90	
2012	20 404	629 507	3,24	
2013	23 712	571 691	4,15	
2014	25 793	527 226	4,89	
2015	24 735	477 387	5,18	
2016	22 985	459 369	5,00	
2017	22 081	477 074	4,63	
2018	22 378	496 209	4,51	
2019	21 843	542 458	4,03	
2020	21 782	604 345	3,60	
Примечание: составлено авторами на основании данных по статистике науки РК [9]				

Диапазон изменения значений доли научных сотрудников к студентам в ВУЗах Республики Казахстан менялся от 2,3 % до 5 %. Полученное в ходе исследования значение 4 % студентов, ориентированных на работу в науч-

ной сфере, входит в диапазон и практически соответствует среднему значению.

Динамическое изменение значения доли научных сотрудников и студентов Республики Казахстан за 2000-2020 гг. наглядно представлено на рисунке 2.

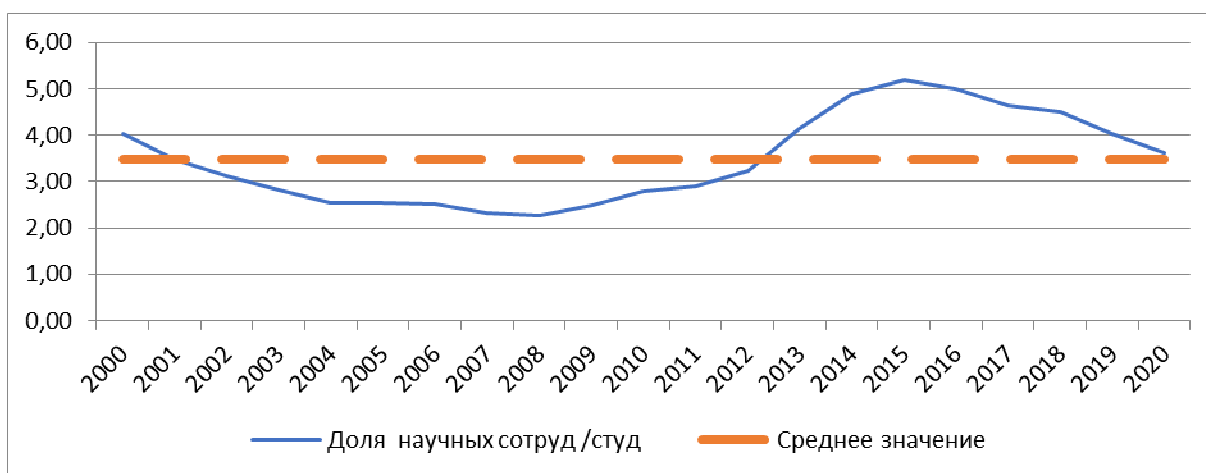

Рисунок 2 - Доля научных сотрудников к числу студентов в Республике Казахстан

Такое повторное совпадение свидетельствует о подтверждении гипотезы о том, что количество студентов, ориентированных на работу в системе науки и образования составляет 6 %, а непосредственно на научную деятельность не более 4 %.

Заключение:

1. В результате проведенного в КарУ Казпотребсоюза исследования установлено, что на работу в системе образования и науки ориентировано только 6 % опрошенных студентов. Из общего количества проанкетированных, при этом всего 4 % респондентов предполагают связать свою дальнейшую профессиональную деятельность с научно-исследовательской работой.

2. С целью проверки полученных результатов была использована методика сопоставления полученных в ходе исследования данных с «эталонными» ответами. Данная методика была описана в литературе и представлена в упомянутой статье.

3. В качестве «эталонных» ответов были использованы официальные статистические данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, размещенные на сайте stat.gov.kz. По данным материалам были вычислены количественные значения и процентное соотношение числа профессорско-преподавательского состава и научных работников к общему числу студентов в Казахстане.

4. Сопоставление полученных в ходе исследования данных, показало сходство результатов анкетирования студентов, связанную с системой образования и наукой, со значениями «эталонных» ответов.

5. Описываемый в статье метод поиска и использования «эталонных» ответов, по мнению авторов, является перспективным и может быть использован при проведении исследований в других областях профессиональной деятельности и научно-практических приложениях.

Список литературы:

1. *Кочемасова Л.А.* Теоретические предпосылки активизации научно-исследовательской деятельности как инновационного регулятора повышения качества профессиональной подготовки студента // *Современные проблемы науки и образования.* 2015. № 6. С. 381.

2. *Арсентьева М.В.* Особенности научно-исследовательской работы студентов младших курсов обучения // *Известия Тульского государственного университета. Технические науки.* 2017. № 11–2. С. 208–210.

3. *Boichenko, E.B., Bakhov, I.S., Martynovych N.O., Shestopalova I.O., Binytska K.M.* Building research work skills in students as a component of their professional training. *Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems.* Volume 12. Issue 4. Special Issue. 2020. P. 840–848.

4. *Dolzhenko, R.A., Karpilianskii, V.A., Hady, R.A., Didenko, A.S.* Young scientists' motivation for research activity in Russian regional universities. *Obrazovanie i Nauka.* Volume 21. Issue 9. 2019. P. 122–153.

5. *Bikard, M., Murray, F., Gans, J.S.* с Exploring trade-offs in the organization of scientific work: Collaboration and scientific reward Exploring trade-offs in the organization of scientific work: Collaboration and scientific reward (Conference Paper). *Management Science.* Volume 61. Issue 7. 1 July 2015. P. 1473–1495.

6. Баширов А.В., Ханов Т.А. Факторы повышения активности научно-исследовательской работы студентов // Современные проблемы науки и образования. 2018. № 4. С. 91-95.

7. Aimagambetov E., Nakipova G., Khanov T., Bashirov A. Research Work of Students as a Factor in the Innovative Development of the University // Advances in Social Science, Education and Humanities Research, Volume 489. Proceedings of the International Conference Digital Age: Traditions, Modernity and Innovations (ICDATMI 2020). P. 121-125.

8. Давтян Г.Г., Прохоров В.Т., Шрайфель И.С.Н., Тихонова Н.В. О новых возможностях априорного ранжирования по повышению достоверности результатов анкетирования с участием респондентов // Актуальные научные исследования в современном мире. 2017. № 10-1-2 (30). С. 161-165.

9. Статистика науки. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://stat.gov.kz/official/industry/24/statistic/6> (дата обращения: 20.03.2021).

References:

1. Kochemasova L.A. Teoreticheskie predposylki aktivizatsii nauchno-issledovatel'skoi deia-tel'nosti kak innovatsionnogo reguliati-va povysheniia kachestva professional'noi podgotovki studenta // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia. 2015. № 6. S. 381.

2. Arsenteva M.V. Osobennosti nauchno-issledovatel'skoi raboty studentov mladshikh kursov obucheniia // Izvestiia Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Tekhnicheskie nauki. 2017. № 11-2. S. 208-210.

3. Boichenko, E.B., Bakhov, I.S., Martynovych N.O., Shestopalova I.O., Binytska K.M. Building research work skills in students as a

component of their professional training. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. Volume 12. Issue 4. Special Issue. 2020. P. 840-848.

4. Dolzhenko, R.A., Karpilianskii, V.A., Hady, R.A., Didenko, A.S. Young scientists' motivation for research activity in Russian regional universities. Obrazovanie i Nauka. Volume 21. Issue 9. 2019. P. 122-153.

5. Bikard, M., Murray, F., Gans, J.S. c Exploring trade-offs in the organization of scientific work: Collaboration and scientific reward Exploring trade-offs in the organization of scientific work: Collaboration and scientific reward (Conference Paper). Management Science. Volume 61. Issue 7. 1 July 2015. P. 1473-1495.

6. Bashirov A.V., Khanov T.A. Faktory povysheniia aktivnosti nauchno-issledovatel'skoi raboty studentov // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia. 2018. № 4. S. 91-95.

7. Aimagambetov E., Nakipova G., Khanov T., Bashirov A. Research Work of Students as a Factor in the Innovative Development of the University // Advances in Social Science, Education and Humanities Research, Volume 489. Proceedings of the International Conference Digital Age: Traditions, Modernity and Innovations (ICDATMI 2020). R. 121-125.

8. Davtian G.G., Prokhorov V.T., Shraifel I.S.N., Tikhonova N.V. O novykh vozmozhnostiakh apri-ornogo ranzhirovaniia po povysheniui dostovernosti rezultatov anketirovaniia s uchastiem respon-dentov // Aktualnye nauchnye issledovaniia v sovremennom mire. 2017. № 10-1-2 (30). S. 161-165.

9. Statistika nauki. Biuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniui i reformam Respubliki Kazakhstan [Elektronnyi resurs]. - Rezhim dostupa: <https://stat.gov.kz/official/industry/24/statistic/6> (data obrashcheniia: 20.03.2021).

Әлия БАЕРБЕКОВА, педагогика ғылымдарының магистрі, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы, Академическая көш. 9.

Құрмет БАЖИКЕЕВ, педагогика ғылымдарының магистрі, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы, Академическая көш. 9.

ЖАЗБА ҮЛГІЛЕРДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІ ТҮРІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН ҚОЛДАНЫСТАР

Аталмыш мақалада XV-XVII ғасырларда түркі халықтары тілдеріне енген араб, парсы сөздерінің түркі жазба ескерткіштерінде сөз тіркесі түрінде қолданылу мәселесі қарастырылады. Сонымен қатар, бұл кезеңдегі түркі жазба тілдеріне тән белгілердің бірі – халық тіліне енбеген, көбінесе дерексіз ұғым атаулары болып келетін араб және парсы сөздерін де актив қолдану, бұл ретте әсіресе, араб-парсы сөздерінің түркі тілінің көмекші етістіктерімен тіркесуі арқылы күрделі етістік жасап пайдалану өте көп кездеседі. Мақалада, Өтеміс қажының «Шыңғыснамасы», «Әділ сұлтан» эпикалық жыры, Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-Тауарихы» және Әбілғазы Бахадүр ханның «Түркі Шежіресі» атты шығармалары талданады.

Түйінді сөздер: түркі халықтары, сөз тіркесі, тұрақты тіркестер, жазба ескерткіштер.

Алия БАЕРБЕКОВА, магистр педагогических наук, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая 9.

Құрмет БАЖИКЕЕВ, магистр педагогических наук, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая 9.

УПОТРЕБЛЕНИЕ, ВСТРЕЧАЮЩЕЕСЯ В ВИДЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В ОБРАЗЦАХ ЗАПИСИ

В данной статье рассматривается вопрос использования арабских и персидских слов, вошедших в языки тюркских народов в XV-XVII веках, в виде словосочетаний в тюркских письменных памятниках. Кроме того, одной из характерных особенностей тюркских письменных языков этого периода является активное употребление арабских и персидских слов, которые не вошли в народный язык, часто являются абстрактными понятиями, при этом особенно распространено использование сложных глаголов путем сочетания арабско-персидских слов с вспомогательными глаголами тюркского языка. В статье анализируются произведения отемиса кажы «Чингиснама», эпическая поэма «Адил сұлтан», «Жамиғат-Тауарихы» Қадырғали Жалаири и «тюркская шежіре» Әбілғазы Бахадүр хана.

Ключевые слова: тюркские народы, словосочетания, устойчивые выражения, письменные памятники.

Алия БАЕРБЕКОВА, Master of Pedagogical Sciences, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9.

Құрмет БАЖИКЕЕВ, Master of Pedagogical Sciences, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9.

USAGE THAT OCCURS AS A PHRASE IN THE RECORDING SAMPLES

This article discusses the use of Arabic and Persian words that entered the languages of the Turkic peoples in the XV-XVII centuries, in the form of phrases in the Turkic written monuments. In addition, one of the characteristic features of the Turkic written languages of this period is the active use of Arabic and Persian words, which are not included in the popular language, are often abstract concepts, and the use of complex verbs by combining Arabic – Persian words with auxiliary verbs of the Turkic language is especial-

ly common. The article analyzes the works of Otemis kazha "Genghisnam", the epic poem "Adil Sultan", "Zhamigat-Tauarihi" by Kadyrgali Zhalairi and "Turkic shezhire" by Abelgazy Bahadur Khan.

Keywords: Turkic peoples, word combinations, stable expressions, written monuments

Мәселені белгілеу.

XV-XVII ғасырларда түркі халықтары тілдеріне енген араб, парсы сөздері едәуір мол болған, олар түркі жазба ескерткіштерінде, оның ішінде қазақ жазбалары тілінде де еркін қолданылған. Сонымен қатар, бұл кезеңдегі түркі жазба тілдеріне тән белгілердің бірі – халық тіліне енбеген, көбінесе дерексіз ұғым атаулары болып келетін араб және парсы сөздерін де актив қолдану, бұл ретте әсіресе, араб-парсы сөздерінің түркі тілінің көмекші етістіктерімен тіркесуі арқылы күрделі етістік жасап пайдалану өте көп кездеседі. Осы кезеңдегі жазба тілде лексикалық нормалану процесі әлі аяқталмаған, жүріп жатқан әрекет болғандықтан, бұл кезеңдегі әдеби тілде лексикалық жарыспалылық (варианттылық) айтарлықтай орын алған. Бұл құбылыс Өтеміс қажының «Шыңғыснамасы», «Әділ сұлтан» эпикалық жыры, Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-Тауарихы» және Әбілғазы Бахадүр ханның «Түркі Шежіресі» атты шығармаларында көрінеді.

Ескерткіштер тілінің лексикалық қазынасына тән сипат – сөздердің жарыспалылығы, яғни бір мағынадағы сөздің көне-жаңа, қыпшақтық-оғыздық, түркілік-арабтық, түркілік-парсылық, арабтық-парсылық түрлері (варианттары) ретінде қарай бірінің орнына бірі қолданыла берген. Бұл жарыспалылықтың кейде тіпті, ешқандай стильдік не өзге себептері де жоқ болып келуі мүмкін. Ал кейде бір мағынада алынған сөзді оның екінші тұлғасымен түсіндіріп отыру әрекеті де байқалады. Мысалы, Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-Тауарих» атты шығармасында кездесетін «әмірші» мағынасындағы *бек*, *әмір* сөздерін кейде қазақтың «аға» сөзімен алмастырып атайды: *мың бегі//мың ағасы* «әміршінің (ханның, бектің) некелі жұбайы» мағынасындағы лауазымды (титулды) білдіретін *хатун* «қатын» сөзі осы мағынадағы қытайдың *фужин*, моңғолдың *еке* сөздерімен қатарласа (бірінің орнына бірі) қолданылады. Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-Тауарих» атты шығармасындағы бірінің орнына бірі жұмсала беретін *белгілі/мәшһур* «атақты, әйгілі», *йазылды/шарх берілді* «жазылды», *күн туғуш/маширақ* «шығыс», *бу күн/хануз* «бүгін,

әзірше», *йұрт/мақам* «ел-жұрт, халық», *йағы/душман* «жау, дұшпан», *улуғ/бузург* «ұлы, үлкен», *йарлуқ/фарман* «жарлық, үкім», *оғул/фарзанд* «ұл, перзент», *мың/назара* «мын», *кіші/нафар* «кіші, кішкентай», *бөлік/қисм* «бөлік, бөлім», *көб/аксар* «көп» деген сөздердің алдыңғы қатарын түркі тұлғалары құраса, екінші қатары араб пен парсы сөздері болып келеді.

Бұл жағдай бір жағынан, әлі жеке-жеке ұлттық тілдер болып қалыптасып бітпеген ортағасырлық түркі жазба тілдерінің лексикалық нормасы тұрақталмағандығын танытса, екінші жағынан, ортағасырлардағы түркі жазба дүниесінің араб және парсы тілдерімен тығыз байланысты болғандығын көрсетеді. Үшіншіден, көне түркі Орхон-Енисей жазбалары тілі мен орта ғасырлардан (XI-XII ғғ.) келе жатқан шығыс түркістандық (көне ұйғыр) жазба дәстүрінің әсері әлі де бар екендігін байқатады, мыс., көне *біту* «жазу», *үкүш* «көп», *ерді* «еді», *нүң* «не» сияқты сөздер мен шығыс септіктің *-дың// -дің, -тын// -тін* жалғауы, екінші буында езуліктің орнына еріндік у әрпін жазу *алтун* «алтын», *хатун* «қатын», *йаруқ* «жарық», *нечүк* «қалай, қандай», *беру* «беру» – өте ертеден келе жатқан дәстүрдің сарқыншақтары. Бұл да тек қазақ шежіресі тілінің белгісі емес, сол кезеңдердегі барлық түркі жазба ескерткіштеріне тән белгі. Бұл ерекшеліктер осы шығармаларда да көрінеді. Қадырғали шежіресінің сөздік қабатын әңгімелегенде, онда бөгде тілдік сөздер, әсіресе, араб және парсы сөздерінің мол кездесетіндігін атап көрсету керек. Бұл сөздердің көбі – дерексіз (абстракт) ұғым атаулары. Өзге түркі ескерткіштеріндегідей мұнда да араб, парсы сөздерінің түркілік *ет-, қыл-, бол* - деген сияқты көмекші етістіктерімен тіркесіп, қимыл атауларын жасайтыны көрінеді. Ол етістіктердің көбі түркі тіліндегі эквиваленттерінің орнында жұмсалады. Мысалы, Қадырғали шежіресінде түркінің (қазақтың) «талау» сөзі тұрғанда, оның орнына *ғарат қылу* деген араб-түркі сөздерінен жасалған күрделі етістікті қолданады. Сол сияқты «жерлеу» (өлікті жерлеу) етістігінің орнына *дафн қылу*, «жинау» сөзінің орнына *жам қылу*, «қорғау» дегеннің орнына *ихтийат қылу* деген араб сөздерін қатыстырып жасаған күрделі етістіктерді пайдалану – шежіре тілі үшін кәнігі амал.

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау.

XV ғасырдағы қазақ жазба тілінің лексикалық сипатын қысқаша былайша көрсетуге болады; сөздік қазынаның негізі қыпшақтық (ескі қазақтық), ішінара оғыз сөздері мен көне ұйғыр элементтері қолданылса, ол әдеби тіл дәстүрінің жалғастылық, іліктестік принципіне қарай болған құбылыс, ал дәстүр жалғастылығы ортағасырлық түркі жазба тілдерінің барлығына тән заңдылықтардың бірі болды; араб, парсы тілдерінен алып қолданылған лексикалық қабат мол болды. Олардың бір тобы халық тіліне енген кірме сөздер болса, екінші тобын көпшілік қолданысында жоқ, бірақ сол кездердегі мұсылманша сауатты оқырмандар үшін жат болып көрінбейтін. Бұл да ортағасырлық түркі жазба дүниелеріне тән лексикалық норма болып танылады. Осы екі ерекшелік жазба туындылардың мәтіндерінде лексикалық жарыспалылықтың пайда болуына әсер етті. Бұл заңдылықтардан ескі қазақ жазба тілі де тысқары қалмады.

Қадырғали шығармасы тілінің лексикалық негізін қыпшақ тобына жататын түркі сөздері құрайды. Мысалы, осы тұстағы өзге түркі ескерткіштерінде *ау*, *ел/ал*, *ев/еу* болып келетін сөздер мұнда *аң* (*аңға чықты*, *аңға атланды*), қол, үй түрінде қыпшақша, оның ішінде қазақша тұлғада жұмсалған. Сол сияқты *бөлек* «бөлек», *билеу* «ел билеу», *күйеу* «күйеу», *біреу* «біреу», *ақча* «ақша», *йақа* «жаға», *йарылқа* «жарылқа», *қыр* «қыр», *ой* «ой, пікір», *урушты* «ұрысты», *ұчрады* «ұшырады, кездесті», *чапты* «шапты» дегендер таза қыпшақ сөздері. Тек жеке сөздер емес, тұрақты немесе лексикалық тіркес болып келетін сөздер де қыпшақ тілдеріне, оның ішінде сол кезеңдегі ескі қазақ жазба тіліне тән қолданыстар екенін көрсетуге болады. Мысалы, шежіре тілінде кездесетін *қыз берді*, *ел болды*, *ажабқа қалды* «таң қалды», *бәнде қылды* «тұтқын етті», *фарман қылды* «жарлық қылды», *кіріфтарлық чекті*, *хуш келді* деген тіркестер беретін мағыналары мен жұмсалатын орындарына қарай қазіргі қазақ тілімен бірдей түседі. Бұл ретте әсіресе, тұлғалы тұрақты тіркестердің шежіре тілі мен қазіргі қазақ тіліндегі бірдейлігі өте-мөте көзге түседі. Олардың бірқатары бұл күнде сол мағынада тек қазақ тілінде жұмсалатындығы – Қадырғали шежіресінің тілін қазақ тіліне жақындататын, яғни оны қазақтың ескі жазба тілі деп танытатын белгілердің бірі [6]. Мысалы, *айақ асты болды*, *балдызлай берді*, *бір йашады*, *ол хатунын*

йеңгелете (*жеңгелей*) *алды*, *көңұл қалышты*, *қыз айттурды*, *тілегін тіледі*, *хатун йіберді*, *хатунны айырды*, *сөзінден чықмады* деген ондаған фразеологизмдердің біз әңгіме етіп отырған шежіре тіліндегі беретін мағыналары мен тұлғалық көрінісі қазіргі қазақ тілімен дәлме-дәл түседі.

Шежіредегі тұрақты тіркестерді грамматикалық құрылысына қарай етістік және есім тіркестер деп екіге бөліп қарауға болады. Есім фразеологизмдердің ішіне ең алдымен тұрақты элементтер мен келгендерін атаймыз. Мысалы: *ақ хан*, *ақ орда* және т.б. Осы тіркестердегі *ақ* сын есімінде түсті білдіретін білдіретін негізгі мағына жоқ. Түркі тілдерінде *ақ* сөзі *қара* сөзіне қарама-қарсы қойылып, «ең жағымды, ең тәуірі» деген ауыспалы мағынада қолданылады. Бұған қазіргі қазақ тіліндегі «ақ көңіл, ақ бата, ақ жол, ақ тілеу» және т.б. дегендер дәлел. «Жамиғат-Тауарихта» кездесетін *йети иқлим қашыр* «жан-жақ», *аш арслан тек* «аш арыстан сияқты», *йахшы ат* «даңқ», *татлы ет* «адам денесі» деген тіркестер де тура мағынасынан алшақтаған [1].

Есім тіркестердің алғашқысы күрделі атаулар болып келеді. Мысалы: *туар қара* «кірі мал», *күн туғыш* «күншығыс», *ер оғұл* «ер бала», *қыз қарындаш* «қарындас», *ата йұрты* «ұлысы» және т.б.

Термин-атау болып келетін күрделі сөздер де тіркестер қатарына жатады. Мысалы: *он бегі* «он кісінің басшысы», *йүз бегі* «жүз кісінің басшысы», *чора агасы* «хан күзетшілерінің басшысы», *алтын ханым* «ханша» және т.б.

Белгілі бір ұғымды екі немесе үш-төрт сөздің тіркесімен білдіру ортағасырлардағы түркі тілдерінің де грамматикасындағы өнімді тәсілдердің бірі болған. Ортағасыр жазбаларында сөз мағынасын айқындай және дәлелдей түсу мақсатында, осы тәсілге сүйенген. Мысалы, *оғұл* сөзінің «біреудің баласы» деген мағынада емес, «ұл бала» мағынасында қолданылып тұрғанын дәлелдеу үшін *ер оғұл* тіркесіне жүгінеді.

Қадырғали шежіресінде етістік тіркестер үлкен топ құрайды. Бұлар есім мен етістіктен тұрады да қимыл, іс-әрекетті атайды. Мысалы, *йуртын ал* «жаулау, бағындыру», *айақ асты бол* «бағыну», *көңлүде тут* «есінде сақтау», *уотан қыл* «мекендеу», *сөздің чықма* «айтқанына көну», *ләшкар тарт* «жорыққа аттану», *қыз ал* «үйлену», *қыз айттур*, *қыз тіле*, *қыз ата* «қыз айттыру, құда түсу», *йаман көңұл багла* «жаман ниет ойлау», *йолдын чық*

«жолдан шығу», *мәртабадан түш* «биліктен айырылу» және т.б. [2, 95].

Оқиғалар мен соғыстарды суреттеуде Қадырғали өз ойын білдіру үшін осы сияқты тіркестерді қолданады. Қадырғали Жалайыридің қолданған тілі қазақ тіліне жақындайды. Өйткені, мұндағы есімді де, етістікті де тұрақты тіркестердің сөз құрамы, морфологиялық тұлғалануы және беретін мағынасы жағынан қазіргі қазақ тіліндегімен бірдей келеді.

Шежіре тіліндегі тағы бір тіркестің түрі – қосарланған сөз тіркестері:

а) Антонимдік жұптардан тұратын тіркестер: *қыш уа йаз* «қыс-жаз», *оңда уа солда* «оң-солда», *баи аяаққа дегәч* «бастан аяқ», *кечә күндіз* «күндіз-түні» және т.б.

ә) Мағыналары бір тектес сөздерден тұратын тіркестер: *ай уа йыл* «ай-жыл», *от чечәкләр* «гүл-шөптер», *йүрүр кечәр* «жүрер-өтер», *хал қууат* «әл-қуат», *ач уа йалаңач* «аш-жалаңаш», *тағлы таишлы* «таулы-тасты», *отлық сулық йер* «шөпті-сулы жер» және т.б.

б) Бір тұлғаның қайталанып қосарланған тіркестері: *баса баса йүрүр* «баса-баса жүрер», *пара пара болды* «пара пара болды», *йыл йылдың* «жылдан-жылға», *күндін күнге* «күннен-күнге», *мыңар мыңар* «мыңдаған» және т.б. [1].

Әрине, Қадырғали жылнамасы тілінде қазақ тіліне тән емес немесе қазіргі тіл нормасына сай келмейтін сөздер мен тұлғалардың, тұрақты тіркестердің аз емес екендігі сөзсіз. Әсіресе, фонетикалық тұлғалануы бөлекше *йагмур* «жаңбыр», *тигәр* «тиер», *таг* «тау», *туғды* «туды», *сығыр* «сиыр», *төгүрек* «төңірек», *қатыг* «қатты» тәрізді сөздер мен *үкүш* «көп», *біту* «жазу», *айу* «айту», *нүң* «не», *өнгін* «өзге», *қайу* «қайсы» сияқты көне сөздердің сол кездегі қазақ авторының ана тіліне тән варианттарымен қатар қолданылғаны байқалады.

Жылнама мәтіндерінде араб, парсы сөздерінен басқа бірін-саран моңғол және қытай сөздері кездеседі. Олардың көбі әр алуан лауазым атаулары (титулатура) мен қызмет иелерінің атаулары және сипаттама атаулар болып келеді. Бұларға моңғол тілінің *нойан* «әмірші», *гүрген* «батыр, сал сері», *боқауыл* «ханның ас-суын басқарушы», *қорчы* «садақ атқыш», *йаргучы* «қазы, судья», *сечен* «сөз тапқыш, дана», *казик* «әміршінің күзетшісі» сияқты сөздері жатады. Сондай-ақ мұнда моңғол тілінен алынған *шуусун* «әскерге арналған азық-түлік», *түмен* «он мың», *жуңқар* «оң қанат»,

күрен «1000 үйден құралған ауыл», *йаса* «заң», *йусун* «әдет», улағ «ылау, көлік», *буғтақ* «тұрмыс құрған моңғол әйелінің бас киімі» деген сөздер де пайдаланылған. *Отчигин* «кенже бала», *буржуқин* «көк көзді» сияқты бірекі сөз сипаттама эпитет болып келеді. Моңғолша жеті атаның аттары (*ичигә* «өз әкесі», *бурқы* «атасы», *алынчыл* «үшінші атасы» және тағы осылайша кете береді) мен жыл аттарын (*могай йыл* «жылан жылы», *ноқай йыл* «ит жылы», *қақай йыл* «доңыз жылы» және т.б.) білдіретін сөздер бар.

Автор қолданған стильдік ерекшеліктердің бірі – ол моңғолдың осындай сөздерін келтіре отырып, қасына (кейде *йа'ни* деген шылаудың көмегімен) түркіше эквивалентін көрсетеді: *һукәр йыл*, *йа'ни сығыр йылы болгай* «һукәр жылы яғни, сиыр жылы болады», *ичигә өз атасы* «ичигә өз әкесі», *будуту төртүнчи атасы* «будутту төртінші атасы» және т.б. [2].

Шежіре тіліндегі қытай сөздері көп емес, 5-10 сөз. Олардың өзі негізінен жалқы есіммен қатар қолданылатын лауазым атаулары болып табылады: *фуэжин* – түрікше *хатун*, моңғолша *еке* деген сөздердің баламасы, *тайши* – мемлекеттік дәрежеде мәртебесі бар «ақсүйек» (сановник) дегеннің баламасы, *гөйәң* «ұлы әмірші», *анши* «түмен басы», *гөрхан* «хандардың ханы», *уаң* «патша» және т.б. Есіммен қатар қолданылатын лауазым атауларына мысал: *Бөрте фуэжин*, *Сүйінгіл фуэжин*, *Нәкүн тайши*, *Қон тайши*, *Муқалы гөйәң*, *Ойар анши*, *Туған анши* және т.б.

Үндіевропа тілдерінен жалпы есімдерден *көрәл* «корольдық» және *улқрістан* «христиандар» деген екі-ақ сөз бар. Мұндағы *улқр(и)стан* формасы ол кристан «ол – христиан» түріндегі есімді тіркесі жай сөйлем болар дейміз.

Қадырғали шежіресінде бөгде тілдік сөздердің қолданылуының бірнеше себептері бар. Араб және парсы сөздерін мольнан қолдану – өз тұсындағы түркі жазба әдебиетінің барлығына тән тілдік норма. Оның үстіне Қадырғали туындысының дені парсы тілінен аударма болғандықтан, автор кейбір парсы сөздерін олардың түрікше тепе-тең баламасымен жарыстыра қолданған, мыс.: *даст/қол* «қол», *дүйм/екінчи* «екінші», *хуб/йахшы* «жақсы, жағымды», *бисйар/көб* «көп», *бузург/улұг* «ұлы, үлкен». Автор кейде тіптік парсыша тұтас блоктарды қолданады. Мысалы, *асл ләшкәр* «әскердің негізі», *лафз моғол* «моңғол тілі» және т.б. Бұл – сол кездегі жазба тілдің белгісі емес,

автордың стиліне жататын жеке өз басының ерекшелігі деп ойлаймыз.

Жалпы проблеманың бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету.

XVI ғасырда Қадырғали шежіресі арқылы көрінген ескі қазақ жазба тілінің Орхон-Енисей ескерткіштері мен көне ұйғыр жазбаларынан жалғасып келе жатқан көне элементтерден едәуір арылғаны байқалады. Сондай-ақ ескі өзбек, ескі татар тілдеріне қарағанда араб тілінің ықпалынан да іргесін алшақтата бастағанын көруге болады, мысалы, ескі өзбек тілінде орын алған *ғалиба* «мүмкін», *алал хусус* «әсіресе», *филд жұлма* «тұтас алғанда», *хала* «енді, әлі» сияқты көптеген үстеулер мен *бікін, йаңлығ, қатыға, тақлын дамасыда, утрусуда, бақа, дәгрү, нары, чункисияқты* шылаулар мұнда жоқ.

«Түркі Шежіресі» – көркем әдебиет емес. «Шежіре» деген атына лайық, негізінен, тарихи сахнада болған халықтар мен тайпа, рулардың тарихы жайлы естіген-көрген әңгімелердің жиынтығы, яғни тарихи жылнама болып табылады. Солай бола тұрса да, шығарма авторы бірыңғай тарихи фактілерді тізе бермеген, ара-арасында өзі әңгіме етіп отырған халықтар мен рулардың әдет-ғұрпы, өмір тіршілігі жайлы немесе белгілі хандар мен тарихи адамдардың мінез-құлқы, істеген жақсылы-жаманды істері туралы сыр шертіп отырады. Осындай әңгімелерде әртүрлі бейнелі сөз тіркестері, мақал-мәтелдер жиі қолданылады. Бұл сөз тіркестері мен мақал-мәтелдер бізді сол елдердің кәсіп-тіршілігінен, этнографиясынан, мәдени өмірінен, белгілі дәрежеде хабардар етеді.

Мұндай сөз орамдары белгілі бір халық өмірінің айнасы болғандықтан, олар сол халық тілінде ұрпақтан ұрпаққа мирас болып сақталып қалатынын көреміз [6]. Түркі халықтарына ортақ тілде жазылған «Түркі Шежіресі» тәрізді тарихи шығарманың қазіргі түркі тілдерінің қайсысына көбірек жақындығын көрсетуде жоғарыда айтып отырған сөз орамдары тілдегі өзге құбылыстармен қатар белгілі дәрежеде пайдалануға тұратын белгілердің қатарына жатады деп ойлаймыз. Өйткені олар тілдің грамматикалық құрылысы мен фонетикалық жүйесі тәрізді өзге тілдер әсеріне көп бейімделе бермейді, көп жағдайда тұрақты болып келеді. Бұл айтқанымыз әрине, уақыт өткен сайын оларда да тілдің жалпы дамуына сай келетін кейбір орфографиялық, дыбыстық, мағыналық өзгерістердің болуын жоққа шығармайды.

Біз бұл арада «Шежіредегі» сөз тіркестерін

ғана теріп алып, оны өз зерттеу объектімізге айналдырып, оларды мағыналық, құрылымдық және тарихи тұрғыдан жүйелеп қарастыруға тырыстық. Тілдегі тұрақты тіркестер екі немесе бірнеше сөздердің әлденеше замандар бойына үнемі қатар тіркесе қолданыла жүріп, жігі айырылмастай жымдасып кетуінен жасалатыны белгілі. Мұндай тіркестерге енген сөздер өздерінің жеке тұрғандағы негізгі мағыналарынан мүлдем ажырамағандары да, одан мүлдем айырылып, тіркес сапында түгелімен басқа бір мағынаға ие болғандары да болады [1].

Бұларды І.Кеңесбаев: «Шежіредегі фразеологиялық тіркестер және фразеологиялық түйдектер» деп шартты түрде екіге бөліп қарайды [3]. Біз қарастырып отырған шығармаларда кездесетін фразеологиялық тіркестерді қазіргі тіл тұрғысынан қарағанда, фразеологизмдерге жатқызуға әбден болар еді, бірақ сол тұстағы беріп тұрған мағыналарына қарағанда, олар әлі ауыспалы мағынаға ие бола алмай, тіркестегі сөздер өздерінің негізгі және тура мағынасында қолданылып тұрғанын көреміз. Мысалы, *ор қазу* «ор қазу», *айақықа йықылу* «аяғына жығылу», *от салу* «от салу», *баи көтеру* «бас көтеру» тәрізді тіркестер қазір өздерінің о бастағы берген мағыналарында қолданылудан гөрі көбінесе, ауыспалы мағынада жиі қолданылады. Ал «Түркі Шежіресінде» бұл тіркестер сол негізгі мағыналарында қолданылған [1, 85]. Мысалы: *Черік үйлерінің алдында ор қазып олтұрдылар... Шеих аяқықа йықылды... Қалғаны тараж қылыб ічіке от салдылар* (Әскерлер үйлерінің алдында ор қазып отырды... Шейх аяғына жығылды... Қалғаны тонап, ішіне от салды (өртеді)).

Біз бұларды фразеологизмдер ретінде қарамасақ та, тілдегі қалыптасқан, тұрақталған тіркестер ретінде қай тілге тән деген ыңғайда қарағанда, өз объектімізден шығармаймыз. Яғни, бұлардың потенциалды фразеологизмдер екенін ескереміз.

Ғалым Б.Әбілқасымовтың пікірінше, «Түркі Шежіресінде» көбірек кездесетін фразеологизмдердің түрі – фразеологиялық тіркестер, яғни тіркестегі компоненттердің негізгі мағыналары әлі мүлдем ұмытылмаған, жай ғана көмескіленген не солғындаған түрі.

Қолдан келмеу «істей алмау, мүмкіндігі болмау» [3, 347]. Мысалы: *Барча түріклернің ұрұғын бірін қоймай бітімек уа айтмақ бір кішінің қолындын келмес...* (Барлық түркілердің бірін қалдырмай жазу, айту бір

адамның қолынан келмейді...) [1, 85].

Құлақ салу «тыңдау» [3, 361]. Мысалы: *Чыққалы йер қарады табмай құлақ салыб тұрды. Не айтарлар еркен теб құлақ салыб тұрды* (Шыққан жеріне қарап, тапжылмай тыңдап тұрды. Не айтады екен деп тыңдап тұрды).

Бұл арада құлақтың негізгі мағынасы, яғни оның атқаратын қызметі де ұмытылмаған [5, 86].

Ант ішу «уәде беру, серттесу» [3, 41]. Мысалы: *Әкар менің бу сөзүмде йалған болса тәңірнің кәламы ұрсын мені теб һәр кішінің алдында бір ант ічді* («Егер менің бұл сөзім жалған болса, құдай ұрсын мені» деп әр адамның алдында серт берді). Бұл жерде де «ант ішудің» негізгі діни мағынасы әлі ұмытыла қоймағаны байқалады [1, 87].

Үміт үзу «түңілу, күдерін үзу» [3, 550]. Мысалы: *Йарашмақлықдын үмід үзгенден соң атланды* (Жарасудан (достасудан) үміті үзілгеннен кейін жолға шықты).

Есір болу «мастану, асып-тасу» [3, 388]. Мысалы: *Алынча хан падшаһ болғандын соң халық башы уа малы көб болды дәулетке есір болды* (Алынча хан болған соң халқы мен малы көп болғандықтан дәулетке мас болды).

Баш ұру «тәуелді болу, жалбарыну» [3]. Мысалы: *Бу бізнің фәланның суреті тұрұр теб аны сүйер ерді аш алдыны аның алдына қойар ерді аны өбді йүзіні уа көзүні сүртүб аңа баш ұрды* («Бұл біздегі пәлен адамның суреті» деп оны сүйді, жақсы тамақты соның алдына қояр еді, оны сүйіп, бетімен көзін сүртіп, оған жалбарынды). Бұл арада фразеологизмнің тікелей мағынасы «жерге басын тигізуі әлі» ұмытылмағандығы көрініп тұр [1, 86].

Көрүнүш қылу «бағыну, тәуелді болу» мыс.: *Келіб ханға көрүнүш қылдылар* (Ханға келіп бағынды). Бұл тіркесте де негізгі мағына, яғни ханның алдына келіп көріну әрекеті сақталған [1, 86]. «Шыңғыснамада» **кыл** көмекші етістігімен тіркесіп қолданылатын тіркестер көптеп кездеседі, мыс.: *Бу Ежен бірлә Сайын ханлықны бір-бірсінге мұрағат қылдылар... Қабыл қылмадыерсе, айды: Болмаса бір іш қылалы. Улуғ бабамыз Чыңғыс хан қашыға баралы. Мен һәм сөзүмні арз қылайын, сіз һәм сөзүңзні арз қылыңыз...* (Ол Еженмен Сайын ханның хандығына бірге барды... Қабыл қылмаса, Бір іс жасайық, атамыз Шыңғыс ханға барып, мен және сіздер де арыздарымызды айтайық...) [4, 121].

Патша көтеру «патша сайлау». Мысалы: *Бір йахшысыны падшаһ көтеріб ол өлсе йана*

бірісіні көтерүр ерділер (Жақсы біреуді патша етіп сайлап, ол өлсе тағы біреуді сайлайды). Бұнда да хан сайлайтын кезде оны ақ киізге салып көтеру дәстүрі ұмытылмаған тәрізді [1,86].

Ғалыб келу «жену, дұшпанды құрту» мыс.: *Һәр күнде мұғұл ғабыл келді* (Әр күні моңғол жеңді). Бұл «Шыңғыснамада» да кездеседі.

Бұлардан басқа *мал табу, өсиет қылу, абадан қылу, имамға ұю, йахшы (йаман) көру, бас болу, аяқ беру* тәрізді көптеген фразеологизмдер кездеседі. Бұлардың қатарына, «Шежіреде» кездесетін – *кіші айағы йетмес йер, сүт пішім, гөш пішім* сияқты ұзындық, уақыт өлшемдері де жатады, мысалы: *Йайны күн туғұш бір чөлде кіші айағы йетмес йерде топыраққа көмүб ұчыны чығарыб қойғыл. Йау арықның ортасында бір йерге йығылыб тоб болұбты бір сүт пішімі қараб тұрды... Бір гөш пішім ұрұш болды* (Садақты күншығыс адамның аяғы жетпейтін жердегі шөлдің топырағына көміп, бір ұшын шығарып қой. Жау арықтың ортасындағы бір жерге топ болып жиналып, сүт пісірім уақыт қарап тұрды) [1, 87].

Екінші топ фразеологиялық тіркестегі сөздердің қай-қайсысының да негізгі мағыналары ұмытылып, тіркес түгелімен басқа бір мағынаны береді. Бұған мына тәрізді тіркестерді жатқызуға болады.

«Түркі Шежіресінде» **қамын жеу** «қамқорлық жасау, жағдайын ойластыру» мысалы: *Жочы хан... Елге жар қылды йеті йыллық сафар йарағы бірлән ғамын йесүнлер теб...* (Жошы хан «жеті жылдық жорық қаруын ойластырсын» деп елге жар салды...).

Дұшпандықтың оты жану «араз болу, жауласу». Мысалы: *Сүйініч ханның заманында мұғұл бірлән татар елінің арасында дұшманлығ оты андағ көб йанды...* (Сүйініш ханның кезінде моңғол мен татар елінің арасында жауласу көп болды...).

«Түркі Шежіресінде» **ауыз бір болу** «тату болу, бірін бірі сыйлау» мысалы: *Барчаңыздың ағыңыз бір болса ұзақ йыллар уа көб күнлер бу йұртлар қолұңыздың чықмаз...* (Барлығың тату болсаңдар, ұзақ жылдар бойы елдер қолдарыңнан шықпас...). Осының теріс мағынасында *аузы ала болу* деген тіркес те кездеседі, мысалы: *Үркеніч өзбегінің ағзы ала болды... Мен қорқа тұрұрмын дүниалық үчүн ағызларыңыз ала болұр деб...* (Үргеніш өзбектері тату емес еді... «Дүние үшін араз болар» деп қорқамын...).

Қылыштан өткізу «шабу, жою» мысалы: *Ұлғларының барчасыны қылычдын өткерді кішіклеріні бәнде қылды...* (Үлкендерін өлтіріп, кішілерін тұтқынға алды...).

Дарвазасы төрт жаққа түсу «тас-талқан болу, тоз-тоз болу» мыс.: *Бір екі йыл анда олтұрғандын соң аның даруазысы төрт йаққа түшді* (Ол жерде бір-екі жыл отырғаннан кейін дарвазасы тас-талқан болды) [1, 87].

Арқа берді «сүйеніш етті, сүйенді» [3, 47] мысалы: *Біздей бөлек бөлек йасамады пиада түшмеді көблікіне арқа берді... Йазма аңа арқа беріб оғуз ханға бақынмады* (Біз секілді бөлек-бөлек жасамады, көптігіне арқа сүйеді... Яғма тайпасы оған арқа сүйеп, Оғыз ханға бағынбады).

Мойны берік «батыр, күшті» мысалы: *Ол зақыллық уа туғұшлық уа бойны берік йігіт ерді* (Ол есті, ақылды батыр жігіт еді). «Мойын» сөзімен байланысты *бойын икмеу* «бағынбау», *бойұн толғау* «бас тартпау» тәрізді фразеологизмдер де кездеседі, мысалы: *Үркеніч халқы аны қабул қылмадылар уа итағатға бойұн икмеділер... Ант ічті өлкүнче бенделікдін бойұн толғаман деб...* (Үргеніш халқы оған бағынбады және әмірін орындамады... «Өлгенше пенделіктен бас тартпаймын» деп ант берді...).

Сөзін жыға білмеді «айтқанның істеді, айтқанына көнді» мыс.: *Халқының сөзін йықа білмеді* (Халқының айтқанына көнді).

Ат салды «шабуыл жасады, шабуылға шықты» мысалы: *Құтұлмасын білкенден соң барчасы йығылыб бір чұқыр йерде бұқұб тұрұб көтеріле ат салды...* (Құтылмасын білген соң барлығы жиылып, бір шұңқыр жерде бұғып жүріп шабуыл жасады...). Осы мағынада *қол қойды* тіркесі де қолданылған, мысалы: *Түрікмен йахшы йығылғандын соң түрікменге қол қойдылар ол йерде мың екі мың түрікмен өлтүрділер* (Түрікмен жиналған соң, оларға шабуылға шығып, екі мың түркіменді өлтірді).

Бұл топтағы фразеологизмдерге жоғарыдағылардан өзге **сауын салды** «хабарлады, айтты», **аузына бағу** «сөзін тыңдау, бағыну», **қол сұқты** «жаулық бастау, басып кіру», **жүректері жарылғандай** «қатты қуану», **пұшайман болу//жеу** «ренжу, қапы қалу», **көз іліп жазбас, көз игермес** «көздегенін жібермейтін, көз ілеспес» және т.б. тіркестерді жатқызуға болады [5, 88].

Фразеологизмдерді жан-жақты тануда оны мағыналық құрылымдық стилистикалық тағы басқа жағынан жіктеудің

(классификациялаудың) маңызы зор. Әрине, мұндай классификация, негізінен, бір тілдегі фразеологизмдерді түгел және жан-жақты қамту мақсатында жасалады. Ал бір ғана шығармаларда кездесетін фразеологизмдердің жоғарыдағы классификациялық принциптерге толық сай келе беруі мүмкін бола бермейді.

Мағыналық жағынан алып қарағанда, «Шежіреде» кездесетін фразеологизмдерді синонимдік, антонимдік және көп мағыналы деген топтарға бөлуге болар еді. Синонимдік фразеологизмдерге мысалы мынадай фразеологизмдерді жатқызуға болады:

Қол қойды//Ат салды «кенеттен шабуылға шығу» мысалы: *Құтұлмасын білкенден соң барчасы йығылыб бір чұқыр йерде бұқұб тұрұб көтеріле ат салды...* (Құтылмасын білген соң барлығы жиылып, бір шұңқыр жерде бұғып жүріп шабуыл жасады...); *Түрікмен йахшы йығылғандын соң түрікменге қол қойдылар ол йерде мың екі мың түрікмен өлтүрділер* (Түрікмен жиналған соң, оларға шабуылға шығып, екі мың түркіменді өлтірді).

Аман беру//Ел болу//Ауыз бір болу «татуласу, тіл табысу» мысалы: *Һәр уалайатлар ким сізлерге бақыныб аман тілесе аман берің...* (Әр аймақ сіздерге бағынып татулық сұраса, татуласындар...); *Шеих ал-ислам тамам халық бірлән қалғадын чықыб сардарларыны көрүб ел болүб мал берділар...* (Шейх ал-ислам барлық халқымен қаладан шығып, сардарларын көріп, тіл табысып мал берді...); *Барчаңызның ағзыңыз бір болса ұзақ йылар уа көб күнлер бу йұртлар қолұңыздын чықмаз* (Барлығың тату болсаңдар, ұзақ жылдар-күндер бойы бұл ел-жұрт қолдарыңнан шықпас).

Қабыл қылу//Аузына бағу//Сөзін жыға білмеу//Мойын толғамау «бағыну, дегенін істеу». Мысалы: *Түркілер аны қабыл қылыб сақладылар...* (Түркілер оны бағындырып, қорғады...); *Бір кішіні падишаһ көтеріб аның ағызына бақмас ерділер...* (Бір кісіні патша етіп сайлап, оған бағынбас еді...); *Халқының сөзін йықа білмеді...* (Халқының дегеніне көнді...); *Ант ічті өлкүнче бенделіктен бойұн толғаман деб...* («Өлгенше пенделіктен бас тартпаймын» деп ант берді...). Бұл тіркес «Шынғыснамада» молынан кездеседі. Мысалы: *Қабыл қылмады ерсе айды: Болмаса бір іш қылалы...* (Қабылдамаса «Онда бір іс жасайық» деді.) [4, 121].

Бұлардан басқа **ауза ала болу//дұшмандық оты жану//жау болу** «араз болу» немесе **хайран болу//таң қалу** «таңдану»

сияқты синонимдік фразеологизмдер кездеседі.

Антонимдік немесе мағыналары қарама-қарсы фразеологизмдер де кездесіп қалады. Мысалға жоғарыда келтірген **аузы бір болу** мен **аузы ала болу**-ды алуға болады. Алғашқысынан «татулық, достық» мағынасы көрінсе, соңғысынан «жаулық, араздық» мағынасы көрінсе, соңғысынан «жаулық, араздық» мағынасы байқалады. Осы сияқты **жүрегі жарылу** «қуану» мен **пұшайман болу** «қайғылану, өкіну», **мойын толғамау** «бас бұрмау, көну» мен **мойын имеу** «бағынбау» фразеологизмдерінің мағыналары бір-біріне қарама-қарсы [1, 89]. **Бол** етістігімен тіркесіп қолданылатын сөз тіркестері «Шыңғыснамада» да көп кездеседі, мыс.: *Ол кім Сайын хан оғланлары Бердібек ханда тамам болды ерсе... Қалқа халайықтары сәрасар, аң-таң болды...* (Ол Сайын ханның ұлдары Бердібек ханда болса... Көпшілік аң-таң болды...) [4, 123].

Полисемантикалық фразеологизмдер шығармада өте сирек кездеседі. Яғни көпшілік фразеологизмдер сөздерінің негізгі лексикалық мағынасынан өзге екі мағынада қолданылып тұрғанға ұқсайды [1, 105], мыс.: **Арқа беру** 1) «сүйену, сену» [3, 47]: *Біздей бөлек бөлек йасамады пиада түшмеді көблікіне арқа берді...* (Біз сияқты бөлек-бөлек жасамады, жаяу жүрмей, көптігіне арқа сүйеді...);

2) «артын тауға беру»: *Кашмирдің мұхкәм тағлары ұлұғ сулары көб болұр йағма аңа арқа беріб Оғұз ханға бақынмады* (Кашмирдің биік (немесе ұшы-қиыры жоқ) сулары (өзендері) көп болады, яғма руы соған арқа сүйеп, Оғыз ханға бағынбады);

Көңілге келу 3) «үміттену». Мысалы: *Біз сізні мұндын ілгерірек кіші ййберүр му еркен теб көңлүмізге келүр ерді* («Біз сізді бұдан ілгерірек кісі жіберер ме екен» деп үміттеніп едік);

4) «ойға келу, ойлану». Мысалы: *Анларыны Қара хандын ерділер деб неч кімнің көңіліне келмес ерді* («Оларды Қара ханнан» деп ешкім ойламайтын еді).

«Шежіреде» кездесетін фразеологизмдерді лексика-морфологиялық тұрғыдан классификация жасағанда, есімдердің тіркесінен жасалған, есім мен етістік тіркесінен, сондай-ақ бірнеше сөз таптарының тіркесінен жасалған фразеологизмдер деп топтауға болады. Есімдердің тіркесінен жасалған фразеологизмдерге мысал ретінде мына төмендегі тіркестерді келтіруге болады:

Мойны берік «батыр, күшті». Мысалы:

Ол зақыллық уа туғұшлық уа бойны берік иігіт ерді (Ол есті, ақылды және батыр жігіт еді).

Тура жол «дұрыс бағыт» [3] мыс.: *Сексен екі йыл пайғамбарлық қылыб халықны туғры йолға оңдады* (Сексен екі жыл бойы пайғамбарлық қылып, халықты тура жолға салды).

Бұл топқа, сондай-ақ, **ағыр емкек** «ауыр бейнет», **йат йүрт** «жат жұрт», **ырымға йаман** «қырымға жаман», **сүт пішім** «сүт пісім», **бір йашар** «бір жасар» және т.б. осы сияқтыларды жатқызуға болады.

«Шежіреде» кездесетін фразеологизмдердің негізгі түрі – есім мен етістіктің тіркесінен жасалған фразеологиздер:

Азар беру «қорлық көрсету». Мысалы: *Нөкерлерінің олжасын уа бәрісін алыб көб азар беріб қойа берділер* (Нөкерлерінің олжасы мен барын алып, көп азап беріп, қоя берді).

Сауын салу «хабар беру, білдіру». Мысалы: *Қара хан елге сауын салды да тақы ұлұғ той қылды* (Қара хан елге білдіріп, үлкен той жасады).

Ғарық қылу «суға ағызу». Мысалы: *Барча йер йүзіндегі халықны суға ғарық қылмақ болды* (Әлемдегі барлық халықты суға ағызбақ болды).

Таһарат сындыру «түзге отыру, іш тазарту». Мысалы: *...ерте атасы таһарат сындырғалы барды* (...атасы ерте түзге отырды).

Ұрұқ атын көтеру «өз алдына бөлініп шығу». Мысалы: *Һәр жамағат башқа омақ болдылар уа ұрұқ атын көтерділер* (Барлық жұрт басқа тайпа болды, олар өз алдына бөлініп шықты).

Әр түрлі сөз таптарынан болған фразеологизмдерге сыры **әшкере болу** «қылығы ашылып қалу», **салған жолмен жүру** «айтқанын істеу», **кісі аяғы жетпес жер** «алыс» тәрізді тіркестерді жатқызуға болады.

Зерттеудің негізгі нәтижелері.

«Шежіреде» кездесетін фразеологизмдерді тақырыптық топтарға бөліп қараудың да үлкен мәні болмақ, өйткені бұл фразеологизмдердің пайда болу жолдарын көрсетіп қоймайды, оларды қолданған халықтардың мәдени өмірінен, тұрмыс-салтынан хабардар етеді [5, 90].

Шығармадаларда кездесетін фразеологизмдерді тақырыптық топтарға жіктегенде, ең алдымен көзге түсетіні – тіркестің құрамында адамның дене мүшелері

атаулары қатысатын фразеологизмдер. Зерттеушілердің (Р.Сыздықова, Б.Әбілқасымов) көрсетіп жүргеніндей, түркі тілдеріндегі фразеологизмдердің көпшілігінің жасалуына ұйтқы болатын да осы дене мүшелерінің атаулары. Біз қарастырып отырған жазба ескерткіштерде фразеологизм жасауға дене мүшелерінің атаулары көбірек қатысатынын көреміз. Олар – арқа, құлақ, қол, көз, бас, ауыз, тіл, мойын, жүрек, жүз, бой.

Құлақ салу «тыңдау» [3]. Мысалы: *Не айтарлық еркен теб құлақ салыб тұрды* («Не айтады екен» деп тындап тұрды).

«Көз» сөзімен тіркесіп қолданылатын сөз тіркестері «Шыңғыснамада» бір ғана жерде кездеседі, мыс.: *Сізнің көзіңізге йаман көрінүрмін, теб бу жахатдын қабыл қылмаймын...* (Сіздің көзіңізге жаман көрінбейін деген мақсатпен қабыл қылмаймын...) [4, 122].

Қолына түсу «ұсталу, тұтылу». Мысалы: *Бу екісі бір қоштағы кішілернің қолына түшүб ерділәр* (Екеуі бір ел адамдарына ұсталды) [1, 92].

Бас қылу «жол бастаушы, үлкені» мыс.: *Аны баш қылыб Үркенічке йіберді* (Оны басшы етіп, Үргенішке жіберді).

Аузы ала болу «араздасу». Мысалы: *Мен қорқа тұрұрмын дүниалық үчүн ағызларыңыз ала болұр деб...* (Мен «дүние үшін араздасады ма» деп қорқамын).

Тілі тұтылу «сөйлей алмау, тілі байлану» мыс.: *Бу сөзні ешіткенден соң ханның қолы уа айақы сест болды тілі тұтылды* (Бұл естігенде ханның қол-аяғы байланып, сөйлей алмай қалды).

Мойын имеу «бағынбау» мыс.: *Үркеніч халқы аны қабұл қылмадылар уа итағатқа бойұн имеділер* (Үргеніш халқы оған бағынбады, бас имеді).

Екінші топ фразеологизмдердің адамның көңіл-күйі, сезімімен байланысты туғаны байқалады. Оларға **таң қалу, қайран болу, пұшайман болу, көңіліне келу, үміт ұзу, ашуы келу, өш алу** және т.б. тәрізді тіркестерді жатқызуға болады. Мысалы: *Ұланның бу сөзні ешітіб таң қалдылар...* (Ұл баланың бұл сөзін естіп, таң қалды...); *Барғаныма пұшайман болдым...* (Барғаныма өкіндім...); *Анларны қара хандын ерділүр деб неч кімнің көңіліне келмес ерді...* (Оларды Қара ханның адамы деп еш ойламап еді...); *Йарашмақлықдын үмід үзгендін соң атланды...* (Достасудан үмітін үзген соң аттанып кетті...); *Сексендін артұқ*

келтүрмекеніге қатығ ачығы келіб дұға бәд қылды (Сексеннен артық әкелмегендіктен қатты ашуланып қарғады).

Бұлардан басқа діни сеніммен, әдет-ғұрыппен байланысты ант ішу, иманға ұю, ырым қылу, шүкір қылу; әскери, соғыс ісімен байланысты **саф тарту, шеру тарту, қылычдан өткізу, йасау йасау**; уақыт, кеңестік өлшемімен байланысты **сүт пісім, найза бойы, бір ұйықтаған шақ, кісі аяғы жетпес жер** тәрізді фразеологизмдерді кездестіруге болады. Қалғандары әр тақырыпқа жатқызуға болатын әртүрлі мағынадағы сөз тіркестері [1, 91]. Қазіргі қазақ тілінде **кісі аяғы жетпес жер** тіркесімен мағыналас *жердің түбі* деген тіркесті айтуға болады. Ал мағынасы «қашық, алыс» [5, 190] дегенді білдіреді.

Қорытынды.

«Шыңғыснама» мен «Түркі Шежіресінде» фразеологизмдердің негізінен, түркі сөздерінің өзара тіркесінен жасалатынын көреміз, ал кейде шетел сөздерінің түркі етістіктерімен тіркесіп келуінен де жасалған фразеологизмдер кездеседі. Мәселен, «жеңу» деген мағынада **ғалыб келу** тіркесі жиі ұшырайды, мұндағы **ғалыб** – араб сөзі, мағынасы «жеңу». Осы орайда **йылғаб келу** «шұғыл жүру», **мәтужа болды** «жүріп кетті» тәрізді тіркестер кездеседі.

Жазба ескерткіштерде кездесетін фразеологизмдерді қазақ тіліне қатысты тұрғысынан біз төртке бөліп қарадық:

а) Қазіргі қазақ тілінде формасы да, беретін мағынасы да дәлме-дәл келетін фразеологизмдер;

ә) Формалары ұқсас болғанымен, мағыналары басқа фразеологизмдер;

б) Мағынасы қазіргі қазақ тіліндегі фразеологизмдерге сәйкес келгенімен, кейбір формалық (фонетикалық, морфологиялық) өзгерістерге ұшыраған фразеологизмдер;

в) Қазіргі қазақ тілінде кездеспейтін фразеологизмдер.

Әдебиеттер тізімі:

1. *Әбілқасымов Б.* Әбілғазы ханның Түркі Шежіресі және оның тілі: – Алматы, 2001. – 243 б.

2. *Сыздықова Р.Г.* Язык Жами'ат-Тауарих Жалайри: – Алматы, 1989. – 242 с.

3. *Кеңесбаев І.* Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі: – Алматы, 1977. – 267 б.

4. *Утемиш-хаджи* «Чингизнаме»: – Алматы, 1992. – 397 б.

5.Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы: – Алматы, 2003. – 368 б.

References:

1.Әбілқасымов В. Әбілғазы ханның Түркі Shezhiresi және оның тілі: – Алматы, 2001. – 243 б.

2. Syzdykova R.G. Iazyk Zhami'at-Tauarikh Zhalairi: – Алматы, 1989. – 242 с.

3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі: – Алматы, 1977. – 267 б.

4. Utemish-khadzhi «Chingizname»: – Алматы, 1992. – 397 б.

5.Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы: – Алматы, 2003. – 368 б.

Amina ZHUMAGALIYEVA, master of Arts, teacher of the chair of the Foreign and Russian language, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, zhumagalieva_amina@mail.ru, +77017581016

Balkadisha NURKEEVA, master of Pedagogical Sciences, Senior teacher of the chair of the Foreign and Russian language, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, nurkeeva60@bk.ru, +77011612091

COMMUNICATIVE APPROACH OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN FOREIGN AND RUSSIAN LANGUAGES

The article is devoted to the consideration of the leading methodological principles of teaching foreign and Russian languages. Special attention is paid to the role of the communicative method of teaching, as well as to the advantages of using information and communication technologies. The opportunities offered by the use of ICT in the classroom are discussed.

Keywords: communicative method, English, Russian, information and communication technologies, project method.

Амина ЖУМАГАЛИЕВА, магистр, оқытушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағандық., Академическаякөш., 9, zhumagalieva_amina@mail.ru, +77017581016

Балқадидша НУРКЕЕВА, магистр, аға оқытушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағандық., академиялықкөшесі 9, nurkeeva60@bk.ru, +77011612091

ШЕТ ЖӘНЕ ОРЫСТІЛДЕРІНІҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНІҢ КОММУНИКАТИВТІ БАҒЫТЫ

Мақалада шетел және орыстілдерін оқытудың жетекші әдістемелік принциптері арасытырылған. Оқытудың коммуникативті әдісінің рөліне, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың ойданудың артық шылықтарын қарастыруға ерекше назар аударылады. Сабақта АКТ-ны қолданудың мүмкіндіктері талқыланады.

Түйінді сөздер: коммуникативті кәдіс, ағылшын тілі, орыс тілі, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, жобалар әдісі.

Амина ЖУМАГАЛИЕВА, магистр гуманитарных наук, преподаватель, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая 9, zhumagalieva_amina@mail.ru, +77017581016

Балқадидша НУРКЕЕВА, магистр педагогических наук, старший преподаватель, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая 9, nurkeeva60@bk.ru, +77011612091

КОММУНИКАТИВНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА ИНОСТРАННОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Статья посвящена рассмотрению ведущих методических принципов обучения иностранному и русскому языкам. Особое внимание уделено роли коммуникативного метода обучения, а также рассмотрению преимуществ использования информационно-коммуникативных технологий. Обсуждаются возможности, которые открывает использование ИКТ на занятиях.

Ключевые слова: коммуникативный метод, английский язык, русский язык, информационно-коммуникационные технологии, метод проектов.

The leading methodological principle of the science of foreign and Russian languages is the principle of communicative orientation in teaching. This principle defines all the components of the

educational process in foreign languages and Russian.

The inclusion of language as a social phenomenon (enabling people to communicate)

focuses on learning to communicate using both audio and graphics, highlighting primarily reading.

The principle of communicative orientation determines the content of training — the selection, organization of language material, the definition of areas of communication and situations. In addition, what communication skills are necessary for communication, which should be carried out orally and in writing, and how to ensure the study of the communicative function of the language?

The principle of communicative orientation requires the correct organization of training and the use of various forms of communication. The communicative goal is to teach English and Russian as a general learning strategy. Russian and foreign language education, the main directions of the reform, includes the unity of education and upbringing of students, solid mastery of the basics of foreign and Russian languages and their application in practice. This once again emphasizes the practical, and communicative orientation of the educational process in a foreign and Russian languages [1, p.9].

Currently, the so-called communicative method of language acquisition is widely used. The communicative approach to language learning is not a new technique at all: it appeared abroad in the 1960s and came to our country in the mid-1990s. Then all the English learners began to complain that "they understand everything but can't speak." The followers of the communicative approach went the way to combat this discrepancy. Since then, communication technology has changed significantly and is widespread worldwide. Initially it was about group courses with a native speaker. From the first lesson the training was done in English.

Later, the approach has changed and is now used in both the group and individual classes. Much has been said and written about its effectiveness. The results are achieved by minimizing the use of the learner's native language during class. In this approach, it is very important to teach a person to think in a foreign language so that they perceive a foreign language without associations with their mother tongue. This teaching method reduces the study of theoretical points to a minimum or does not exist at all, and focuses on live communication.

There is often a misconception that when using a communicative approach, grammar is given an unforgivably little time. In fact, in the learning process, a lot of attention and a sufficient amount of time is paid to both vocabulary and grammar, but

their development is not the main goal of learning a foreign language.

The main task of the communicative method is to help the student get rid of the infamous language barrier. About 70% of the courses on the communicative method are devoted to conversation practice on various topics. Nevertheless, it would be a mistake to assume that the communicative approach is exclusively conversations in English. The communicative approach aims to develop oral and written language, vocabulary, grammar, listening and reading skills. The teacher goes through three phases of training with the student: engagement (participation), study and activation. In the engagement phase, the teacher engages the student in the learning process: initiates a fascinating discussion, offers to discuss a picture, a problem, a film, etc.

In the learning phase, the student is explained the grammatical topic and the use of new words and expressions, that is, he is working on expanding the vocabulary and mastering the grammar. In the Phase of knowledge activation, the student performs various Exercises to strengthen the new grammar and new words. This can be a continuation of the discussion of the topic under investigation, but already with the application of the acquired knowledge. Like any other way of learning a language, the communicative approach has evolved over time, but its underlying principles have not changed. These include the following:

1. The student begins to speak English from the first lesson. Even those who learn the language from scratch, in the first lesson, master a couple of dozen phrases. This allows you to quickly get used to the sound of speech, prevents the appearance of a language barrier or eliminates it.

2. When learning a language using this method, you do not need to choose: speak fluently or speak correctly. The task is to make the speech fluent and literate at the same time.

Modern, authentic manuals are used in training. Carefully developed English-language texts contain fascinating practical material that can be used in life and professional activity. The ability to speak competently is the main skill on which communicative technology works. Students are taught not only to speak on different topics, but also to monitor the correctness of the language. It is no secret that the language barrier often arises from the fact that a person is afraid to make a mistake in a conversation. And this fear is successfully combated through the communicative approach: up

to 70% of the teaching time is devoted to the development of speech skills.

The Foreign language and Russian language programs emphasize the need for a language lab; and emphasize the importance of the students' individual work during classes and after-school hours.

Learning a foreign language and Russian only gives students the opportunity to master the means of discovering and expressing thoughts about objects, phenomena, relationships, and relationships through a new language that functions in two forms: spoken and written. The study of these forms of learning should be part of the communicative purpose of the subject "foreign language". Third, the language as a means of learning must be "kept in working order", which means that it is always ready for use in emerging communication situations. Therefore, the development of this discipline necessarily involves a purposeful, well-organized practice of using the studied material in oral and written forms of communication in the conditions available to students.

Development of speech competencies (communication skills) in the main types of speech activity: speech, listening, reading, writing. Linguistic competence-learning a new language: phonetic, spelling, lexical and grammatical.

Topics of communication areas and situations chosen for the college: the study of linguistic phenomena of the language in question, various ways of expressing thoughts in the native language.

Socio-cultural competence-familiarization of the student with the culture, traditions, and realities of the country within the framework of the studied language topics, directions, as well as in communication situations that correspond to the experience, interests, and psychological characteristics of the student at different stages, the formation of the ability to represent the country for the development of educational and cognitive competence, familiarity with the methods and techniques available to students of self-learning, language and culture.

Development and training of students of the importance of learning a foreign language in the modern world and the need to use it as a means of communication, cognition, self-realization and social adaptation; education of the qualities of a citizen, a patriot and the development of national identity.

The desire for mutual understanding between different communities, a tolerant attitude to the manifestations of another culture. The trends of

globalization and global integration in various areas of economic, technical, cultural, social and individual life place high demands on practical knowledge of English and Russian. Information and communication technologies play a key role in the educational process in the context of changing the content of education.

The use of information and communication technologies reveals the huge potential of your computer as a learning tool. Computer-based training programs have many advantages over traditional teaching methods. They allow you to teach different types of speech activity, combine them with different combinations, help to understand language phenomena, form language skills, create communication situations, automate language and speech activities, and also allow you to take into account the leading system of representations that implements an individual approach, as well as strengthen the independent work of students. The computer is considered as a means of increasing motivation, developing strong language skills and improving the skills of English and Russian. The computer allows the student to use all three sensory channels: auditory, visual, and kinematic. This allows you to increase the volume and power of assimilation of the test substance, significantly increase the status of students in the educational process, increase the cognitive activity of the student, maintain interest in the subject and expand the field of independent activity of the student, allowing each student to create situations of personal significance, allowing you to use the Internet as a means of immersion in virtual space.

Multimedia training programs in English and Russian are used in various methodological techniques that allow you to expand the knowledge of the student, train, control, etc. The use of multimedia programs does not exclude traditional teaching methods, but it is harmoniously combined with them at all stages of training. Characteristics of language laboratories: the language laboratory is a special gym equipped with sound and technical equipment that will help you master the skills of oral speech in any language. The use of the language lab allows you to increase the efficiency of the educational process, the degree of assimilation of the material by students, and reduce the time spent on studying and consolidating the educational material.

Listening to broadcast programs develops the student's ability to listen, while simultaneously expanding their knowledge of the subject. The ability to work independently provides

individualization and differentiation of the educational process, creating a comfortable learning environment.

Immersion in the virtual space is a very effective way to develop a student's socio-cultural competence. The activity-based approach to teaching a foreign language and Russian using information technologies contributes to the development of students' self-esteem, creates a comfortable interactive learning environment, increases students' motivation and activity, promotes the activation and individualization of learning, and creates conditions for independent work. While teaching English and Russian, students are exposed to the history, geography, culture, politics, and literature of the language-learning country. In this direction, an active search and development of teaching methods and technical means is being carried out, which allow solving the tasks set for students in the shortest possible time.

Life does not stand still, and the communication method continues to develop. So, it began to be used in the individual form of training and in online lessons. Moreover, the communicative approach in English classes on "Zoom" has its own distinctive features.

1. Individual approach. An individual approach means that the teacher adapts the training program to a specific student. After all, people differ in their natural properties (abilities), and in the ability to carry out educational and speech activities, as well as in the properties of individuals: personal experience, the context of their activities, certain feelings and emotions, interests and status (position) in the team. In the English language courses on "zoom" using the communicative method, all the teacher's attention is focused on only one student. This way, you can detect knowledge gaps and quickly eliminate them. Thus, the student in the class will not be too simple or too complex, he will have an incentive to develop, and at the same time he will thoroughly understand all the subjects studied.

2. Students' choice of the volume and type of homework. It is worth noting that you can not completely abandon homework, since homework is the best way to fix the material in your memory and check how well it is learned. Homework with a communicative approach is never boring – it can be online tests and crosswords, songs and various resources in English to test your knowledge.

3. Use grammar and vocabulary as auxiliary material and learn them automatically. As in ordinary classroom classes, students do not learn

the dry wording of the rules in online classes. They learn the natural use of grammatical constructions and really useful words and expressions in practice.

4. Maximum practice in the classroom. Most of the class, students practice speaking. A few minutes are given to read an interesting text, which will later become the topic of discussion. Tasks to improve writing and listening skills are most often given at home. This way you can listen to the text or write a letter slowly in a calm environment. If something is not clear, the teacher will definitely come to the rescue and explain everything in class. With this approach, you can save time and work on the development of spoken language, since this skill is usually the most difficult to master. This solves the problem described at the beginning of the article: "I understand everything, but I can't speak."

Russian and foreign language teaching reform focuses on ensuring the unity of teaching and learning of students, their strong mastery of the basics of foreign and Russian languages and the ability to apply them in practice. This once again emphasizes the practical and communicative orientation of the educational process in foreign and Russian languages. The program of foreign and Russian languages speaks about increasing attention to the labor and moral education of students; the independent work of students during classes and after school is emphasized, and the need to use a language laboratory is emphasized. Learning a foreign language and Russian gives students only the opportunity to master the means of perception and expression of thoughts about objects, phenomena, their connections and relationships with the help of a new language for them, acting in two forms: oral and written. Mastering these forms of learning should be part of the communicative goal of teaching the subject "foreign language" [2, p.149].

The communicative method, despite the lack of "novelty" and "innovative approach", has many advantages. To date, this is undoubtedly the most effective way to learn English. Thus, we can say with confidence: the communicative method of teaching English is suitable for absolutely everyone and is appreciated primarily by those who have not had a very pleasant experience of learning the language from old textbooks. The communicative method focuses on the possibility of communication. Of the four "whales" that support any language learning (reading, writing, speech, and speech), special attention is paid to the last two. The communicative method is designed primarily to eliminate the fear of communication. The

functionality assumes that both words and grammatical forms are instantly learned in the activity based on their execution. From this we can conclude that communication is necessary in the learning process, since it serves to ensure that communication takes place in appropriate conditions, for example, taking into account the individuality of each student, the language orientation of the learning process, the functionality of learning, the situational nature of communication, the constant novelty of the learning process.

The language as a means of learning should be "put in order", that is, always ready for use in emerging communication situations. Therefore, mastering this discipline is necessarily associated with a purposeful, well-organized practice of using the memorized material in oral and written forms of communication in conditions accessible to students. Speech literacy-development of communication skills in 4 main types of speech activity: speaking, listening, reading, writing; - Language literacy-mastering new language tools: phonetic, spelling, lexical and grammatical.

In accordance with the subjects, areas and situations of communication chosen for the main school: mastering knowledge about the linguistic phenomena of the studied language, various ways of expressing thoughts in the native and studied language; - Socio-cultural competence-introducing the student to the culture, traditions and realities of the countries of the studied language within the framework of topics, areas and communication situations that correspond to the experience, interests and psychological characteristics of the student at different stages and form the ability to represent his country. Educational and cognitive competence-further development, familiarization with the methods and techniques available to students for independent study of languages and cultures with ICT; - The development and education of students' understanding of the importance of learning a foreign language in the modern world and the need to use it as a means of communication, cognition, self-realization and social adaptation; the formation of the qualities of a citizen, a patriot, the development of national identity.

Recently, more and more practical teachers understand that the use of information and communication technologies (ICTs) in the educational process significantly increases the effectiveness of student learning. The use of ICT in the classroom allows you at any time to extract from memory and use language material related to

various sections of the foreign language being studied, carefully structure this material, arrange it in an acceptable form, use color, animation, graphic and sound skills to regulate the dynamic sequence of their presentation. A more adequate form of representation of language skills gives a positive psychological effect, which provides a better understanding of the language material. The introduction of modern educational technologies in the process of teaching a foreign language is available to every teacher; it is important that the study of the material interests children and makes them think that they need a foreign language, if not in their future profession, then only in order to feel like an educated person.

The use of modern educational technologies helps to increase motivation, interest in the subject and the desire to learn the language and communicate in it. One option for achieving this goal is the use of information and communication technologies, in which electronic means are increasingly used as sources of information. Each foreign language lesson should be aimed at practical results, at communicative competence, i.e. a certain level of language, regional knowledge, communication skills and language skills that allow you to communicate in a foreign language. Any scheme, any illustration, animation and sound recording used in the organization of the educational process, not only becomes a decoration of the lesson, but also makes it more meaningful.

The use of ICTs in the study of foreign languages contributes to: the development of creative abilities and abilities of students; the creation of conditions for self-education of students in their fields of knowledge; increasing the level of use of visibility in the classroom; to increase the productivity of the lesson; to establish interdisciplinary connections; to gain real experience of intercultural communication in a foreign language; to enrich students' knowledge about the history and culture of the countries of the studied language; to develop the ability to navigate in the modern foreign-language information environment.

The trends of globalization and global integration in various spheres of economic, technical, cultural, social and individual life place high demands on the practical knowledge of English and Russian.

In the context of changing the content of education, information and communication technologies play a primary role in the educational process. The use of information and communication

technologies reveals the enormous possibilities of the computer as a means of learning.

Computer-based training programs have many advantages over traditional teaching methods. They allow you to train different types of speech activity and combine them in different combinations, help to understand language phenomena, form linguistic abilities, create communicative situations, automate language and speech actions, and also provide the ability to take into account the leading representative system, implement an individual approach and intensify independent work of students.

The computer is considered a tool for increasing motivation, developing strong language skills, and improving your knowledge of English and Russian. The computer allows the student to use all three channels of perception: auditory, visual and kinesthetic. This allows you to increase the volume and power of mastering the studied material, significantly increase the status of students in the educational process, increase the cognitive activity of the student and maintain interest in the subject, as well as expand the field for independent activity of the student, create situations of personal importance for each student and use the Internet as a means of immersion in virtual space. Multimedia training programs in English and Russian use a variety of methodological methods that allow you to teach train and monitor the knowledge and skills of the student. The use of multimedia programs does not exclude traditional teaching methods, but it is harmoniously combined with them at all levels of education.

The language lab is a special classroom with sound and technical equipment, which helps to master the skills of oral speech in any language. The use of the language lab allows you to increase the efficiency of the learning process, determine the degree of assimilation of the material by students, and reduce the time spent on studying and consolidating the educational material. Listening to broadcast programs develops the student's listening skills, while deepening their knowledge of the subject. The ability to work independently provides individualization and differentiation of the learning process, creates a comfortable learning environment. Immersion in the virtual space is a very effective way to develop a student's socio-cultural competence.

The activity-based approach to teaching a foreign language and Russian using information technology contributes to the development of a student's self-esteem, creates a comfortable

interactive learning environment, increases the motivation and activity of the student, helps to intensify and individualize learning, and creates conditions for independent work.

When teaching English and Russian, students come into contact with the history, geography, culture, politics and literature of the country of the language being studied. In this direction, they are actively looking for and developing methods and technical means of teaching to solve the tasks assigned to students in the shortest possible time. The computer and the Internet provide invaluable assistance to the teacher. Internet access has virtually eliminated the problem of the lack of authentic multimedia resources necessary for the preparation and conduct of interesting and effective courses that take into account the current trends in the development of English and Russian. The information obtained on the Internet can be used by the teacher both for preparing for the lesson, and as illustrative and educational material in the classroom. The Internet creates a virtual socio-cultural and linguistic environment, offers communication programs, allows you to virtually visit a certain country and gives you the opportunity to participate in various projects, including foreign ones [3, p.6].

In addition to using multimedia educational programs, the computer is an indispensable assistant for preparing and conducting tests, monitoring the educational process, its own information environment for developing computer lessons, creating didactic material, using Internet resources and services for teaching and independent work, as well as project activities of students. If we analyze the experience of working in English and Russian lessons, we can conclude that good results (stable knowledge of the subject, practical skills and practical skills when working with a computer) justify the use of the project method. Finally, during the design process, the nature of the relationship changes, the level of responsibility and competence of both the student and the teacher increases, and the integration of education and upbringing takes place. In addition, this type of activity is associated with working in a team and contributes to the development of the ability to interact with other people, take into account the positions and interests of partners, engage in communication, understand and are understood [4, p.21].

So, based on all of the above, we can draw conclusions: the communicative method, along with the project method, is always focused on the independent activities of students — individual,

pair, group, which they perform for some time. The method is based on the development of students' cognitive skills, the ability to independently build their knowledge, to navigate in the information space. The communicative method, despite the lack of "novelty" and "innovative approach", has many advantages. These days, this is undoubtedly the most effective way to learn a language. Thus, we can say with confidence: the communicative method of teaching foreign languages and Russian is suitable for absolutely everyone.

References:

1. *Baklashkina M.V.* Teaching foreign communication in foreign language classes at school and university – 2009, № 3, p. 9-17
2. *Karamysheva T.V.* "Learning foreign languages using a computer", Soyuz Publishing House, 2001 "International project activity as a way to reveal the creative potential of a student's personality", magazine " Foreign languages at school» № 3, 2007, p.149
3. *Polat E.S.* Some conceptual provisions of the organization of distance learning of a foreign language on the basis of computer telecommunications. magazine "Foreign languages in school". № 4, 2005 – p. 6-11
4. *Rudenko M.V.* "Project activity in the study of the English language", magazine" Teacher's library», p.21

Мейіржан ТОПАШОВ, Қазтұтынуодағы университеті доценті, Қарағанды к., Академическая кош. 9. topashov.m@mail.ru, 87776882969

Зәуре ЖАНГАБУЛОВА, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті доценті, Қарағанды к., Академическая кош. 9. zaure_zhangabulova@mail.ru, 87051380504

ДӘСТҮР ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ЖАЛҒАСТЫҚ

Мақалада Ұлытау – Жезді өңірінде бой көрсеткен ақындық өнердің қайнар – бастауларына, арғытүп белгілеріне жіті назар аударылып, жан – жақты талдау жұмыстары жасалған. Көне дәуірден бастау алатын жыршылық, әншілік, жыраулық дәстүрдің Қожабай ақын шығармашылығында сабақтаса жалғасуының ерекшеліктері жүйелі қарастырылған. Әдебиет әлемінде құбылыс болған тұлғалардың ой – пікірлері мен қазақтың би – шешендері қалдырған ой – толғам, философиялық түйіндер бір өркениеттің, нақтырақ айтқанда, қазақтың өмір сүру ғұрпы қалыптастырған бір дүниетанымның жемісі екендігі дәлелденеді. Сонымен қатар Қожабайдың ақындық қабілетінің шындалып, өзіндік бет-әлпетінің айқындалуына әдеби ортаның тигізген әсер-ықпалы да байыпты талдаудың өзегіне алынған.

Түйінді сөздер: ақын, дәстүр, әдеби сабақтастық, ақындық мектеп, жырау, әдебиет

Мейіржан ТОПАШОВ, доцент Карагандинского университета Казпотребсоюза, г. Караганда, ул. Академическая 9. topashov.m@mail.ru, 87776882969

Зәуре ЖАНГАБУЛОВА, доцент Карагандинского университета Казпотребсоюза, г. Караганда, ул. Академическая 9. zaure_zhangabulova@mail.ru, 87051380504

ТРАДИЦИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

В статье дается всесторонний анализ истоков и особенностей поэтического искусства Улытауского региона. Рассмотрены исследования Кожабая Токсанбайулы, стоявшего в авангарде поэтического искусства в этом регионе, в его творческом развитии. Его творчество в развитии жырау – поэтической традиции, восходящей к античности, рассматривается в контексте продолжения художественной традиции и иллюстрируется конкретными примерами. Особенности продолжения его творчества в связи с узбекской литературой также являются результатом систематического анализа. Подробно еще рассматриваются попытки Кожабая учиться на примере выдающихся казахских поэтов и жырауов, его поиски развития творческого искусства, а также влияние на его поэтические способности. Заученные слова танцоров и ораторов также считаются источником вдохновения. Будут даны ответы на вопросы о том, что он узнал от них и как он узнал от них. В результате всего этого анализируется и обсуждается творческий потенциал Кожабая для развития поэтического искусства. В статье также отмечается, что пример великого Абая был школой обучения и укрепления Кожабая, и эти особенности реализуются в результате анализа творчества Кожабая.

Ключевые слова: поэт, традиция, литературная преемственность, поэтическая школа, жырау, литература

Meyirzhan TOPASHOV, Associate Professor of the Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda Akademicheskaya 9. topashov.m@mail.ru, 87776882969

Zaure ZHANGABULOVA, Associate Professor of the Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda Akademicheskaya 9. zaure_zhangabulova@mail.ru, 87051380504

TRADITION AND ARTISTIC CONTINUITY

The article provides a comprehensive analysis of the origins and features of the poetic art of the Ulytau region. The article considers the research of Kozhabai Toksanbaevich, who was at the forefront of poetic art in this region, in his creative development. His work in the development of the Zhyrau-poetic

tradition, dating back to antiquity, is considered in the context of the continuation of the artistic tradition and illustrated with concrete examples. The peculiarities of the continuation of his work in connection with Uzbek literature are also the result of a systematic analysis. Kozhabai's attempts to learn from the example of outstanding Kazakh poets and poetesses, his search for the development of creative art, as well as influence on his poetic abilities are also discussed in detail. The learned words of dancers and speakers are also considered a source of inspiration. Questions will be answered about what he learned from them and how he learned from them. As a result of all this, Kozhabai's creative potential for the development of poetic art is analyzed and discussed. The article also notes that the example of the great Abai was a school of training and strengthening of Kozhabai, and these features are realized as a result of the analysis of Kozhabai's creativity.

Keyword: poet, tradition, literary continuity, poetic school, zhyrau, literature

Мәселені белгілеу.

Қазақ даласының басқа өңірлері сияқты Орталық Қазақстанда, оның ішінде Ұлытау – Жезді аймағының өнері мен мәдениетінің тарихы да өз желісін әріден бастайды. Ұлытау – тарихи атау ғана емес, бай тарихы, сарқылмас сыры, таусылмас жыры бар шежірелі өлке. Иісі қазаққа қаншама ақын – жырауларды, әнші - күйшілерді, жыршы – термешілерді берген қасиетті аймақ. Бұл өңірде Кетбұға, Кербұға, Ершегей, Тайлақбай, Саймақ, Қанқожа, Қойлыбай, Байсал, Жанкісі Бөрлібайұлы, Нияз Ожанұлы, Тайжан Қалмағанбетұлы, Иманжан Жылқайдарұлы, Қожабай Тоқсанбайұлы, Нұрғали Итембаев, Болман Қожабаев, Жанкісі Өтемісұлы Мұқан Бәлтекеұлы, Бәлтекей Тұрғанұлы, Көккөз Мәденұлы, Жабай Келді шайыр, Қунақ Келдіұлы, Омар Қунақұлы, Қожас Шеген сынды тағы басқалардың шығармашылық өнері кең қанат жайды. Демек, бұлардың шығармалары ол кездің өзінде белгілі бір дәрежеде ақындық өнердің, көркемдік эстетикалық танымның қалыптасқан дәстүрі болғандығын көрсетеді. Қоғамның кескін – келбетін, халық өмірінің тыныс - тіршілігін, т.б елеулі – елеулі оқиғаларды жырлауынан ақындардың мүдделес болғанын байқаймыз. Ақиқатында, бұлардың шығармашылық үндестігі тақырыптық - идеялық бірлігінен, көркемдік – эстетикалық таным - түсінігінен жақсы аңғарылды. Әдеби алмасулар мен шығармашылық әсер - ықпал ақындық өнердің дамып жетілуіндегі қалыпты құбылыс. «Жалпы әлемде еш саңылаусыз, томаға тұйық, өз қалпымен, өз сұраныс талаптары тұрғысында ғана өмір сүретін әдебиет жоқ. Қай әдебиеттің жүріп өткен жолына қарасаң да, қандай айқын қайталанбас жағдайда қалыптасса да, сол не өзге деңгейі басқа әдебиеттер жетістігінен көрініс береді. Тек өз тұрғысында және бірыңғай өзінің ғана күш қайратынан нәр алып өркендеген әдебиет жоқтың қасы» [1, 76], – деп Г.И.

Ломидзе әдебиеттің даму тарихында шығармашылық байланыстың алар орны ерекше екенін атап көрсетеді. Жалпы, әдеби сабақтастық, шығармашылық байланысу мәселесі ең әуелі ақындардың көркемдік дамуында ортақ заңдылықтардың болуына қатысты болса керек. И.Т. Неупокоева айтады: «Әдеби, байланыстарды аймақтық аспекті де қарастыру өте маңызды, себебі, бірқатар жағдайларға сәйкес мұнда алмасу, үрдісі өте қарқынды болмақ» [2, 12], - деп. Кең байтақ даламыздың әр аймағында бой тіктеген ақындық өнердің біріне-бірі ұқсамайтын дамып – жетілуіндегі өзіндік ерекшеліктері болуы заңды. Әрине, әдеби орта, ақындық дәстүр сөз зергерлерінің белгілі бір ортада шығармашылық дәстүрін қалыптастыруынан, өзінен кейінгіге үлгі – өнеге тастауынан барып қалыптасып тұрақтанады. Өз аймағының ақындық ортасы мен әдеби дәстүрлеріне сүйеніп, шығармашылығын жетілдіріп - дамытқан ақындық мектептер қазақ даласында аз болмаған. Жетісу аймағындағы Сүйінбай бастаған ақындар, Семей өңіріндегі Абайдың ақындық мектебі, Арқадағы Біржан сал, Ақан сері т.б. арқылы дамыған ақындық - әншілік өнер, Сыр бойындағы жыраулық – жыршылық дәстүр, Батыс өлкесіндегі Асан, Сыпыралардан бастау алатын ақындық үлгі – өнеге, т.б. Міне, сондай ақындық ортасы, әдеби дәстүрі бар аймақтың бірі – Ұлытау–Жезді өңірі. Осы өңірден шыққан ақын, жыраулар шығармашылығы өзіндік ақындық өнегесін, көркемдік дәстүр жалғастығын байқататын ерекшеліктерге ие.

Бұл өңірде өзіндік үн-мақамымен, ақындық мүмкіндігімен жарқырай көрінген ақындардың бірі – Қожабай Тоқсанбайұлы. «Әр адам мұратына іздеп жетер» деп ақынның өзі айтпақшы, Қожабай жас кезінен өлең-жырға әуес болып өседі. Әкесі Тоқсанбайдың інісі Тайлақбай ауыл - аймағына белгілі сыбызғышы - күйші болған. Жас Қожабай аға тәрбиесін көріп

өседі. Ескіше сауатты, хат танитын Тайлақбай аңыз - әңгімелерді, жыр-дастандарды, тарихи оқиғаларды жақсы білетін көкірек көзі ояу жан болған. Сыбызғымен күй тартқан Тайлақбай Қожабайдың өнерге құмар боп өсуіне жақсы тәрбие береді. Қасиетті, ежелден ұлттың ұясы болған киелі Ұлытаудың тумасы Қожабай жас шағынан өлең-жырдың, күйдің ғажап нұсқаларын тыңдап ержетеді. Рухани болмысын қалыптастырып, таным көкжиегін кеңейте бастайды. Тайлақбай секілді сыбызғышыдан күй тыңдауы, ақыл кеңестер алуы Қожабай үшін текке кеткен жоқ. Шоқан Уәлихановтың: «Бұл халықтың ертеден өзіне тән тұрмысында есте қалдырмаған бірде-бір маңызды оқиғасы, бірде-бір тамаша адамы жоқ деуге болады. Олардың біреуін суырыпсалма ақындар мен жыршылар жыр етсе, екінші біреулерінің атын кейінгі ұрпақ естерінде ұмытылмастай етіп белгілі бір сыбызғышы не қобызшы музыканттар тастап кеткен» [3, 17],- дейтіні осыдан. Есіл-Көкше өңіріне даңқы шығып, есімдері қазақ даласына мәшһүр болған Шөже, Орынбайлар Ұлытау – Жезді аймағында сан мәрте болып, жұртшылықты ақындық - жыршылық өнерлерімен талай рет тамсантқан сұңғыла ақындар. Оны тарихи деректер де растайды. Ұлытау-Жезді өңірінде аға сұлтандық лауазым дәрежесін иеленіп, ел билеген Ерден Сандыбайұлының ордасында Шөже, Орынбайлар эпикалық жыр-дастандарды алғаш айтып таратушылар болып саналады. Әйгілі «Қозы-Қорпеш» жырының ең көркем нұсқасы Шөженің айтуымен тарағаны белгілі. Бұл өңірге Орынбайдың да ақындық даңқы ерте кезден мәлім. Ел- жұрт екеуінің де ақындық, жыршылық өнерін жоғары бағалаған. Ерденнің ордасы Шөже, Орынбай, Жанақтардай ақын - жыршылардың, Сегіз Сері, Ықыластардай әнші-күйшілердің, Бозай, Шоқай сияқты жыршы термешілердің думанды ордасы болғаны анық. Міне, осындай ортаның тағылымын көріп өскен Қожабайдың ақындық жолға түспеуі мүмкін емес еді. Ол әрбір орындалған ән, күй, термелерді зердесіне құйып, әрі жаттап өседі. Толғау мен терменің бір-біріне табиғатының жақын екенін ұғады. Жыршылық өнерге біршама жақындайды. Шәкірт болып олардың шығармаларын жаттайды. Олардың ақындық ізденістерінен ғибрат алады. Қожабай ақындық өнерге ерте кезден ден қойған. Оны мына өлең шумағынан байқауға болар.

Жасымнан базар едім, жаңа ашылған,
Құрыш ем қайнап шыққан шын асылдан,

Он үште Бағаналы-Қожабай-деп,
Атағым орталыққа бір шашылған,

Қожабай халықтың ғасырлар бойы жа-саған мәдени-рухани байлығын қажетінше бойына сіңірді. Ол үшін халықтың ауыз әдебиеті ақындық - шығармашылық өнердің бірден-бір тағылым алар рухани көзі болды. Оны Қожабайдың ауыз әдебиеті нұсқала-рындағы көркемдік игіліктерді өз өлеңдерін-де қолдануынан байқауға болады.

Ашулыға ақыл қонбас,
Бұзақының ісі оңбас
немесе
Есті жігіт сабыр сақтар,
Байлығына мас болмай,

- деп, ақынның мақалдауының түп төркіні көне дәуірден бастау алатын ауыз әдебиетінде жатыр. Әріден жалғастық тауып келе жатқан байырғы дәстүрді Қожабай өз шығармашылығының тағылымдық мақсатына орай байланыстыра өлең өзегіне айналдыра-ды. Ол күрделі жартылыс иесі адамның қандай болуы керектігі туралы мақал – мәтел негізінде өз шығармашылығын шындай оты-рып, соның негізінде, біршама шығармалар туғызуға болатынын бағамдай білді.

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау.

Ақындық өнердің дамуы үшін әдеби орта мен дәстүрдің орны айрықша екенін профессор Е.Ысмайлов өзінің “Ақындар” атты зерттеуінде де ғылыми тұрғыдан дәлелдеп береді. “Қазақ ақындарының үйрену, оқуында жазып немесе кітаптан оқып үйрену әдеті сирек, мұнда ауызша үйреніп жаттау негізгі ақындық дәстүр. Сыншылдық, шешендік, тапқырлық өнер, лирикалық, эпикалық жырларды, мақал-мәтелдерді, аңыз-ертегілерді, халықтық сатираны әрі шығарып, әрі орындап, дамытып отырып, кейінгі ұрпаққа аса қызықты поэзиялық қазына етіп жеткізетін шығармашылық тәжірибе, үлгі қазақтың ақын, жыршы, жырау, әнші, өлеңшілерінің дәстүріндегі негізгі ерекшелік” [4, 17]. Ауыз әдебиетінің дәстүрінен үлгі алған Қожабай әрі ақын, әрі жыршы. Ол шығыс халықтарының қисса-дастандарын көп

жырлаған. Өз ортасының сұраныс- тілектерін қанағаттандыру мақсатымен ол тарихтың желісіне түсіп те жыр орындаған. Қожабай жыршылық өнерімен де ел ішінде үлкен құрметке ие болған. Бұдан шығатын түйін мынау, Қожабайдың жыршылық өнері табиғи қабілетіне ғана байланысты болмай, ауыл-аймағының ұсыныс-сұраныстарына қарай қалыптасқандығы. Жыр- дастандарды жырлау арқылы Қожабай жыршылық дәстүрді де дамытты, біршама ілгерілетті. Оның осы бағыттағы ізденістері Иманжан, Болман ақындарға да әсер етпей қоймады. Ақиқатында, олар Қожабайдай саңлақ ақыннан тәлім –тәрбие көріп, тағылым алды. Нәтижесінде, олар да ауыз әдебиетінен сусындап, ел арасына кең тараған “Ләйлі-Мәжнүн”, “Жүсіп-Зылиха”, “Сейфілмәлік”, “Боз жігіт”, “Алпамыс”, “Қобыланды”, “Мұңлық-Зарлық”, “Көрұғлы”, т.б. батырлық, ғашықтық жырлар мен қатар тарихи жырларды орындай жүріп, ізденіс үстінде алға ілгеріледі.

Қожабайдың шығармашылық дәстүріндегі көркемдік ізденістерді мақал-мәтелдермен, өлең – жырлармен, накыл сөздермен салыстырудағы мақсат – ақындық өнердің бастау – көздері бағзы заманның әдеби-мәдени мұраларында жатқандығын аңғарту еді. Бағзыдан белгілі жанрлардың жаңғырып – жандану үрдісін бір ғана шешендік өнердің даму ерекшелігінен де байқауға болады. Шешендік мен ақындық домбыраның қос ішегі іспеттес, егіз өнер. Демек, шешендік сөздердің ақындық өнер үшін маңызы ерекше екені айтпаса да түсінікті. Ұлытау –Жезді өңірінде шешендікті ту етіп көтерген Уәйіс би, Досбол би, Аймырза шешен, Киікбай, Жабай, Шоң, Шоқай т.б би-шешендердің ғибратты, тағылымды сөздері өлең – жырға әуес боп жүрген ақындар үшін шығармашылығын шыңдаудың бірден- бір өнеге көзі болды.

Асылнардың белгісі
Бүйірінен қақ жарып,
Бүйрегін алса бақырмас.
Арыстанның белгісі,

Айналып артқа қарамас.
Қас батырдың белгісі,
Қақ жүректен оқ тисе,
Демеугедосыншақырмас - » [5, 17]

Досбол бидің сөзі халықтың күш-қуаты мен эстетикалық өлшем дәрежесін бірдей бейнелей білгендіктен рухани- көркемдік көрсеткіші де бола білді. Жалпы, Досбол би айтты дейтін сөздер ел арасында өте көп. Оның бәрін мысалдап келтіре беру біздің мақсатымыз емес. Тек атақты бидің парасатты, пайымы терең ұлағатты сөздерінен пікіріміз дәлелді болу үшін үзінділер беріп отырмыз. Тағы да сол Досбол би айтты дейтін мына бір сөзге құлақ түрелік:

Таң екенін кім білер,
Шапағын шашып жатпаса.
Мырза екенін кім білер,
Алтындап жүген тақпаса.
Шешендікті кім білер,
Қиналғанда сөз таппаса, [5, 17]

Кейінгіге өсиетке толы өлмес сөз қалдырған Досбол бидің ақылман сөзін Қожабайдың естімеуі, білмеуі мүмкін емес. Білді, көкірегіне тоқыды, зердесіне құйды, жадында ұстады. Досбол би сөздерінің өлең құрылысына ұқсас екенін ұғынды. Би – шешендер сөздері өлең-толғаулардың, жыр-дастандардың үн-ырғағымен, әуен-мақамымен жымдаса кететін ұқсастықтары бар екенін түсінді. Қожабай өлең – жырларындағы ой- түйіндеулер мен Досбол би сөздерінің табиғатына тән ерекшеліктердің өзара үйлесімділік тауып, жымдаса кететіні де үйрену, үлгі алу жемісінің нәтижесі болар. Сол себепті, Қожабай ақын сияқты халықтың шешендік өнері арқасында дамып - жетілген билік айту дәстүрін өз өлеңдеріне шығармашылық шеберлікпен енгізеді. Бұл ерекшелік - өлеңнің көркемдік пішінімен біте қайнасқан, шығарманың жанрлық болмысына ұлттық рең беріп, әрлендіріп, байытып тұрған компоненттердің бірі. Ақынның өзі туып өскен ортаның әдебиеттік үлгілерінен, қазақтың шешендік өнерінен, ақындар өнегесінен тыс тұруы мүмкін емес, олай

болса, шешендік өнер мен ақындықтың түп - тамыры бір, бүтін құбылыс деуге толық негіз бар.

Жалпы проблеманың бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету.

Жырау –сөз жоқ,ақын.Ақын болмай,жұрт қадірлейтін жырау атану мүмкін емес.

Ақындығы күшті жыраулардың жалынды жырлары үнемі жаңғырып, кейінгі ұрпаққа сикын бұзбай көрікті күйінде жетіп отырады. Ал, жыраулық ертеден келе жатқан халық поэзиясының үлкен бір дәстүрлі саласы. Жыраулар поэзиясы – өмірді танытушылық, философиялық-дидактикалық мағынасы мол мұра. Ақын – жыраулар өлең, жырларымен, өнегелі ісімен халыққа белсене қызмет етіп, ел ұйытқысы, бола білді. Жыраулар ел болашағын жырлауы тұрғысынан дараланып келген, сол дәуірдің ой-сана, әдет-ғұрыптық, тілдік шаруашылық, тарихи көріністерін суреттеген. Бұл жөнінде Х. Досмұхамедов былай дейді: «Қазақтың жеке өмірінің барлық сәттері – туғаннан бастап өмірден озғанға дейін, сондай-ақ тұтас халықтың немесе жеке рудың қоғамдық өміріндегі барлық оқиғалар халық әдебиетінде жырланады», [6, 63] – деп ой түйсе, Е.Ысмайлов: «Жыраулар өмірдің ұсақ мәселесіне аз араласып, көбінесе, заман-дәуір, өткен мен келешек, адамгершілік, жақсылық пен жамандық жайында ойлар, болжаулар, қағидалы сөздер айтып отырған» дейді [7, 24].

Жыраулық дәстүр өнегесі өзінің өміршендігін көрсетіп, жаңа ақындық-көркемдік ізденістерге ұласты. Оларды өлең-толғауларындағы ой - түйіндеулердің көптеген белгілерін кейінгі ақындардың шығармашылығынан молынан кезіктіруіміз сондықтан. Өйткені, көркемдік жалғастық әдеби даму табиғатына тән құбылыс. Жыраулар дәстүрі ақындар үшін бірден – бір ғибрат алар өнеге көзі болды. Қожабайдың өлең-жырлары да жыраулық толғау үлгісімен шығарылуы табиғи құбылыс. Бәрінен бұрын бұл атырапта жыраулық поэзияның негізін салушы Кетбұғы шығармаларының сарыны мен өнегесі ертеден бері мәлім еді. Қазақ даласында Кетбұға тұлғасына қатысты аңыз әңгімелер аз емес. Бәрінде де оны ел - жұрт күйші- жыршы және жырау есебінде танып біледі. «Ақсақ құлан», «Жошы хан»

күйлерінің шығу тарихы да Кетбұға есімімен байланыстырылады. Атақты Доспамбет жыраудың Кетбұға есімін құрметпен:

Кетбұғадай билерден ,
Кенес сұрар күн қайда-”» [8, 17]

деп аузына алуына қарағанда, ол қазақтың сөз өнері мен күйінің дамуына ықпал еткен ірі тұлға болғандығы аңғарылады.

Ақсақ құлан шошыған,
Таудан төмен жосыған ,
Балаң өлді -Жошы хан,
Нанбайсың ба осыған”» [9, 17].

Елдің күйзелісті күндерінде туған осы бір жыр жолдары қазақ даласында жаңа мәдени дәуірдің бетін ашты. Кетбұға қазақ мәдениетінің дамуына ерекше қуатты серпін қосып әсіресе, жыраулық - жыршылық өнердің толысып дамуына оңтайлы шығармашылық жағдай туғызған еді. Кетбұға жыраудың толғауындағы дәстүрді, үлгі-өнегені Қожабай өз заманының талап-тілегіне қарай дамытып, ақындығын шындаудың негізгі қазығы етті.

Сондай-ақ, бұл өңірде Досбер Саурықұлы, Нысанбай жырау сияқты сөз ұстаған дүлдүлдердің де үлгі - өнегесінің ізі қалған. Ұлт-азаттық көтерілісінің көсемі Кенесары Қасымұлы сарбаздарының сапында болған Нысанбай жырау былай дейді:

Кенесары, Наурызбай,
Абылайханның баласы,
Әуелгі мекен тұрағы ,
Көкшетаудың даласы,
Жазғы жайлау қонысы,
Ұлытаудың саласы. ”» [10, 17]

Ол өз толғауында жау қолында қалған жерлерді азат етер күнді аңсайды, басқыншыларға күйрете соққы беруді армандайды, халықты ерлікке үндейді. Оның ерлікке, елдікке үндеген өлеңдері Қожабай шығармашылығына әсер етпей қоймаған. Демек, бұл ақын - жыраулардың Ұлытау өңірінде ақындық дәстүрдің өркендеуіне белгілі дәрежеде әсері болғаны анық.

Ақындық – шығармашылық ізденіс, даму үстінде болатын құбылыс. Онда тоқтау болмайды, ізденістер үнемі үздіксіз жүріп

жатады. Ақындық өнердің даму заңдылығында дәстүрдің ерекше. Ол - ақындық даму тарихында жалғастық тауып келе жатқан шығармашылық арна. Белгілі ғалым Т.Жұртбай көркемдік дәстүр сабақтастығына былайша түсінік береді: «Көркем әдебиеттегі дәстүр үндестігі рухани тұрғыдан бағаланғанда ғана байсалды ғылыми тұжырым жасалмақ. Сонда ғана шығарманың және тұлғалы таланттың тылсым құпиясы ашылмақ. Бұл пікірдің дау туғызбайтынына Шалкиіз бен Мұраттың, Бұқар мен Шортанбайдың, Ақтамберді мен Дулаттың арасындағы тығыз байланысты еске сала кетсек те жеткілікті» [11, 18]. Халық ақындарының шығармашылығын жеке алып зерделегенде аңғаратын нәрсеміз - ол барлық халық поэзиясы өкілдерінің өлең-толғау, жыр-дастандарының тамырластығы, әдеби сабақтастығы. Идеялық-тақырыптық ізденістердің бірлігіне байланысты халық поэзиясының өсу, өрістеу сипаты негізінен бір бағытта болды. Ол ерекшеліктер заман алмасуларының нәтижесінен, қоғам құбылыстарының салдарынан жақсы байқалды. Бір мезгілде, бір заманда ғұмыр кешкен ақындардың ортақ тақырыптарды жырлауы заңдылық. Дулат Бабатайұлы өлең-жырына арқау болған тақырыптар Шортанбай, Мұрат, Нарманбет т.б шығармашылығында жалғасын тауып жатты. Бұл ұқсастық тақырыптық - идеялық ізденістері тұрғысынан жақсы көрінді. Қоғам шындығын, отарлау саясатының зардабы мен қасіретін қамыға жырлаған Дулат заман ахуалын терең түсінді, ұлт мүддесі үшін терең толғанды. Оның өлеңдерінің көркемдік қуаты мен тебіреніс-толғаныстардың молдығы қоғам көрінісінің бет-бейнесін барынша шыншылдықпен ашып көрсетуінде болса керек. Дулат дәстүрінде ой толғаған Нарманбет Орманбетұлы да өз заманының озық ойлы ақындарының бірі болған. Көрнекті ғалым Е.Бсмайыловтың: «Нарманбет сөзсіз ірі, талантты ақын, ол өз дәуірінің зор реалист сыншысы» [12, 58] – деуі бекер емес. Нарманбет сол тұстағы қазақтың басына төнген қауіп – қатердің қара бұлты сейілмей қойғанына қатты қамығып қайғырады. Оның өлеңдерінде қоғам шындығы еш боямасыз, қаз-қалпында бейнеленеді.

Қалмады, ей Сарыарқа, сенде қызық,
Сандал тау, сары өлкені алды мұжық.
Қолынан келер де жоқ, өнер де жоқ,
Баласыбайғұсқазаққалдыңмыжып» [13, 17]
Зерттеудің негізгі нәтижелері.

Тақырып, көркемдік шешім шығару тұрғысынан Қожабай өлеңдері негізінен Дулат, Нарманбет шығармашылығын еске түсіріп отырады. Бұған «Кел, Қожабай, сөз сөйле замананың зарынан» - деген өлеңі куә. Ақын толғауында қазақ елінде хандық билік жойылып, ел басқарушы би болыстардың патша әкімшілігіне бағыныштылығы бұрынғыдан да күшейе түскенін барынша шыншыл бейнелейді. Мұның өзі қазақтың тұрмыс-тіршілігіне көптеген күрделі өзгерістерді ала келді. Солардың ішіндегі ең бастысы көшпелі өмірдің өрісі тарылып, халықтың біртіндеп отырықшы қалыпқа ауыса бастауы еді. Бұрын ұжымдасып тірлік етіп көрмеген елде, ендігі жерде әркім әлауқатына, шама-шарқына қарай жеке басын күйттейтін, от басының қамын ойлайтын заман туды. Ел ішіне жік кіріп, бай-кедейге бөлінетін болды. Әрине, бұл өзгеріс бір күнде бола қалған жоқ. Бұдан бір ғасыр бұрын пайда болған бодандық жағдайдың даму қисыны біртіндеп келіп осындай халге жеткен еді. Қожабайдың:

Бұл күнде қазақ айрылды,
Қазақшылық салтынан.
Шама қылып байқасақ,
Қазақтар асып барады.
Қаланың ноғай, сартынан,
Мал біткені би болып,
Күнде жеп параны,

Жақсы айрылды қалпынан” [14, 17], - деп түйіндеулер жасауынан қоғам шындығы, замана ахуалы жақсы аңғарылады. Ақынның заманның қыспақты тарлығының түп негізі – қазақтың дербестіктен айырылып, Ресейдің басыбайлы отарына айналуында жатыр деп түсінеді. Қазақ қоғамының болашақ жай-жапсарын ойлап, қабырғасы қайысады. Өз заманының отаршылдық нәтижесінде туған сұрықсыз көріністерін жете таныған ақын қалың бұқараны шарасыз күйге түсірген патша әкімдерін де, олардың сойылын соққандарды да, жеке басының қамын күйттегендерді де аямайды, бәрінің де келеңсіз істерін арамдығын, паракорлығын әшкерелейді. Дулат пен Нарманбет өлеңдерінің сарыны Қожабайдың осы туындысында айқын көрінді. Қай ақын болмасын, егер ол шын дарын болса, жүректің сөзін айтпай тұра алмайды. Егер ақиқатты айналып өтіп, жалғандыққа жол берсе, онда ол ақынның қас талант болмағаны. Бұл тұрғыдан тәпсірлегенде Қожабай өз заманының бар ақиқатын шындыққа суарылған өлеңдерімен ешбір бүкпесіз өрнектеп бере алған ақын. Ол өз дәуіріндегі қоғамдық, әлеуметтік келеңсіздіктерді бар шындығын бұлттарыссыз жырлады.

Қожабай ғұмыр кешкен уақыт - әдебиетімізде діни сарындағы шығармалар насихатталып, ел арасына тарайған бастаған кез. Шығыс әдебиетінің біраз шығармаларын қазақ даласына Шәді Жәңгірұлы, Ақылбек Сабалұлы, Жүсіпбек Шайхисламұлы секілді назирашылдық дәстүрді дамытқан ақындар жеткізгенді. А.Сабалұлының «Таһир Зухра», «Бозжігіт», Ж.Шайхисламұлының «Жүсіп-Зылиха», «Шәкір-Шәкірат», «Сейфілмәлік», Ш.Жәңгірұлының «Хикаят халифа һарон –ар Рашид», Хикаят камар заман», т.б шығармалары шығыстық - исламдық әдебиеттерден тікелей үлгі-өнеге алудың нәтижесінде жазылған. Бұл діни сарындағы туындылар аз ғана уақыт ішінде ауызша, жазбаша қазақ даласына кеңінен тарады. Демек, олар халықтың поэтикалық дүниесіне, әсіресе, ақындарға әсер етпей, ізін қалдырмай тұра алмаған. Олардың шығармаларындағы ислам қағидаларымен Қожабай азды-көпті таныс болған. Сонымен қатар, Ұлытау жерінде ғұмыр кешкен Сары Молда, Қасым, Аппак, Ахмет, Әбділда, Ысқақ т.б. имам - молдалардың да дін мәселелерін насихаттауы Қожабай үшін пайдалы кеңестердің бірі болған.

Хикаясөзжазуғақалам алдым,

Болардай сауапты іс ойға қалдым.

Ғибрат алу үшін тыңдаған жан

Кітаптан ХиссасілӘмбиятеріпжаздым

[14,12], - деп, Алланың жолын нұсқап, құран хадистерін дәріптеушілердің бірі - Хамза молла Әлімбайұлы. Ол осындай өлеңдерімен Ұлытау жерінде ислам дінінің кең қанат жаюына ықпал еткендердің бірі болды. Қожабайдың ізденіп жетіле түсуіне ықпал жасаған Хамза молла Әлімбайұлының ислам тақырыбындағы шығармалары болды. Ислам дініне деген сенім Қожабайға оның шығармашылығынан еркін сусындауға мүмкіндік берді. Оның діни насихаттық, өсиеттік тұрғыдағы шығармашылығынан Қожабайдың ғибрат алғаны күмәнсіз.

XX ғасырдың бас кезінде қазақ әдебиетінің Шығыс елдері әдебиетімен байланысы кең өріс алды. XX ғасырдың басында шығыс әдебиетінің таңдаулы туындыларын халық арасында уағыздау, оларды рухани

қажеттілікке жарату ісіне мән берген ақындар Базар Оңдасұлы, Тұрмағанбет Ізтілеуұлы, Ерімбет Көлдейбекұлы, Омар Шораяқұлы, тағы басқалар. Қожабай олардың шығармаларындағы ой - идеяларды ақындық ізденіс талаптары тұрғысынан жаңғырта жырлап, көркемдік дәстүрін пайдаланып, өзінің туындыларын жаңа мазмұнмен, тың нақышпен әрледі. Қожабайдың “Төлен қажы”, “Бименде қажы” дастандары дін тақырыбында жазылған. Бұл шығармаларында ол өз халқын дін жолын таза ұстауға шақырып, елдегі шала молдалардың жолсыздықтарын сынап, әшкерелеп, адамдарды ізгілікке, жомарттыққа үгіттеген. Ол өз ойларын ұтымды да көркем етіп жеткізу үшін шығыс әдебиетіндегі танымал Қорқыт, Атымтай, Қарынбай, Рүстем, Дастан, Наушеруан бейнелерін шеберлікпен пайдаланады. Өз өлеңдерінде аты - жөнін қосып отыру да Шығыста бар мәнер. Мәселен: “Кел, Қожабай сөз сөйле” немесе “Қожабай, тайпалатын мен бір жорғаң” т.б. Шығыс поэзиясының дәстүрлі көркемдік ізденістері Қожабайдың көптеген өлең-жырларымен сабақтастық тауып, байланысып жатыр. Ол шығыс әдебиетіне жетік болған. Әсіресе, шығыстың алыбы Фирдоусидің әйгілі Шахнамасын жақсы білген. Онысын өлеңдерінде байқатып отырған.

Абай дәстүрі Қожабай тағлым алған бірден – бір әдеби мектеп болды. Өмір шындығын жырлау арқылы шығармашылық бағытын әбден айқындап алған Қожабайдың әдеби – қоғамдық көзқарасы тікелей Абай поэзиясының әсерімен қалыптасты. Әсіресе, Қожабай өлең-жырларындағы ой - түйіндеулері, бейнелеу үлгілері, ақындық ізденістері барлығы да түптеп келгенде Абай дәстүрінің жемісі. Көрнекті ғалым Е.Ысмайылов: “Ақындыққа үйренудің, талантын қалыптастырудың бірнеше кезеңдері, өсу сатылары бар. Жас баланы ә дегеннен – ақ ақындыққа, ән – күйге, өлең – жырға қызықтыратын өз үйінде, өзінің ауыл – аймағында үлгілі ақындық дәстүр болады. Жоғарыда айтылғандай, баланың әке – шешесі, не нағашысы, немесе ауылдасы жұртты таңғал-

дыратын ақын, әнші, жыршы болса, дүниенің бәріне қызға еліктей қарайтын жас бала алдымен домбыраға, өлең – жырға әуестенетіні сөзсіз. Мұнан кейінгі екінші сатыдағы үйрену дәуірі белгілі ақынның алдын көру, өзін сынға салудан басталады” [15,89]. Яғни, Абайдың Қожабай мен Есенбайдың айтысына төрелік айтып, әділ бағасын беруі Қожабайдың мерейін өсіре түсті. Ұлы ақынның алдында өзін сынға салуы Қожабайдың шығармашылық шабытының ширыға түсуіне себепкер болды. Ендігі жерде ақын өлеңдерін Абай үлгісінде шығара бастайды. Абай өлеңдерін алғаш ел арасына (Ұлытау өңіріне) таратушы да Қожабай. Оның “Өлменбет болысқа айтқаны” атты арнау өлеңі Абайдың “Болыс болдым, мінекей” өлеңімен үндес, сарындас келеді. “Абай өлеңдері қазақ арасына тарай бастағаннан бері далада жырдың түрі өзгерді, жаңа сипат алды” – дейді екен ақын. Қожабай осы өлеңімен Абай дәстүріне жалаң еліктеп қоймай, сыншыл реализм дәстүрін де меңгере бастағанын байқатқан. Қожабай үшін бұл сол кезде үлкен көркемдік жетістік еді. Абайдың алдын көруі, өнегелі сөзін тыңдауы ол үшін өмір бойы ұмытылмас үлгі қалпында сақталған. Жас кезінде көбіне суырып салмалыққа ден қойса, кейіннен Абай дәстүріне еліктеп, домбырадан гөрі қаламды жақын тартады. Оған ақынның:

Қожабай неге отырсың қағаз жазбай,

Алашқа болып едік өнерпаздай, – деген сөзі дәлел.

Сонымен қатар Қожабайдың ақындық тұрғыдан жетілуіне Абайдың ғибратты – ғақлия сөздері де қатты әсер еткені анық. Абайдың жөн – жосығының сілемдерімен жүру бірден – бір дұрыс деген шешімге келеді. Қазақ қоғамындағы, жағдайды, әлеуметтік ортаны, әр түрлі адамдардың мінез-құлқын, іс-әрекеттерін жан-жақты барлап, терең түсінген. Ол елді ынтымаққа бастайтын бірден-бір өнімді сара жол өнер-білімге қол жеткізу деп түсінеді. Қожабай Абайдан ақындық дәстүрлерін қоғамдық өмірдің ең маңызды мәселелерін қозғау жағынан, әсіресе, өнер – білімді, ғылымды уағыздау, надандықты, топастықты, әділетсіздік пен зұлымдықты әшкерлеу жағынанан көп үйренді.

Қорытынды.

Түйіп айтқанда, ауыз әдебиетінің озық үлгілері, ақын-жыраулар мұрасы, сонымен қатар ұлы Абайдың ақындық дәстүрі Қожабай шығармашылығының дамып – жетілуіне зор ықпал жасады әрі оның өзіндік ақындық бет-әлпетін айқындады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қасқабасов С. Мәдени мұра - рухани жаңғырудың негізі. // Егемен Қазақстан - № 206, XII, 2003 жыл.
2. Федоров В.И. Литературные направления в русской литературе XVIII века. М., 1979, 236 с.
3. Кулешов В.И. Натуральная школа в русской литературе XIX века. 1982, 353с.
4. Ысмайлов Е. Ақындар - Алматы, 1956, 200б.
5. Адамбаев Б. Алтын сандық - Алматы: Ғылым, 1989.–343б.
6. Досмұхамедов Х. Таңдамалы еңбектері - Алматы, 400б.
7. Ысмайлов Е. 1956: 125.
8. Бес ғасыр жырлайды: ХҮ ғасырдан ХХ ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық - Алматы: Жазушы, Т. I, 1984. - 256 б.
9. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия - Алматы, 1960, 482б.
10. Мағауин М. Шортанбайдың жаңа зары / Жұлдыз. — 2004 - № 6 – 110 б.
11. Бес ғасыр жырлайды. Алматы, 1984. 235 б.
12. Жұртбай Ж. Сүре сөз. – Алматы, 380 б.
13. Мырзахметов М. Абай және Шығыс. - Алматы, Жазушы. 1995. – 363 б.
14. Жармұхамедов М. Қазақ поэзиясындағы айтыс жанры: тегі мен дамуы. - Астана: Күлтегін. 2001.– 246 б.

References:

1. Qasqabasov S. Mәdeni mұra - rukhani zhaңgyruduң negizi. // Egemen Kazakstan - № 206, XII, 2003 zhyl.
2. Fedorov V.I. Literaturnye napravleniye v russkoi literature KhVIII veka. M., 1979, 236 s.
3. Kuleshov V.I. Naturalnaia shkola v russkoi literature KhIX veka. 1982, 353s.
4. Ysmailov E. Akyndar - Almaty, 1956, 200b.

5. Adambaev B. Altyn sanduq - Almaty: Fylym, 1989.–343b.
6. Dosmұkhamedov Kh. Таңдамалы еңбектері - Almaty, 400b.
7. Ysmaïlov E. 1956: 125.
8. Bes ғасыр zhырлайды: KhY ғасырдан KhKh ғасырдың бас kezine deïingi қазақ ақын-зhyрауларының шығармалары. Ysh томдық - Almaty: Zhazushy, T. I, 1984. - 256 b.
9. Təzhibaev Ə. Əmir zhəne poeziia - Almaty, 1960, 482b.
10. Maғauin M. Shortanbaidyң zhaңa zary / Zhұldyz. — 2004 - № 6 – 110 b.
11. Bes ғасыр zhырлайды. Almaty, 1984. 235 b.
12. Zhұrtbai Zh. Сыре сөз. – Almaty, 380 b.
13. Myrzakhmetov M. Abai zhəne Shyғys. - Almaty, Zhazushy. 1995. – 363 b.
14. Zharmұkhamedov M. Қазақ poeziiasyndaғы aitys zhanry: tegi men damuy. - Astana: Kұltegin. 2001.– 246 b.

Ермек ТУБАЖАНОВ, аға оқытушы, магистр, Шығыстану факультеті, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Мұратбаев көшесі, 200. ermek.tm@mail.ru, 87780805598

Анар БАБЖАНОВА, аға оқытушы, магистр, Шығыстану факультеті, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Мұратбаев көшесі, 200. babajan_anar@mail.ru, 87780805598

ТҮРІК ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАСЫНА АРАБ ТІЛІНІҢ ӘСЕРІ

Бұл мақалада түрік тілінің терминологиясына араб тілінің тигізген әсері жайлы сөз қозғалады. Жас түрік тілі өзге тілдерден, оның ішінде араб тілінен сөздерді алу қарқынды түрде жүрді. Бұл, ең алдымен, араб тілі - дін тілі, Құран тілі, исламның таралуымен қатар, араб тілінің кеңеюімен анықталады. Сонымен қатар, сөздер негізінен өмірдің экономикалық, діни, ғылыми, әлеуметтік, тұрмыстық және саяси салалардан алынған еді. Кез келген кірме сөз түіктеніп, фонетикалық-дыбыстық, лексикалық және интонациялық жағынан икемделіп, түрік тілінде дыбыстауға барынша адаптацияландырылды. Оны осы мақаладағы келтірілген мысалдардан оқып көруге болады.

Түйін сөздер: сөз, сөздік, терминология, сала, сөзжасам, мағына, тіл

Ермек ТУБАЖАНОВ, ст.преподаватель, магистр, Факультет востоковедения, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200. ermek.tm@mail.ru, 87780805598

Анар БАБЖАНОВА, ст.преподаватель, магистр, Факультет востоковедения, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200. babajan_anar@mail.ru, 87780805598

ВЛИЯНИЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКА НА ЛЕКСИКУ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

В данной статье речь пойдет о влиянии арабского языка на терминологию турецкого языка. Молодой турецкий язык интенсивно заимствовал слова из других языков, в том числе и арабского. Это, прежде всего арабский язык - язык религии, язык Корана, который наряду с распространением ислама определяется расширением арабского языка. Кроме того, слова были заимствованы в основном из экономической, религиозной, научной, социальной, бытовой и политической сфер жизни. Любое заимствованное слово было адаптировано к фонетически-звуковому, лексическому и интонационному звучанию и максимально адаптировано к звучанию на турецком языке. Его можно прочитать на примерах, приведенных в этой статье.

Ключевые слова: слово, словарь, терминология, сфера, словообразование, значение, язык

Ермек ТУБАЖАНОВ, senior lecturer, master, Faculty of Oriental Studies, Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Muratbaev st. 200. ermek.tm@mail.ru, 87780805598

Анар БАБЖАНОВА, senior lecturer, master, Faculty of Oriental Studies, Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Muratbaev st. 200. babajan_anar@mail.ru, 87780805598

INFLUENCE OF ARABIC LANGUAGE ON TURKISH LANGUAGE VOCABULARY

This article will focus on the influence of the Arabic language on the terminology of the Turkish language. The young Turkish language intensively borrowed words from other languages, including Arabic. This is primarily the Arabic language-the language of religion, the language of the Koran, which, along with the spread of Islam, is determined by the expansion of the Arabic language. In addition, the words were borrowed mainly from the economic, religious, scientific, social, domestic and political spheres of life. Any borrowed word has been adapted to the phonetic-sound, lexical and intonational sound and is maximally adapted to the sound in the Turkish language. You can read it in the examples given in this article.

Keywords: word, dictionary, terminology, sphere, word formation, meaning, language

Мәселені бекіту.

Лексикалық және грамматикалық сөздердің тілге енуі әрқашан лингвистердің назарында болды және ол үрдіс жалғасып келеді. Кез-келген тілде, әсіресе оның лексика-семантикалық жүйесінде бұл тілге басқа тілдерден енген сөздер маңызды орын алады. Сөздерді алу мәселесіне деген үлкен қызығушылықтың себептерінің бірі, әдетте, сөздерді алу негізгі тілдің тілдік жүйесінің жұмыс істеу ережелеріне сәйкес келмейді, сол себепті олар төл ана тілі жүйесінің ерекшеліктерін сақтайды. Бұл сөздер әсіресе генеалогиялық және типологиялық тұрғыдан айтарлықтай өзге тілден аударған жағдайда айқын көрінеді. Салыстырмалы түрде жас түрік тілі үшін кірме сөздердің ену мәселесі, олардың саны жағынан өспесе азайған жоқ, және ерекше мәнге ие болды. Олардың тілде қызмет етуі, ең алдымен, фонетикалық деңгейде сингармонизм заңын бұза отырып көрінеді, сонымен қатар, лексика-семантикалық деңгейде көрініс табады. Түрік тілі - бұл агглютинативті типтегі тілдердің жарқын мысалы, сөзжасам мен флексия морфемалық қосымшалардың тізбектеліп қосылуы арқылы жүзеге асады, сондықтан түрік тілінің мағыналық жағынан маңызды белгілерінің бірі, бұл түбірді туынды сөздерде, және түрік түбірі үшін жат сөз формаларын оңай шығаруға болады.

Тарихи тұрғыдан алғанда, барлық шет тілдерінің ішінде түрік тіліне ерекше әсер еткен

тіл ол араб тілі. Бұл, ең алдымен, араб тілі - дін тілі, Құран тілі, исламның таралуымен қатар, араб тілінің кеңеюімен анықталады. Осы ғасырда қабылданған "таза" тіл үшін күрестегі пуристік шараларға қарамастан, оның әсерін бүгінгі күнге дейін жоққа шығаруға болмайды. Қазіргі түрік тілінің қалыптасуы мен дамуы барысында арабизмдердің едәуір бөлігі оның лексикалық-семантикалық жүйесінің өзегіне еніп, алғашқы лексикамен бірдей жұмыс істейтіндігіне байланысты. Басқа тілдерден, ең алдымен батыс тілдерінен сөздердің енуі салыстырмалы түрде тек жуық арада ғана болды, және бірқатар жағдайларда сөздердің енуі негізгі тілге тән тілдік форманың сақталуымен жүреді.

Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау.

Араб тілінің грамматикалық дәстүрінің әсері 20-шы жылдардың аяғынан бастап жүзеге асырылған тілдік революция аясында біртіндеп жойылды, ал қазіргі түрік тілінде қалған араб грамматикасының фрагменттері өзіндік лексикализациядан өтті. Қазіргі түрік тілінде қалған араб грамматикасының фрагменттері лексикализацияның бір түрінен өтті, яғни грамматикалық жағынан мүшеленбейтін сөз, мысалы, түрік тілінде араб тілінде бір-бірінен ерекшеленетін сөздер бар, олардың біреуі жекеше түрде, ал екіншісі көпше түрде, алайда, түрік тіліндегі "eşya" сөзі грамматикалық көпше - аффиксті [-lar] қабылдай алады "eşyalar" [1. 26.]. Мысалы:

түрікше	қазақша	арабш
şey	зат	شيء
eşya, (şeyler)	заттар	أشياء
tüccar	сатушы	تاجر
tüccarlar	сатушылар	تجار
akraba	туыс	قريب
akrabalar	туыстар	أقرباء

Тілдегі кірме сөздер әртүрлі этникалық топтар, ұлттар, ұлттар арасындағы байланыстардың маңызды дәлелі болып табылады. Бұл олардың тілдік жүйесін зерттеуге ғана емес, сонымен бірге олардың тарихи даму

кезеңдерін, мәдени ерекшеліктерін, әлеуметтік құрылымын, менталитетін байқауға және түсінуге көмектеседі. Тілге кірме сөздер енуі бір тілдің (донор тілдің) бірліктерін немесе құбылыстарын басқа тілге (реципиент-тіл)

қабылдау және біріктіру процесі мен нәтижесі болып табылады. Сонымен қатар, кірме сөздердің енуі тілдің барлық деңгейіне әсер етуі мүмкін - фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік. Алайда, кірме сөздердің енуі құбылысы лексикада жиі кездеседі. Тіл жүйесінің ең мобильді компоненті болып табылатын лексика үнемі өзгеріп отырады. Сөздік құрамы үнемі байытылып, өзгеріп отырады, осылайша тіл иелерінің әлеуметтік, экономикалық, мәдени өміріндегі өзгерістерді көрсетеді. Лексикадағы мұндай өзгерістер тіл жүйесінің ішкі және сыртқы дамуы нәтижесінде де, шет тілдің әсер ету нәтижесінде де пайда болуы мүмкін. Алынған лексиканың ену жолдары тікелей болуы мүмкін — яғни ана тілдерінің тікелей тұрмыстық, сауда, мәдени, әскери байланыстарының нәтижесінде немесе жанама, яғни үшінші тіл арқылы, алғашқы екеуінің арасында делдал ретінде әрекет етеді. Ежелгі әдеби дәстүрге ие және осыған байланысты белгілі беделге ие (мысалы, грек, латын, парсы, араб, қытай, санскрит және т.б.) тілдердегі діни, көркем және публицистикалық әдеби шығармалардан кітап-жазбаша арқылы ену үлкен рөл атқарады [2. 89б.].

Лексикалық кірме сөздерді алу процесінің маңызды және қажетті құрамдас бөлігі шет тіліндегі лексиканы бейімдеу, яғни донор тілінің лексемасының бөтен фонетикалық және морфологиялық элементтерін алушы тіл жүйесіне бейімдеу болып табылады.

Жалпы проблеманың бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету.

Бұл мақалада бір кездері Осман-түрік тілінің ажырамас бөлігіне айналған араб кірме сөздері қарастырылады. Олардың көпшілігін осы күнге дейін түрік тілінде кездестіруге болады.

Түрік тілі түркі тілдерінің оғыз тобының Оғыз-Селжұқ кіші тобына жатады. Қазіргі түрік тілі X-XI ғасырларға Орталық Азиядан Анадолы түбегіне еніп, XII ғасырда сол жерде пайда болған Оғыз-Селжұқ тайпаларының тілдерін дамытудың ғасырлық процесінің нәтижесінде қалыптасты. Осман империясының ең жоғары гүлдену кезеңінде (XV-XVI ғғ.) түрік ұлтының және түрік тілінің қалыптасуы басталды. Латын және көне грек тілдерінен айырмашылығы, осман тілі көне емес еді. Бірнеше ғасырлар бойы түріктер араб алфавитін қолданған. Түрік тілі араб тілі немесе парсы тілі сияқты, көпшілікке ортақ тіл, халықтық мәдениеттің иесі болған жоқ.

Түрік тілі даму процесінде әртүрлі жүйелік тілдердің, ең алдымен араб және парсы тілдерінің қатты әсеріне ұшырады. Араб тілі Ислам тілі бола отырып, V-X ғасырлардағы араб жаулап алуларының нәтижесінде таралды. Африка мен Азия континенттерінің кең аумағында көптеген халықтардың тілдеріне, соның ішінде түркі тілдерінің көпшілігіне әсер етті, ортағасырлық Еуропадағы латын тіліне сияқты, араб тілі мұсылман халықтарының діни, ғылымы мен мәдениетінің тілі болды. Араб тілінің түркілермен осындай тығыз қарым-қатынасының нәтижесінде Оғыз-Селжұқ тайпаларының тіліне көптеген араб кірме сөздері енді [3. 5б.].

Зерттеудің негізгі нәтижелері.

Тіл мамандары араб тілінен түрік тіліне жиі енген сөйлем мүшелерінің негізгі екі бөлігін көрсетеді. Араб тілінен енген сөздер түбір сөздер болды және олардың көбі сөйлем мүшесінің зат есімінен еді. Араб тілінен түрік тіліне енген кейбір лексикалық бірліктер мыналар:

түрікше	қазақша	арабша
zafer	жеңіс	ظفر
sefer	рет	سفر
talep	қалау	طلب
nazar	қарау	نظر
zarar	зарар	ضرر
fikret	ой, пікір	فكرة

şirket	компания	شركة
maksat	мақсат	مقصد
merhamet	жанашырлық	مرحمة
meymenet	бақыт	ميمنة
meşakkat	айналысу	مشقة

Сын есімдердің арасында көптеген арабизмдер де болды:

түрікше	қазақша	арабша
rezil	ұятты	ذلل
latif	жіңішке	لطيف
şerif	қасиетті	شريف
alil	науқас	عليل
kerim	жомарт	كريم
zeki	ақылды	ذكي

Түрік тілінің сөздіктерін зерттей отырып, араб тілінен шыққан түрік тіліндегі лексикалық бірліктердің көпшілігі алфавиттің белгілі бір әрпінен алынған деген қорытынды жасауға болады. Ең көп "М" әрпінен басталған сөздер енген. Араб тілінен түрік тіліне көптеген жер атаулары енген:

түрікше	қазақша	арабша
meclis	парламент	مجلس
mezar	жерлеу орны	مزار
mevrit	туған жері	مولد
memleket	мемлекет	مملكة
mahalle	аудан	محل
manzara	пейзаж	منظره
mahkeme	сот	محكمة
matbah	ас үй	مطبخ

Сонымен қатар, сөздік негізінен өмірдің тұрмыстық және саяси салалардан алынды, яғни экономикалық, діни, ғылыми, әлеуметтік, сөздердің енуі негізінен терминологиялық

жүйелерге қатысты болды. Осман-түрік өмірінің саяси саласына айналған осындай сөздерден мысалдар келтірейік. Олардың көпшілігін

бүгінде кейде түпнұсқа түрік сөздері ретінде санайды:

түрікше	қазақша	арабша
vekil	министр	كیل □
baş vekil	премьер-министр	كیل الوز □ □
millet vekili	депутат	نائب
cumhuriyet	республика	جمهوریة □
hükümet	үкімет	حكومة
iktidar	мемлекеттік билік	اقتدا □
kanun	заң	قانون
müşavir	кеңесші	مشئا □

Түркологияда Осман-түрік тілі дамуының үш негізгі кезеңі белгіленген: ескі Осман тілінің (Eski Osmanlıca) дәуірі - XIII—XV ғғ.; орта Осман (Orta Osmanlıca) - XV-XIX ғғ.; жаңа Осман (Yeni Osmanlıca) - XIX-XX ғғ. Осман империясының өркендеуі мен құлдырауы және Осман тілінің дамуы кезеңінде, дәлірек айтсақ, оның тілдік стилінің жоғары болуы мемлекеттік қызметтің барлық салаларында, әдебиетте, ғылымда, өнерде басым болған. Осман империясының мемлекеттік діні - Исламның тілі болған араб тілінің рөлі мен маңызы күшейе түсті. Араб тілінде діни мектептерде - медреселерде оқытылатын, араб және парсы тілдерін жетік білмейінше, «Осман тілінде» оқу және жазу мүмкін болмады. Орта Осман дәуірінде араб-парсы лексикасының негізгі қабаты қалыптасты, әдеби тілдің жоғары стилі мен халық тілінің сөйлеу нормалары арасында түпкілікті демаркация болды. Осылайша, тілдік тосқауыл қалың бұқараны жоғары әдеби стильден толығымен оқшаулады.

Қорытынды.

Османлы реформизмі Танзимат кезеңімен (1839-1876) және кіші түрік революциясымен (1908) байланысты жаңа Осман дәуірінде

Османлы мәдениетінің дамыған қайраткерлері Осман тілінің әдеби және ауызекі нормалары арасындағы алшақтықты жою жолдарын, және кең бұқараның білім алуға тарту үшін реформалау жолдарын іздеді; тілде түрік баламалары болған кезде араб және парсы лексикасын қолданудан аулақ болу, түрік тілінің құрылымына жат шетел тілінің грамматикалық ережелерінен бас тарту, Ұлттық түрік тілінің негіздерін құру ұсынылды. Бірақ абсолютизм дәуірінде тілді реформалаудың әлеуметтік шарттары болған жоқ, сондай-ақ, реакциялық топтар бұған белсенді қарсы тұрды. Түрік тілін сол кездегі көптеген жаңа шындықтармен байыта отырып, араб лексикасы әлі күнге дейін Түркияның ғылыми тілінде, саяси және діни тілінде таза түрік баламаларымен қатар қолданылады. [4. 2026.].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Штанов А.В. Роль семантики арабского корня в прогнозировании элементов смыслового содержания исходного речевого произведения – Режим доступа: <https://mgimo.ru/upload/iblock/d05/d05d6817e01a1e2edf7b2909c6cb19df.pdf>. 46.

2. Ужинин Е.Е. Турецкие заимствования в языках восточно-средиземноморского ареала: языковые контакты на территории Османской империи: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.22. - М., 2008. – 89 с.

3. Ламбрианова Э.Г. Тюркизмы в новогреческом языке: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.20. - М., 1999. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/leksicheskie-tyurkizmy-v-novogrecheskom-yazyke>.

4. Шафигуллина турецкого языка. Учебное пособие. 2-е изд., перераб. и дополн. – Казань: ТГГПУ, 2010. – 202с.

References:

1. Shtanov A.V. Rol semantiki arabskogo kornia v prognozirovanii elementov smyslovogo

soderzhaniia iskhodnogo rechevogo proizvedeniia – Rezhim dostupa: <https://mgimo.ru/upload/iblock/d05/d05d6817e01a1e2edf7b2909c6cb19df.pdf>. 4b.

2. Uzhinin E.E. Turetskie zaimstvovaniia v iazykakh vostochno-sredizemnomorskogo areala: iazykovye kontakty na territorii Osmanskoi imperii: Dis. ...kand. filol. nauk: 10.02.22. - М., 2008. – 89 s.

3. Lambrianova E.G. Tiurkizmy v novogrecheskom iazyke: Dis. ...kand. filol. nauk: 10.02.20. - М., 1999. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/leksicheskie-tyurkizmy-v-novogrecheskom-yazyke>.

4. Shafigullina turetskogo iazyka. Uchebnoe posobie. 2-e izd., pererab. i dopoln. – Kazan: TGG-PU, 2010. – 202s.

A. TLENDIYEV, Abay KazNPU Almaty «Linguistic translation studies» 1-year master's student. ardaktlendiye@gmail.com

G. BEKKOZHANOVA, candidate of philology, supervisor

EQUIVALENT TRANSLATION OF EUPHEMISMS IN MODERN KAZAKH, ENGLISH LANGUAGES

Annotation. This article is written on researches about euphemisms in the English language, their classifications, the logic of origin and compared with Kazakh language euphemisms. Searching answers for questions like how to translate euphemisms from English to Kazakh and against. In the beginning, as a tradition, the article started with translation theory then smoothly changes to types of translation. Further, we discuss equivalent translation also talk a little bit about phraseology. Finally, the topic comes to the translation of euphemism. We consider what the euphemisms mean, how to translate, how they are formed, the problems of euphemisms, classifications and examples. The article sums up the research results.

Keywords: language, the problem of euphemism, classification, methods of structure, word translation

A. ТЛЕНДИЕВ Алматы қаласы Абай атындағы ҚазҰПУ-нің «Аударма ісі» мамандығының бірінші оқу жылының магистранты. ardaktlendiye@gmail.com

Г. БЕКҚОЖАНОВА ф.ғ.к., ғылыми жетекшісі

ЭВФЕМИЗМДЕРДІҢ ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭКВИВАЛЕНТТІК АУДАРМАЛАРЫ

Бұл мақала Ағылшын тіліндегі эвфемизмдерді зерттеу барысында жазылып, олардың классификациялануы, жасалу жолы Қазақ тіліндегі эвфемизмдерімен салыстырылды. Эвфемизмдерді Ағылшын тілінен Қазақ тіліне және керісінше қалай аудару керек деген сұрақтарға жауап іздегіріп көрдік. Бастапқы бөлігінде, дәстүрге сай аударма теориясы туралы сөз қозғалды, ары қарай бірте-бірте аударма түрлері, баламалылық аударма туралы айтылып, аздап фразеологияны тілге тиек еттік. Аяқ жағына қарай тақырыптың өзегі болған эвфемизм туралы айтып өттік. Нақтылап айтқанда, эвфемизмдердің мағынасы қалай аударылатындығы, қалай жасалатындығы, эвфемизмдегі аударма мәселелері, классификациясы мен мысалдары берілген. Мақалада тақырып бойынша қорытынды жасалды.

Түйінді сөздер: тіл, эвфемизм мәселесі, жіктелуі, құрылыс әдістері, сөздерді аудару

A. ТЛЕНДИЕВ город Алматы, КазНПУ им.Абая «Переводческое дело», магистрант 1 курса. ardaktlendiye@gmail.com

Г. БЕКҚОЖАНОВА к.ф.н., научный руководитель

ЭКВИВАЛЕНТНЫЙ ПЕРЕВОД ЭВФЕМИЗМОВ В СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКО-АНГЛИЙСКИХ ЯЗЫКАХ

Данная статья была написано о переводе эвфемизмах в английском языке и их классифициях, про методы строения и сопоставлялась с эвфемизмами в казахском языке. А так же, мы искали ответы о том, как перевести эвфемизмы с английского языка на казахский и обратно. В начальной части по традиции статья начинается с теории перевода эвфемизмов. Затем мы переходим на основные виды перевода эвфемизмов. Мы рассматривали темы эквивалентного перевода, а также упомянуто про перевода фразеологизмов. К концу мы рассмотрели главную тему про эвфемизмов, а точнее их значение, как перевести, как они формируются, проблемы эвфемизма, классификация и примеры. Статья выводит итоги проделанной работы по теме статьи.

Ключевые слова: язык, проблема эвфемизма, классификация, методы строения, перевод слов

Introduction. V.N. Komissarov said that translation is a multifaceted and complex human activity. In many cases, translation is simply a translation from one language to another, in fact, the translation is not a limited act, but it is also transfer of ways of thinking and analyzing information in different cultures. The translation is the ancient kind of business that human do. It is about more than one thousand years but in ancient time there are only bilinguals did translation. It changed since at the beginning of twenties century.

Translation theory is the object of study of many linguistics and is one of the youngest sciences. From time immemorial, translation has been considered only as a text translation or a text created by a translator, but in recent years we can see that the key issues in this area have increased due to the rise of translation to a new level of common information exchange. In other words, translation is the equivalent of certain information in another language [1].

As humanity has reached a new level of information exchange, human and international relations have become more frequent, of course, the requirements of this new age have affected translation, and as a result, a new types of translation were demand, they are: simultaneous translation, dubbing of television programs, feature films and radio broadcasts, as well as oral and written translations made during meetings between various international and intergovernmental organizations, translation of books and articles.

The translation is a full-fledged semantic translation of the original. At the same time, the fact that it is impossible to get one hundred percent identical equivalents of the original does not prevent us from building interlingual communication. The problem is not only in the complexity of the various poetic forms in translation, in the inconsistency of cultural or historical associations, in the sense that is lost due to the specifics of realism and many aspects of literary translation, but also in the inconsistency of individual forms.

Findings and discussion types of translation

Despite the diversity and complexity of the requirements for the translator, as well as the complexity and content of the translated material, there are two goals in any process related to this area, which are:

1) Closer presentation of the information given to the reader or listener who does not know a for-

eign language, comprehensive disclosure of the material, the definition of the existing art.

2) Translating information from one language into another, without adding, abbreviating or supplementing own words and avoiding the various "adaptations" we know.

V.N. Komissarov distinguishes the following types of equivalence relations between the original texts and the translations:

1. Equivalence at the level of the purpose of the relationship, characterized by a minimum degree of content of the original and the translation.

2. Equivalence in the description of the situation, characterized by a slightly higher level of commonality of the content of texts in different languages, as both texts address the same issue.

3. Equivalence at the level of the method of describing the situation, in which not only the common purpose of the relationship and the commonality of the situation but also the concepts that describe the situation in the original text are preserved.

4. Equivalence at the level of structural organization of speech, which combines the invariance of the syntactic structures of the original and translation to the above general parts.

5. the minimum degree of semantic similarity between the original and the translation - equivalence at the level of the semantics of lexical symbols.

In this way, V.N. Komissarov developed a universal theory of the semantic situation in which the original text is relative to the translated text. Each of these structures has its own lexical and semantic transformations. It can be said that V.N. Komissarov's translation activity used the cognitive potential of the individual linguistic approach to translation as inter linguistic changes. [2; 138p.]

A.V. Fedorov considers that translation is made from one language to other, between languages of different or related structures, as well as from dialect to literary language, from old language to modern language. The role of language in translation is to organize communication as it always has in society. [3]

Savoury lists the requirements for translators as follows:

1. The translation must contain the words of the original.

2. The translation must convey the meaning of the original.

3. The translation should be read as an original.

4. The translation should be read as a translation.
5. The translation should give the style of the original.
6. the translation must provide the translator's citation.
7. The translation must be read as a work in accordance with the original.
8. The translation must be read as a work corresponding to the translator.
9. The translation may contain words added by the author and omitted.
10. The translation should not contain words added by the author and omitted.
11. Translations of poems should be translated in bold.
12. Translations of poems must be translated in the form of poems [from Kulmanov S. book 4; 20p.].

Equivalent translation

First let's try to explain the meaning of the word euphemism. The euphemism is derived from Greek word (eu - "good" phemi - "I say"). This means that any unauthorized or unspoken words and phrases are corrected or replaced in order to avoid negatively affecting the speaker and the listener and receiver, as well as to obscure certain truths [5; 85p.].

Euphemisms is a group of synonyms that replace emotionally neutral words and phrases, which create an unfavorable situation between the speaker and the receiver, and which replace obscene or inappropriate words and phrases.

Let's find out how to understand the equivalence between two languages? Equivalence is equilibrium, V.N. Komissarov says «we can find equilibrium degrees between languages, it can be divided into group levels. First, it is the equivalence between a whole sentence. We must understand how important the context is. We can see the balance at the level of sentences as follows: for example, if one text in English has fifty sentences, when translated into another language, there are usually fifty sentences. But the lower the level of the sentence, the more we lose the equivalence, at the morpheme level we got zero equivalence because the morpheme could not be translated» [1; 43-44p.]. Equilibrium can be found at the lexical level, although in some cases it is difficult. A specific word in the first language may have several synonyms or meanings in the second language. So according to V.N. Komissarov we can say that equivalence is equilibrium and it has several degrees, we can drop the sentence into

small pieces but to keep meaning we must translate the whole sentence

Therefore, Kulmanov S. says that equivalence of translation belongs to the category of interpretation, especially in poetry, the expression of the original meaning in other words, which is taking the original as a motive and creating another world is equal to original [4].

According to V.Koller, equivalence can be considered in the field of research only with a clear view of it. V.Koller's study identified five types of equivalence:

1. Denotative, means the exact translation of the text
2. Connotative, in this case there is a free choice of synonymous words in the translation of the text, it means cases in which stylistic changes can be made.
3. Translation of the text-normative text with special emphasis on the genre.
4. Pragmatic equivalence is called communicative equivalence, which is aimed at the addressee.
5. Translation with a focus on the formal aspect of the formal translation is used in the creative and aesthetic personalization text of calligraphy. [6; 18p.].

We can say, that, full equivalence translation uses in phraseology and as a part of phraseology, we can take euphemisms.

There are another translation methods that translators use when they translate euphemisms, they are: Adaptation and adequacy

The term adaptation in the dictionary of Translation studies written by Mark Shuttleworth has two using the first one is "A term traditionally used to refer to any TT in which a particularly free translation strategy has been adopted. The term usually implies that considerable changes have been made in order to make the text more suitable for a specific audience (e.g. children) or for the particular purpose behind the translation. However, the phenomenon has frequently been approached from a prescriptive point of view, and many comments have been pejorative." [8; 3p.] in this meaning we use adaptation when we adapt the text to the recipient's culture differences.

Here the translator needs to know the language as well as it possible, because translating phraseology and euphemism means translate the meaning and expressions that's why the translator must avoid to give wrong emotions to the addressee. But in other hand the technical translation of terminology here the translator needs to know the subject of transla-

tion to translate it, of course in technical translations we use equivalence too.

A source of synonymy also well worthy of note is the so-called euphemism in which by a shift of meaning a word of more or less 'pleasant or at least inoffensive connotation becomes synonymous to one that is harsh, obscene, indelicate or otherwise unpleasant. The euphemistic expression *merry* fully coincides in denotation with the word *drunk* it substitutes, but the connotations of the latter fade out and so the utterance on the whole is milder, less offensive. The effect is achieved, because the periphrastic expression is not so harsh, sometimes jocular and usually motivated according to some secondary feature of the notion: *naked* : : *in one's birthday suit*] *pregnant* : : *in the family way*. Very often a learned word which sounds less familiar is therefore less offensive, as in *drunkenness* : : *intoxication*; *sweat* : : *perspiration*.

Euphemisms can also be treated within the synchronic approach, because both expressions, the euphemistic and the direct one, co-exist in the language and form a synonymic opposition. Not only English but other modern languages as well have a definite set of notions attracting euphemistic circumlocutions. These are notions of death, madness, stupidity, drunkenness, certain physiological processes, crimes and so on. For example: *die* : : *be no more* : : *be gone* : : *lose one's life* : : *breathe one's last* : : *join the silent majority*: : *go the way of all flesh* : : *pass away* : : *be gathered to one's fathers*.

A prominent source of synonymic attraction is still furnished by interjections and swearing addressed to God. To make use of God's name is considered sinful by the Church and yet the word, being expressive, formed the basis of many interjections. Later the word *God* was substituted by the phonetically similar word *goodness*: *For goodness sake*! *Goodness gracious*! *Goodness knows*! Cf. *By Jovel Good Lord!* *By Gum!* As in:

His father made a fearful row.

He said: "By Gum, you've done it now."

A certain similarity can be observed in the many names for the devil (*deuce*, *Old Nick*). The point may be illustrated by an example from Burns's "Address to the Devil":

O thou! Whatever title suit thee,

Auld Hornie, Satan, Nick, or Clootie ...

Euphemisms always tend to be a source of new synonymic formations, because after a short period of use the new term becomes so closely connected with the notion that it turns into a word as obnoxious as the earlier synonym [7; 207p.].

Euphemism are often used in language to hide negative perceptions and to create a neutral and/or positive impression.

For example:

Indigenous person instead off Negro, Latino /Latina[10; 93p.]

There are many euphemism tot he scariest period of life as Death

Here some examples

- *Passed away*
- *Bought The Farm*
- *Kicked the bucket*
- *Departed*
- *Lost*
- *Gone*
- *Pushing up daisies*
- *Resting in peace*
- *Met untimely demise*
- *Meet the maker*
- *Going to a better place*
- *Six feet under*
- *Sleeping with the fishes*
- *Eternal slumber*
- *Over the rainbow bridge* (for pets and animals)

The creation of euphemisms in order to obscure the true meaning of the word, which leaves a negative impression on society or a member of a particular group of society, including

Depending on the military

Regarding politics

Concerning the criminal world

include words and phrases related to economics and business.

It should be noted that euphemisms are an integral part of ethnolinguistics, because in linguistic use, euphemisms replace words with beliefs. Finding, in turn, is a group of words that are forbidden to use due to the ethical principles of each nation.

In A. Ahmetov's work «Ethnolinguistic studies the relationship of language to culture, and this field of science includes the influence of linguistic, ethnocultural and ethnopsychological factors on the functioning and development of language» [10; 10-11p.].

And as a famous poem in Kazakh literature "The path of Abay" we tried to find some euphemisms in it and find out mistakes in translation from Kazakh to Russian and English, as a native speaker of Kazakh language we get some logical mistakes in translation euphemism into Russian and English languages in some of them translators have missed the cultural aspect, and some of them did not translated. So let's get examples of them: *Пәруардізеп*

[11; 2] *О Аллах* [12; 5] *hasn't he any sense* [13; 22] and it is my version, how would I translate it *oh Goodness*

Жолбасар [11; 4] разбойник-камчигер [12; 7] Bandit [13; 23] there is also my point of view, how would be better to translate this kind of euphemism, because “Жолбасар” is an euphema in Kazakh language and its equivalence in English would be *Heist*

Құлағы мүкіс тартқан [11; 10] оглохшей [12; 26] Aged [13; 27] in this case the translator did not translate the euphema “Құлағы мүкіс тартқан” he missed this description about aged Abay’s grandmother who was deaf in some degree but in poem the author use a Kazakh euphema for the word “deaf” “Құлағы мүкіс тартқан” so equivalently in English language the euphema for the word “deaf” would be *hearing-impaired*.

As practice shows, euphemisms and idioms are an integral part of the national code, one of the great factors of the concept of language, which is evolving, changing, disappearing, renewing, and penetrating along with the national culture, traditions, religious beliefs and the way they go.

At the same time, in the course of this search, we found that euphemisms are closely related to the equivalence translations and individual phrases. In general, there is no literature without euphemisms in any various in the media resources, political sphere, daily life activity, no matter what area of human life everywhere we have to use euphemisms to correct emotional perception.

Gerald J. Alred Charles T. Brusaw Walter E. Oliuin their book named Handbook of Technical Writingsay “Euphemisms can also hide the facts of a situation (incident or event for accident) or be a form of affectation if used carelessly. Avoid them especially in international correspondence and other forms of global communication where their meanings could be not only confusing but also misleading.” [14; 180p.]

Conclusion

In conclusion, we understand that translation is complicated process. In this article, we analyze many works of the classics of translation theory. As well as a compared different part of equivalence translation. Also, we wrote about types of translations and some classifications of different scientists, step by step we came to inner understanding about equal translation, adaptation, adequacy in phraseology and finally translation in euphemisms. Also we discover that euphemisms are successfully use in politic discourse as a tool of manipulating with context and make perception soft or even hide the main

meaning of the politicians word. So, many of sciences count the euphemisms as a small part of language and don’t give attention as it should be, some of them considers that euphemisms is a that part of language which are day by day losing it’s impotence and neediness. We think it is causes with the lowest norms of ethics in TV programs in the internet, the lowest censorship requirements. It is the harmful side of democracy that many of us consider freedom of speech as “I can say what ever I want”.

As our investigation is connected with equivalence translation as one of the youngest sciences, obviously it would be grow and progress. Because it deals with language and culture, in its turn always changes, rebuilds, remakes, lives and renews. In euphemisms translation makes in equivalence way so in this case language is a form of transferring thoughts to words, in every culture and every language there is its own structure of thinking and transferring thoughts to words, translators need to transfer thoughts to words according to the concrete language grammar, semantic and lexical issues. Especially we want to notice that the Translation studies is a young science, that is why it is just beginning of the longest way of researching in the Translation studies. We hope that we could open the theme widely in this article because the euphemisms are the complex theme to research in Translation studies.

References:

1. *Комиссаров В.Н.* Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. - М.: 1978. — 232 с
2. *Жұмабекова А.Қ.* Аударматанудың негіздері. - Астана: 2015. — 288 б.
3. *Федоров А.В.* Основы общей теории перевода - М.: 2002. — 348 с
4. *Құлманов С.* Аударманың өзекті мәселелері. - Алматы: 2015. — 296б.
5. *Корнеева Л.И.* Теоретико-методологические основы подготовки лингвистов-переводчиков в вузе : монография / Екатеринбург: 2016. — 288 с.
6. *Швейцер А.Д.* Теория перевода статус проблемы аспекты. Академия наук СССР Институт языкознания. - М.: 1988. — 129 с.
7. *I. Shuttleworth, M. II. Cowie M.* Dictionary of translation studies. Includes bibliographical references. Translating and interpreting. Dictionaries –1997. – 252p.
8. *Арнольд И.В.* Лексикология современного английского языка. - М.: 1986. — 295 с.

9. Ломовая А.В., Разумова А.В., Ракитская О.В., Кошкина И.В., Липай Г.Н. Введение в переводоведение: пособие для студентов учреждений высшего образования, обучающихся по специальности «Современные иностранные языки (преподавание)» - Минск: МГЛУ, 2020. — 180 с.

10. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. - Астана: 2015. — 205 б.

11. Әуезов М. Абай жолы: —1-ші кітап. - Алматы: 1997. 319 б.

12. Ауэзов М. Путь Абая / Пер. КИМА. - Алматы: 2012. Кн. 1. — 568 с.

13. Ауэзов М. Абай на английском языке. ИД “Прогресс”, 1975. — 451 с.

14. Gerald J., Charles T., Brusaw W., Oliu E. Handbook of Technical Writing. New York. 2009.- 628 p.

References:

1. Komissarov V.N. Voprosy teorii perevoda v zarubezhnoi lingvistike. - M.: 1978. — 232 s

2. Zhymabekova A.K. Audarmatanudıñ negizderi. - Astana: 2015. — 288 b.

3. Fedorov A.V. Osnovy obshchei teorii perevoda - M.: 2002. — 348 s

4. Құлманов С. Аудармануң өзекті мәселелери. - Almaty: 2015. — 296b.

5. Korneeva L.I. Teoretiko-metodologicheskie osnovy podgotov-

kilingvistovperevodchikov v vuze : monografiia / Ekaterinburg: 2016. — 288 s.

6. Shveitser A.D. Teoriia perevoda status problemy aspekty. Akademiia nauk SSSR Institut iazykoznaniiia. - M.: 1988. —129 s.

7. I. Shuttleworth, M. II. Cowie M. Dictionary of translation studies. Includes bibliographical references. Translating and interpreting. Dictionaries –1997. – 252r.

8. Arnold I.V. Leksikologiiia sovremennogo angliiskogo iazyka. - M.: 1986. — 295 s.

9. Lomovaia A.V., Razumova A.V., Rakitskaia O.V., Koshkina I.V., Lipai G.N. Vvedenie v perevodovedenie: posobie dlia studentov uchrezhdenii vysshego obrazovaniia, obuchaiushchikhsia po spetsialnosti «Sovremennye inostrannye iazyki (prepodavanie)» - Minsk: MGLU, 2020. — 180 s.

10. Akhmetov Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. - Астана: 2015. — 205 б.

11. Әуезов М. Абай жолы: —1-ші кітап. - Алматы: 1997. 319 б.

12. Ауэзов М. Пут Абая / Пер. КИМА. - Алматы: 2012. Кн. 1. — 568 с.

13. Ауэзов М. Абай на английском языке. ИД “Прогресс”, 1975. — 451 с.

14. Gerald J., Charles T., Brusaw W., Oliu E. Handbook of Technical Writing. New York. 2009.- 628 p.

Кайрат БАКИШЕВ, доктор юридических наук, профессор, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, bakishev@yahoo.com.

О РЕЗУЛЬТАТАХ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В СФЕРЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ДВИЖЕНИЯ АВТОТРАНСПОРТА

В статье автор подводит итоги трехлетнего (2018-2020) научного исследования на тему: «Организационные и прикладные проблемы обеспечения безопасности дорожного движения в Республике Казахстан», проведенного по заказу Комитета науки МОН РК. Подчеркивается актуальность, теоретическая и практическая значимость исследования, указываются цель и способы, которые были использованы для его достижения, а также результаты, которые легли в основу разработанной Концепции обеспечения безопасности дорожного движения в Казахстане на ближайшее десятилетие. В статье подчеркивается, что причинами дорожных аварий с жертвами являются, прежде всего, социально-экономические, организационные, правовые, технические, нравственные и другие факторы, определяемые интенсификацией научно-технического прогресса. Поэтому профилактика ДТП и автотранспортных правонарушений должна осуществляться на основе долгосрочных комплексных программ на региональном и республиканских уровнях.

Ключевые слова: безопасность дорожного движения, ДТП, травматизм, участники дорожного движения, профилактика ДТП.

Кайрат БӘКІШЕВ, заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазтұтынуодағы Қараганды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қараганды қаласы, Академическая көш., 9, bakishev@yahoo.com.

САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ ТУРАЛЫ АВТОКӨЛІК ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Мақалада автор ҚР БҒМ Ғылым комитетінің тапсырысы бойынша жүргізілген "Қазақстан Республикасында жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық және қолданбалы мәселелері" тақырыбындағы үш жылдық (2018-2020) ғылыми зерттеудің қорытындысын шығарады. Зерттеудің өзектілігі, теориялық және практикалық маңыздылығы атап көрсетіледі, оған қол жеткізу үшін пайдаланылған мақсат пен тәсілдер, сондай-ақ таяудағы онжылдықта Қазақстанда жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз етудің әзірленген тұжырымдамасының негізіне алынған нәтижелер көрсетіледі. Мақалада құрбандармен жол апаттарының себептері, ең алдымен, ғылыми-техникалық прогресті қарқындымен анықталатын әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық, құқықтық, техникалық, адамгершілік және басқа факторлар болып табылады. Сондықтан жол-көлік оқиғалары мен автокөлік құқық бұзушылықтарының алдын алу аймақтық және республикалық деңгейдегі ұзақ мерзімді кешенді бағдарламалар негізінде жүзеге асырылуы тиіс.

Түйінді сөздер: жол қозғалысы қауіпсіздігі, жол-көлік оқиғалары, жарақаттану, жол қозғалысына қатысушылар, жол-көлік оқиғаларыды алдын алу.

Kairat BAKISHEV, Doctor of Law, Professor, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, bakishev@yahoo.com

ABOUT THE RESULTS OF SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF ENSURING THE SAFETY OF MOTOR TRANSPORT

In the article, the author summarizes the results of the three-year (2018-2020) scientific study on the topic: "Organizational and applied problems of road safety in the Republic of Kazakhstan", conducted by order of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

The relevance, theoretical and practical significance of the research is emphasized, the purpose and methods that were used to achieve it are indicated, as well as the results that formed the basis of the developed Concept of Road Safety in Kazakhstan for the next decade. The article points out that the causes of road accidents with victims are, first of all, socio-economic, organizational, legal, technical, moral and other factors determined by the intensification of scientific and technological progress. Therefore, the prevention of road accidents and motor vehicle offences should be based on long-term comprehensive programs implemented at the regional and national levels.

Keywords: road safety, road accidents, injuries, road users, road accident prevention.

1. Постановка проблемы и цель исследования

В декабре 2020 году группа ученых-сотрудников НИИ Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза в составе д.ю.н., проф. Нургалиева Б.М., д.ю.н., проф. Ханова Т.А., к.т.н. Баширова А.В., под руководством д.ю.н., проф. Бакишева К.А. успешно завершила трехлетнее (2018-2020) научное исследование на тему: «Организационные и прикладные проблемы обеспечения безопасности дорожного движения в Республике Казахстан», которое проводила по заказу Комитета науки МОН РК. Интерес ученых к обозначенной теме далеко не случаен. Обеспечение безопасности дорожного движения в первую половину XXI века остается проблемой мирового масштаба. По данным Всемирной организации здравоохранения, в мире ежегодно регистрируется около 60 млн. дорожно-транспортных происшествий, в которых погибает более 1,25 млн. человек, 20-50 млн. получают тяжелые увечья. Число погибших равнозначно уничтожению всех жителей среднего города, а число лиц, получивших серьезные ранения, могло составить население крупного города. В настоящее время авткатастрофа прочно занимает первое место в числе десяти основных причин смерти людей в возрасте 15-29 лет. Как отмечают эксперты Всемирного банка, глобальные экономические потери от ДТП составляют более 500 млрд. долларов в год, что оказывает негативное влияние на устойчивое развитие государств [1].

В Казахстане, несмотря на предпринимаемые превентивные усилия, в ДТП ежегодно гибнет 2 тыс. человек и 20 тыс. получает ранения, 15 % из них – дети. Только в 2020 году было зарегистрировано 13 515 ДТП, в которых погибли и получили ранения 19 841 человек, в том числе 3 140 детей [2]. По оценкам экспертов, экономические потери республики от ДТП эквивалентны 200 млрд. тенге в год, что составляет до 2 % ВВП [3, с.12]. За последние десять лет государство для снижения смертности и травматизма на

дорогах привело национальное законодательство в соответствие с передовыми мировыми практиками по пяти основным факторам риска (нарушение скоростного режима, употребление алкоголя или наркотических средств за рулем, отсутствие защитных шлемов и детских удерживающих устройств, неиспользование ремней безопасности). Был принят Закон РК «О дорожном движении» от 17 апреля 2014 года, значительно усилена ответственность водителей и других участников дорожного движения за управление транспортным средством в состоянии опьянения [4]. В 2020 году завершился Межведомственный Национальный план мероприятий по реализации Десятилетия действий по обеспечению безопасности дорожного движения и предупреждения травматизма на 2011-2020 годы, целью которого является снижение смертности в ДТП до 12 человек на 100 000 населения к 2020 году [5]. Поставленной цели предполагалось добиться путем совершенствования нормативно-правового обеспечения безопасности дорожного движения, дорожного и дорожной инфраструктуры; развития профилактики ДТП и пропаганды безопасности дорожного движения; повышения качества и оперативности медицинской помощи пострадавшим и ряда других комплексных мер. В стране активно внедряется Vision Zero — шведская программа по повышению безопасности дорожного движения и снижению смертности в ДТП, основной подход которой к проблеме – снять с водителей основную вину за смертельные происшествия на дорогах: в решении проблемы должны участвовать и те, кто строит и обслуживает дороги, производит автомобили. В результате в республике сократились транспортный риск (количество погибших на 10 тыс. транспортных средств) до 5,7 единиц, социальный риск (количество погибших на 100 тыс. жителей) до 14,9 единиц, тяжесть последствий ДТП (количество погибших в расчете на 100 пострадавших) до 9,1 единиц [6].

Но, несмотря на положительную динамику, ситуация на дорогах остается сложной. Исследование показало, что показатели травматиз-

ма и смертности людей в автомобильных авариях нестабильны, имеют негативную тенденцию к скачкообразному росту. Об этом свидетельствует тесные корреляционные зависимости между данными о количестве ДТП, автотранспортных преступлений и погибших в расчете на 10 000 единиц транспортных средств. На этом основании мы пришли к выводу, что регистрируемое количество ДТП, повлекших гибель и травмы людей, в случае непринятия комплексных профилактических мер будет неуклонно возрастать. По своим показателям Казахстан близок к странам, входящим в «Risky States - 10» (десять стран, на которые приходится более половины от общего числа смертей на дорогах мира: Китай, Индия, Бразилия, Египет, Кения, Мексика, Турция, Кампучия и Вьетнам), в которых этот показатель равен 6 единицам. Между тем, страны Западной Европы, Япония, Канада, Австралия задают рубеж «лучших современных практик». Например, показатель социальных рисков в 2016 году Англии был равен 2,9 единицам, в Дании – 3,2, в Германии – 4,2, в Японии – 3,8. Многие страны Европы сумели снизить транспортные риски до рубежа, который считался целевым в рамках научных представлений середины XX века – менее 3 погибших на 10 тыс. автомобилей [7].

Перед авторским коллективом стояла *цель* – определить основные дальнейшие направления государственной политики в сфере обеспечения безопасности автотранспортной системы, разработать организационные и прикладные меры обеспечения безопасности дорожного движения в Республике Казахстан для повышения уровня защиты граждан, участвующих в дорожном движении, от ДТП и их последствий на республиканском и региональном уровнях.

2. Методы и методология исследования

Для проведения научного исследования и выполнения поставленных задач были использованы теоретические и эмпирические научные методы. В процессе исследования использованы исторический, сравнительно-правовой, логико-юридический, конкретно-социологический методы, также методы моделирования, наблюдения и эксперимент. Были проанализированы статистические данные о ДТП и автотранспортных уголовных правонарушениях, национальное законодательство, нормативные постановления Верховного суда, следственную и судебную практику, передовой опыт стран ближнего и дальнего зарубежья в сфере обеспечения безопасности дорожного движения. Кроме

того, был проведен социологический опрос школьников и студентов вузов гг. Караганды, Алматы, Костаная, Казани и 140 осужденных, отбывающих наказание в колониях-поселениях за автотранспортное преступление.

Методология исследования состояла из следующих двух этапов: на первом этапе с критических позиций были проанализированы законодательство Республики Казахстан в сфере дорожного движения и статистические данные о ДТП, повлекших вредные последствия, на втором этапе была изучена следственная и судебная практика в этой области. Это позволило авторам разделить предмет изучения на две составные элементы для отдельного их исследования, установить связи между расчлененными элементами и познать их единое целое. Исходя из методологической основы, ДТП рассмотрены в общем контексте анализа и оценки преступности в обществе, ее проявлений в экономической, социальной и нравственной сферах жизни страны.

3. Результаты исследования

В процессе исследования установлено, что отсутствие положительной динамики аварийности автотранспорта в немалой степени обусловлено отсутствием адекватных и полных представлений о реальных причинах и условиях ДТП и автотранспортных правонарушений. Так, в некоторых официальных источниках утверждается, что увеличение числа автомобилей неизбежно влечет рост ДТП в Казахстане. Такие выводы дезориентируют правоохранительные органы, общество и граждан относительно истинных, прежде всего, социально-экономических, организационных, правовых, нравственных и других причин аварийности на транспорте, определяемых интенсификацией научно-технического прогресса, ведут к ошибочному выводу об их фатальной неизбежности. Напротив, авторы исследования убеждены, что внедрение высоких технологий в различные сферы жизнедеятельности человека создает прямо противоположную, положительную тенденцию: на основе прогресса науки и техники, глубокого познания самого человека и его возможностей успешно и эффективно предупреждать правонарушения на автотранспорте, противопоставлять им действенную систему профилактических мероприятий. На это важное обстоятельство обращает внимание и Всемирная организация здравоохранения, которая в своем докладе о состоянии безопасности дорожного движения в мире констатировала, что число случаев смерти в результате ДТП с 2007 г. не меняется, несмотря на глобальный рост чис-

ленности населения, и уровней моторизации и прогнозируемый рост смертности [1]. Сказанное позволяет предполагать, что мероприятия по улучшению глобальной безопасности дорожного движения, осуществляемые на протяжении ряда последних лет, приводят к спасению человеческих жизней. Совершенно очевидно, что истоки аварийности на дорогах нельзя объяснить только уменьшением или увеличением автотранспортных средств.

Причинами ДТП ошибочно называют также управление автотранспортом в состоянии опьянения, превышение скорости, переход дороги на красный свет и т.д., которые на самом деле являются видами нарушений правил дорожного движения. Однако правила дорожного движения не нарушаются сами по себе. Их нарушают участники дорожного движения - пешехода, водители, велосипедисты и др. В итоге без ответа остается вопрос о том, почему водитель или пешеход нарушили эти правила, что побудило их пойти на нарушение. Еще меньше оснований усматривать причину ДТП исключительно в недостатках деятельности органов дорожно-патрульной полиции, органов следствия и суда, хотя именно в этом направлении в последнее время идет поиск факторов, объясняющих их неблагоприятные тенденции. Между тем, выяснение реальных причин нарушения правил дорожного движения позволяет предпринять эффективные меры профилактики ДТП.

Наконец, проблему аварийности и смертности на дорогах государство пытается решать, как правило, путем чрезмерного ужесточения ответственности за нарушения правил дорожного движения. Это ведет к необоснованному признанию мер уголовной репрессии главным и едва ли не единственным средством борьбы с аварийностью на автотранспорте. Исследование ученых показало, что ДТП, повлекшие смерть и травмы людей – не следствие нарушения конкретных пунктов правил безопасности вообще, а результат ошибочных действий водителя или пешехода, вызванных его психофизиологическими особенностями, либо деформацией его личностных свойств, нравственного и правового сознания. Это подтвердили результаты опроса осужденных водителей, школьников и студентов, которые обнаружили у них незнание или плохое знание правил дорожного движения, низкий уровень культуры поведения участников дорожного движения, эгоизм и браваду. Но особенно тревожат следующие данные: 11,2 % школьников и студентов считают допустимым

управление автотранспортом в состоянии алкогольного опьянения, 18,1 % считает допустимым разговор по мобильному телефону во время управления автомашиной, 3,5 % никогда не пристегивается в автомашине, 16,5 % иногда пристегивается, 4,6 % - только если об этом попросит водитель. И это несмотря на то, что Закон РК «О дорожном движении» от 17 апреля 2014 года обязывает участников дорожного движения знать и соблюдать правила дорожного движения (п. 1 ч. 4 ст. 53) [4]. В итоге более половины (51 %) погибших и пострадавших в ДТП несовершеннолетних попадают под колеса автомобилей, когда выходят на дорогу из-за стоящего или близко движущегося транспортного средства, при переходе дороги в неустановленном месте или на красный сигнал светофора.

Состояние безопасности дорожного движения во многом определяется также дисциплиной и уровнем профессионального мастерства водителей. Анализ показывает, что более 95 % ДТП происходит по вине водителей, нарушивших Правила дорожного движения. При этом ежегодно выявляется более 30 тысяч случаев управления транспортным средством в состоянии опьянения, среди них более 2,5 тысяч ранее лишенных права управления транспортным средством. Исследование показало также, что среди осужденных преобладают водители, чей стаж управления автомобилем от 5 до 10 лет, т.е. автотранспортные правонарушения чаще всего совершают достаточно опытные водители, у которых со временем притупляется внимательность и бдительность на дорогах, а взамен появляется чувство самонадеянности и безнаказанности. Авторы установили также связь ДТП с неудовлетворительным состоянием автомобильных дорог и дорожной инфраструктуры, крайне изношенным автопарком страны. К сожалению, Казахстан в настоящее время в числе стран с плохими дорогами по версии Индекса глобальной конкурентоспособности 2017-2018 годов (115-е место и 2.9 баллов со снижающимся трендом). Половину автопарка (1,82 млн. единиц) занимают транспортные средства старше 20 лет [8]. В итоге результаты трехлетнего научного исследования легли в основу разработанной Концепции обеспечения безопасности дорожного движения в Казахстане на ближайшее десятилетие. Научная новизна научных результатов заключается в том, что они получены впервые путем анализа лучших мировых практик, современного отечественного законодательства, судебной практики по делам об автотранс-

портных уголовных правонарушениях и действующей системы безопасности дорожного движения.

4. Заключение

Проведенное исследование показало, что причинами дорожных аварий с жертвами являются, прежде всего, социально-экономические, организационные, правовые, технические, нравственные и другие факторы, определяемые интенсификацией научно-технического прогресса. Авторы исследования считают, что профилактика ДТП и автотранспортных правонарушений должна осуществляться на основе долгосрочных комплексных программ, включающих следующие основные направления:

а) нейтрализацию асоциальной установки участников дорожного движения, формирование у них законопослушного поведения (обучение элементарным правилам поведения на дорогах и неукоснительному их соблюдению, уважительному отношению всех участников дорожного движения друг к другу и т.д.) [9, с. 97]. Эффективными формами профилактики ДТП являются также правовые консультации, рейды и патрулирование с работниками дорожно-патрульной полиции, оказание медико-психологической помощи пострадавшим, участие в деятельности специальных комиссий при акиматах городов и областей;

б) формирование правового сознания граждан, так как правосознание формирует правовую культуру личности. Этой работе основное внимание следует уделять уже с дошкольного возраста. Дело в том, что соблюдение Правил дорожного движения и, соответственно, правовая культура должны носить осознанный характер, а не заключаться в соблюдении правовых норм под угрозой наказания. В свете сказанного воспитание законопослушного участника дорожного движения – необходимое условие обеспечения безопасности дорожного движения. Практика показывает, что даже хорошее знание субъектом норм права еще не гарантирует его правомерного поведения. Необходима правовая убежденность в ценности данного объективного права [10, с.33]. Огромную роль в решении этого вопроса играет МОН Казахстана, которое должно увеличить количество часов, отводимых на изучение основ правил дорожного движения в государственных образовательных стандартах. В дошкольных учреждениях и учебных заведениях на постоянной основе необходимо проведение тематических занятий, бесед, консультаций, распространение буклетов, памяток, демонстрация

обучающих видеороликов, а также широкое освещение в СМИ резонансных случаев нарушения ПДД и наказаний, назначенных нарушителям. Например, в Норвегии обучение детей 6-12 лет переходить дорогу позволило снизить количество ДТП на 13 %, нарушений правил езды на велосипеде – на 6 % [11, с.176];

в) проведение широкомасштабных акций "Безопасная дорога", "Внимание - дети!", "Пешеход", "Вежливый водитель", конкурсов «Внимание, светофор!», «Как ты знаешь ПДД?», познавательных игр, слетов юных инспекторов и т.д.;

г) осуществление индивидуальной профилактики в отношении лиц, допустивших нарушения ПДД, с целью недопущения ими впредь подобных фактов, с одной стороны, и влияния на других потенциальных нарушителей, с другой стороны. Большое значение имеет выявление мотивации лиц, совершивших нарушение ПДД;

д) совершенствование системы отбора и подготовки водителей автотранспортных средств; подготовки и повышения квалификации специалистов, ответственных за обеспечение безопасного функционирования автомобильного транспорта; введение многоступенчатого процесса обучения будущих водителей, включающего прозрачную процедуру их аттестации и гражданский контроль за его объективностью и качеством;

е) приведение автотранспортных средств, дорог и дорожной инфраструктуры в соответствие с нормативными требованиями безопасности дорожного движения;

ж) обновление автопарка страны, повышение уровня автомобилизации путем обеспечения населения новыми автомобилями, формирование эффективного механизма обеспечения ответственности технического состояния находящихся в эксплуатации транспортных средств требованиям Технического регламента Таможенного союза "О безопасности колесных транспортных средств".

з) повышение эффективности управления и государственного контроля в сфере организации дорожного движения и обеспечения его безопасности;

и) никакое усиление карательных мер не снизит правонарушения водителей, пешеходов, других участников дорожного движения без реализации принципа неотвратимости наказания в полном объеме. Необходимо выявлять и жестко пресекать агрессивное (опасное) вождение, управление в состоянии алкогольного, наркоти-

ческого или иного опьянения, обеспечить неотвратимое наказание водителей, виновных в таком вождении независимо от их социального статуса и положения. В противном случае, вести речь о борьбе с аварийностью на дорогах не имеет смысла. Меры профилактики ДТП должны предприниматься на местном, региональном и общенациональном уровнях, при этом ответственность за состояние безопасности дорожного движения должны в полной мере разделять многие секторы, включая здравоохранение, и обеспечивать эффективную и быструю реакцию на изменения дорожной ситуации.

В докладе ВОЗ о состоянии безопасности дорожного движения в мире отмечается, что 90 % случаев смерти в результате ДТП происходит в странах с низким и средним уровнем дохода (в их число входит и Казахстан), в то время как на них приходится лишь 54 % зарегистрированных транспортных средств в мире [1]. Поэтому необходимо продолжить последовательное сокращение различий в уровне социального и экономического развития регионов страны, снижение уровня безработицы, качественное улучшение условий жизни граждан, совершенствование их социальной защиты [12].

Результаты проведенного научного исследования были представлены в Парламент, Верховный суд Республики Казахстан, они широко используются в правоохранительной деятельности и высших учебных заведениях юридического профиля республики.

Список литературы:

1. Global Status Report on Road Safety (2018). – Режим доступа: http://www.who.int/violence_injury_prevention/road_safety_status/2018/en/.

2. О дорожно-транспортных происшествиях, повлекших гибель или ранение людей. Статистический отчет Комитета по правовой статистике и специальным учетам при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан. – Режим доступа: <http://service.pravstat.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat>.

3. Байжанов У.С. Сәтті сапар! Актуальные вопросы безопасности дорожного движения: Научно-практическое издание. – Астана, 2017. – 146 с.

4. Закон РК «О дорожном движении» от 17 апреля 2014 г. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000194>.

5. Национальный план мероприятий по реализации Десятилетия действий по обеспечению

безопасности дорожного движения и предупреждения травматизма на 2011-2020 годы. – Режим доступа: <http://niito.kz/nacjonalnyj-plan-porealizaczii-meropriyatij-na-2011-2020-gg>.

6. Отраслевая программа обеспечения безопасности дорожного движения в Республике Казахстан на 2012–2014 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 мая 2014 года. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000730>.

7. Bakishev, K., Fetkulov, A., Bashirov, A. Analysis and prediction of the state of road accidents and transport crimes in the Republic of Kazakhstan. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. Volume VIII, Issue 5(27), Fall 2017. P.1456-1466.

8. Транспорт. Официальная статистическая информация Комитета по статистике МНЭ РК. – Режим доступа: <http://stat.gov.kz>.

9. Бакишев К.А. О двойной форме вины в уголовном праве (на примере транспортных уголовных правонарушений) // Вестник КЭУ. – 2020. – №1(54). – С.86-90.

10. Джиембаев Р.К. О проблеме повышения уровня правосознания и правовой культуры граждан // Вестник Института законодательства РК. – 2018. – № 3. – С. 30-36.

11. Поцелуев П.А. Зарубежный опыт организации работы правоохранительных органов в сфере предупреждения и регистрации ущерба от дорожно-транспортных происшествий // Вестник Московского университета МВД России. – 2013. – № 2. – С. 175-184.

12. Государственная программа инфраструктурного развития «Нұрлы жол» на 2020-2025 годы, утвержденная постановлением Правительства РК от 31 декабря 2019 года №1055. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001055>.

References:

1. Global Status Report on Road Safety (2018). – Rezhim dostupa: http://www.who.int/violence_injury_prevention/road_safety_status/2018/en/.

2. O dorozhno-transportnykh proisshestviakh, povlekshikh gibel ili ranenie liudei. Statisticheskii otchet Komiteta po pravovoi statistike i spetsialnym uchetaм pri Generalnoi prokurature Respubliki Kazakhstan. – Rezhim dostupa: <http://service.pravstat.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat>.

3. Baizhanov U.S. Sətti sapor! Aktualnye vo-prosy bezopasnosti dorozhnogo dvizheniia: Nauchno-prakticheskoe izdanie. – Astana, 2017. - 146 s.
4. Zakon RK «O dorozhnom dvizhenii» ot 17 aprelia 2014 g. – Rezhim dostupa: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000194>.
5. Natsionalnyi plan meropriiatii po realizatsii Desiatiletiiia deistvii po obespecheniiu bez-opasnosti dorozhnogo dvizheniia i preduprezhdeniia travmatizma na 2011-2020 gody. – Rezhim dostupa: <http://niito.kz/naczionalnyij-plan-po-realizaczii-meropriyatij-na-2011-2020-gg>.
6. Otrasleyaia programma obespecheniia bezopasnosti dorozhnogo dvizheniia v Respublike Kazakh-stan na 2012–2014 gody, utverzhdeniia postanovleniem Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 28 maia 2014 goda. – Rezhim dostupa: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000730>.
7. Bakishev, K., Fetkulov, A., Bashirov, A. Analysis and prediction of the state of road accidents and transport crimes in the Republic of Kazakhstan. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. Vol-ume VIII, Issue 5(27), Fall 2017. P.1456-1466.
8. Transport. Ofitsialnaia statisticheskaia informatsiia Komiteta po statistike MNE RK. – Rezhim dostupa: <http://stat.gov.kz>.
9. Bakishev K.A. O dvoinoi forme viny v ugovnom prave (na primere transportnykh ugovnykh pravonarushenii)// *Vestnik KEU*. – 2020. - №1(54). - S.86-90.
10. Dzhienbaev R.K. O probleme povyshe-niia urovnia pravosoznaniia i pravovoi kultury grazh-dan // *Vestnik Instituta zakonodatelstva RK*. – 2018. - No 3. – S. 30-36.
11. Potseluev P.A. Zarubezhnyi opyt organizatsii raboty pravookhranitelnykh organov v sfere preduprezhdeniia i registratsii ushcherba ot dorozhno-transportnykh proisshestvii // *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii*. - 2013. – N 2. – S. 175-184.
12. Gosudarstvennaia programma infrastruktornogo razvitiia «Nyrly zhol» na 2020-2025 gody, utverzhdeniia postanovleniem Pravitelstva RK ot 31 dekabria 2019 goda №1055. – Rezhim dostupa: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001055>. //

Сергей МАЛИКОВ, доктор юридических наук, Московский государственный юридический университет имени О.Е. Кутафина (МГЮА), 125993. Россия, Москва, Садовая-Кудринская ул., дом 9, s.v.malikov@yandex.ru

ИНТЕРНЕТ ВЕЩЕЙ: ПОНЯТИЕ И УГРОЗЫ БЕЗОПАСНОСТИ¹

В статье рассматривается понятие интернета вещей, очерчиваются области его применения, характеризуются основные его уязвимости: слабые пароли, использование небезопасных сетевых сервисов, уязвимый веб-интерфейс, ненадежный облачный интерфейс, ненадежный мобильный интерфейс, незащищенные патчи и обновления и др.

Ключевые слова: интернет вещей, риски, угрозы, информационная безопасность, уголовное право.

Сергей МАЛИКОВ, заң ғылымдарының докторы, О.Е. Кутафин атындағы Мәскеу мемлекеттік заң университеті (МГЮА), 125993. Ресей, Мәскеу, Садовая-Кудринская көшесі, 9 үй, s.v.malikov@yandex.ru

ЗАТТАР ИНТЕРНЕТІ: ҚАУІПСІЗДІК ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ҚАУІПТЕРІ

Мақалада заттардың интернеті туралы түсінік қарастырылған, оның қолданылу аясы сипатталған, оның негізгі осалдығы сипатталады: әлсіз парольдер, қауіпті желілік қызметтерді пайдалану, осал веб-интерфейс, сенімсіз бұлт интерфейсі, сенімсіз мобильді интерфейс, қорғалмаған патчтар мен жаңартулар және т. б.

Түйінді сөздер: заттар интернеті, тәуекелдер, қауіптер, ақпараттық қауіпсіздік, қылмыстық құқық

Sergey MALIKOV, Doctor of Law, Kutafin Moscow State Law University (MSAL), 125993, 9 Sadovaya-Kudrinskaya str., Moscow, Russia, s.v.malikov@yandex.ru

INTERNET OF THINGS: THE CONCEPT AND SECURITY THREATS

The article discusses the concept of the Internet of Things, outlines its areas of application, characterizes its main vulnerabilities: weak passwords, the use of insecure network services, vulnerable web interface, unreliable cloud interface, unreliable mobile interface, unprotected patches and updates, etc.

Keywords: Internet of things, risks, threats, information security, criminal law.

1. Постановка проблемы.

Интернетом вещей (Internet of things, IoT) называют концепцию, согласно которой физические устройства подключаются к интернету и взаимодействуют одно с другим без непосредственного участия человека. В целях реализации концепции IoT создают специальные инфраструктуры для сбора, анализа данных и исполнения команд. Компонентами инфраструктуры являются:

- датчики (от датчиков определения температуры воздуха и напряженности строительных материалов до носимых устройств, измеряющих артериальное давление человека и GPS-трекеров);

- идентификаторы физического объекта (например, радиометка (RFID), которые можно закрепить на товаре или конструкционном элементе здания;

- каналы связи и протоколы обмена данными, разработанные с учетом специфики межмашинного взаимодействия, обеспечивающие надежность и безопасность передачи информации;

- специализированные центры обработки данных и программные платформы, которые обрабатывают поступающую в огромных объемах информацию, принимают решение о том, как реагировать на информацию, какие действия инициировать, какие и куда команды подавать;

- исполнительные механизмы и контроллеры, которые выполняют эти команды, например программно-управляемые станки, автопилоты транспортных средств, фонари;

Метод связи датчиков и механизмов может быть как проводным, так и беспроводным. В большей части идентификаторов используется технология RFID (бесконтактный обмен данными, основанный на применении радиочастотного электромагнитного излучения). В IoT также используются технологии классического интернета и технологии дистанционного управления посредством инфракрасных волн.

Наибольшее распространение концепция получила:

- в промышленной индустрии – для автоматизации мониторинга жизненного цикла оборудования и управления им; управления производственным процессом, логистическими процессами; проведения опытно-промышленных испытаний; создания «цифровых двойников»;

- для мониторинга здоровья – посредством использования носимых устройства, таких как пульсометры, фитнес-трекеры, системы определения положения, датчики контроля артериального давления и уровня сахара;

- в системах «умный дом» – их частью являются, например, холодильники, которые автоматически отправляют заказ на закончившиеся продукты в магазин; лампы, которые включаются, когда хозяин подходит к дому; программируемые пылесосы и стиральные машины, которые управляются со смартфона и работают только в удобные для хозяина часы;

– в муниципалитетах, использующих концепцию «умный город», позволяющую рационально потреблять энергию за счет гибкого централизованного управления; улучшать криминогенную обстановку при помощи сетевых видеокамер и систем, дающих возможность распознавать лица преступников и подавать сигнал на полицейские посты; управлять городской транспортной сетью посредством балансировки нагрузки и предиктивного анализа трафика; рационально задействовать ресурсы и утилизировать отходы.

Концепция интернета вещей важна, поскольку объект, представленный в цифровом виде, не только характеризует своего владельца, но и связан с окружающими объектами и базами данных. Благодаря этому гораздо эффективнее можно анализировать процессы в разных видах деятельности и управлять ими.

2. Методология и методы исследования.

Основными методами исследования являются технический и юридико-догматический. Оригинальность подхода заключается в том, что правовое регулирование, в частности, установление уголовной ответственности за преступления, связанные с использованием информационных технологий, основывается на анализе характеристик цифровой среды, ее элементов и содержания, а также криминогенных факторов.

3. Результаты исследования.

По мере роста популярности интернета вещей (IoT) усиливается обеспокоенность по поводу безопасности этой технологии. Только в 2018 г. «Лаборатории Касперского» выявили более 105 млн. атак на интеллектуальные устройства, а в 2020 г. рост целевых атак составил 20 %. Использование подключенных к интернету автомобилей, камер, колонок, дронов, медицинских приборов, систем климат-контроля и подобного оборудования становится все более массовым. В качестве яркого примера нарушений безопасности IoT можно привести домашние устройства, подслушивающие и манипулирующие людьми. Умные помощники, например, Google Home и Amazon Alexa, все чаще становятся частью жизни людей. Однако, способность технологии слушать (записывать) и задавать вопросы делает эти устройства привлекательной целью для хакеров. Кроме такой очевидной угрозы, как подслушивание, уже к 2018 г. исследователи обнаружили проблемы кибербезопасности, которые позволили злоумышленникам получать конфиденциальную информацию, в частности, пароли и номера кредитных карт пользователей.

Большинство цифровых устройств (колонок, камеры, маршрутизаторы, накопители данных (устройства NAS) обычно применяют в домашних условиях и в небольших офисах, и это означает, что хакеры могут с относительной легкостью использовать известные недостатки безопасности IoT для достижения своих целей.

Делает эту проблему особенно важной фактически непрерывный процесс написания глобальным сообществом хакеров нового вредоносного ПО, реализующего угрозы безопасности. Это ПО (эксплойты) наносит вред и потребителям, и предприятиям, если они не осуществляют базовую проверку безопасности своих устройств IoT на регулярной основе.

Широко распространены сетевые атаки, когда злоумышленники перехватывают управление (компрометируют) сетевые устройства. Атака на «умный дом» или «умное здание» в целях

перехвата удаленного управления и дальнейшей вредоносной эксплуатации. Атака начинается с компрометации маршрутизатора для того, чтобы сделать домашние устройства доступными через интернет. Кроме перехвата управления злоумышленники могут отследить любую информацию, проходящую через эти устройства, что создает риск получения личных или конфиденциальных данных хакерами или киберворами.

Уязвимости инфраструктуры и устройств интернета вещей.

Слабые пароли. Эксперты по информационной безопасности установили, что наибольшее количество успешных атак на устройства IoT были рассчитаны на применение пользователями слабых паролей, паролей производителем предустановленных (в том числе на устройства, пароли для которых невозможно изменить) и на устройства, которые имеют не декларированные или оставленные в результате ошибок разработчиков «черные ходы».

Пароль называют слабым, если его легко т.е. быстро и без затрат ресурсов подобрать. Это относится и к легко угадываемым человеком паролям, и к тем, которые подбирают посредством программ - взломщиков. Взломщики – специальные компьютерные программы, созданные для подбора паролей. Взломщики паролей могут работать по-разному, но наиболее распространенной является атака по словарю. При такой атаке программа-взломщик последовательно перебирает словарь паролей, сформированный по данным статистики, собранной с других систем. Программа начинает с самых популярных, пробуя каждый пароль в словаре для каждой известной учетной записи (или для каждого имени пользователя), пока не войдет в систему. Таким образом, если пароль содержится в словаре какой-нибудь программы взломщика, то это слабый пароль. Очевидно, что все пароли, представляющие собой русские и английские слова слабые. Название топонимов, спортивных команд, числа и даты тоже подбираются очень быстро. Быстро подбираются устойчивые клавиатурные сочетания, например 12345 или qwerty, qwe123, их подбирают в течение нескольких секунд. Личные имена также являются крайне слабыми паролями

Практически все слабые паролей находятся в свободном доступе в интернете. Их список – файлы-словари - можно найти в заранее подготовленном формате, который поддерживают популярные программы для взлома паролей. При подборе программа проверяет не только слова

целиком, но и их произвольные сочетания с другими слабыми паролями. При публикации данных о количестве подобного рода успешных атак эксперты выражали недоумение, поскольку проблема слабых паролей освещалась на протяжении нескольких десятилетий, но результаты 2019 г. мало чем отличались от обзора уязвимостей 2017 г.

Предустановленные пароли (hard-coded passwords). Использование предустановленных паролей имеет много негативных последствий. На многих устройствах по умолчанию существует учетная запись администратора, для которой установлен простой пароль, изначально заданный в программе или устройстве.

Предустановленный пароль одинаков для всех устройств и систем этого типа. Владелец оборудования он зачастую не меняется, а заводская учетная запись не отключается. Если злоумышленник сталкивается с устройством такого типа, ему достаточно просто найти пароль по умолчанию (который свободно доступен в интернете на сайте производителя оборудования) и войти в систему управления устройством и получить неограниченные права доступа.

В системах, которые аутентифицируются при помощи сервисов программно-аппаратной части (back end), предустановленные пароли зачастую хранятся в формате, из которого пароль можно восстановить. Это приводит к тому, что злоумышленники находят пароль, который прописан в определенном месте памяти устройства. Системы с предустановленными паролями на пользовательском интерфейсе представляют собой еще большую угрозу, поскольку извлечь пароль из файла чрезвычайно просто.

В целом все механизмы аутентификации, которые полагаются на память человека, запоминание человеком определенного секрета – пароля, ключевого слова, набора цифр и т.п., слабы. Конкретные требования к сложности пароля зависят от типа защищаемой системы. Выбор правильных требований к паролям и их применение имеют решающее значение для успешной аутентификации.

К данной категории уязвимостей систем IoT эксперты относят также использование оборудования, в котором невозможно изменить исходный пароль, или с бэкдором, который производители встроили в системное или клиентское ПО, которое предоставляет возможность несанкционированного доступа к устройствам и механизмам IoT.

Использование небезопасных сетевых сервисов. Во многих устройствах IoT, например, в умной розетке или смарт-часах, предусмотрены сетевые сервисы, которые позволяют устройству обращаться к инфраструктуре IoT, а к ним – из IoT. Некоторые из этих сервисов небезопасны, не редки случаи, когда эти сервисы в принципе не нужны для функционирования устройства. Особую опасность представляют сетевые сервисы, которые доступны через интернет. Такие сервисы ставят под угрозу конфиденциальность, целостность, подлинность и доступность данных на устройстве, а в некоторых случаях допускают перехват и несанкционированное удаленное управление самим устройством. Такой перехват используется для дальнейших атак на приватные сегменты сети IoT. Таким образом, злоумышленники используют уязвимые сетевые службы для атаки на само устройство или компрометируют его как промежуточную точку взлома. Такие атаки могут проводить как внешние так внутренние пользователи сети IoT. В числе прочих, небезопасные сетевые службы подвергаются атакам:

- вызывающим переполнение буфера;
- приводящим к отказу в обслуживании;
- на уязвимые сценарии.

В первом случае, службы, подключенные к определенным портам с 0 по 1023, должны работать с правами администратора. Если в службе произойдет переполнение буфера, нападающий сможет получить доступ к системе с правами администратора, запустившего этот сервис. Поскольку переполнения буфера нередки, взломщики применяют автоматические программы для выявления систем с такими уязвимостями и, получив к ним доступ, создают себе скрытые доступы на устройство с неограниченными правами, запуская инструменты скрытого управления (rootkits) для сохранения этого доступа.

При атаке второго типа (Denial of Service Attacks – DoS) служба искусственно загружается большим количеством запросов и устройство может прекратить функционирование, пытаясь обработать все запросы и ответить на них. В случае с медицинским оборудованием такой отказ это может привести к нанесению вреда здоровью человека.

Атаки третьего типа происходят следующим образом: если сервер выполняет на своей стороне специальный программный код (сценарии, как правило, делают веб-серверы), взломщик проводит атаку на сценарии, написанные с ошибками. Это приводит к переполнению буфера

или позволяет взломщику изменить файлы на компьютере.

Небезопасные сетевые службы нередко могут обнаруживаться автоматическими инструментами: сканерами портов, фаззерами и др. Небезопасные сетевые службы могут привести к потере или повреждению данных, отказу в обслуживании, облегчению атак на другие устройства.

Уязвимый веб-интерфейс. В IoT широко распространен подход, при котором для управления гаджетами и устройствами IoT в них встраивают специальный веб-сервер, на котором размещено веб-приложение. Как и у любого веб-сервера и веб-приложения в исходном коде могут быть недостатки, которые делают интерфейс уязвимым для кибератак. Такого рода атаки могут исходить и от внешних и от внутренних пользователей сегмента сети IoT. Безопасность веб-интерфейса нарушается при отсутствии блокировки учетных записей, установленных производителем, слабых паролях, отсутствии защиты от подбора учетных данных и при наличии других уязвимостей.

Небезопасные веб-интерфейсы широко распространены, поскольку предполагается, что эти интерфейсы будут доступны только во внутренних сетях, однако угрозы со стороны внутренних пользователей могут быть такими же значительными, как и угрозы со стороны внешних пользователей. Проблемы с веб-интерфейсом легко обнаружить при исследовании интерфейса посредством инструментов автоматического тестирования. Такие веб-интерфейсы могут привести к потере или повреждению данных, отказу в доступе, к полному захвату устройства, отказу пользователей от ответственности за выполненные операции.

Одними из самых уязвимых являются веб-сервисы видеоустройств. Взлом веб-сервера видеокамеры и перехват ее управления привел к большому количеству ситуаций, когда был нанесен моральный, финансовый вред, создавались угрозы для здоровья и жизни людей. Например, приватные записи с частных камер, установленных в личном помещении, злоумышленники используют для вымогательства. Благодаря доступу к камерам, наблюдающим за периметром дома, дачи, офиса, преступники качественно улучшают планирование кражи имущества.

Отказ в обслуживании камер в момент кражи также облегчает совершение преступления, создавая в обычное время иллюзию защищенности. Для этой же цели используют моди-

фикацию и перенаправление видеопотоков, чтобы служба охраны в режиме реального времени не заметила преступления.

Взлом камер на торговых точках и использование записей для недобросовестной и фактически противоправной конкурентной борьбы может привести к серьезному финансовому ущербу. Особенно значимы такие атаки, когда конкурент проводит подготовку и запуск дорогостоящей рекламной кампании или другие специальные мероприятия.

Наибольшую опасность представляют организации фашистского, расистского толка, ксенофобы и люди с психическими расстройствами, преследующие других людей за их сексуальные предпочтения или религиозные убеждения. Используя записи и трансляции видеокamer, злоумышленники получают подтверждения принадлежности жертвы к ненавистным им группам и координируют свои действия. Сам по себе факт публикации видеозаписи частной жизни людей является нанесением тяжкого морального вреда, а также может быть использован для доведения до самоубийства.

Ненадежный облачный интерфейс. Существенное количество устройств IoT для обмена данными и управляющими командами имеет возможность подключаться к облачным сервисам. Чаще всего это облачный сервис, реализованный на ресурсах производителя IoT-устройства. Например, практически все умные браслеты и умные часы обмениваются данными через серверы их производителей на протяжении всего жизненного цикла своей работы. Эти механизмы передачи данных имеют характер массового использования, поскольку для использования не требуется дополнительная оплата. Цена подобного сервиса входит в стоимость устройства.

При недостаточно квалифицированном или безответственном подходе облачный интерфейс управления становится еще одной потенциальной уязвимостью. Атаковать непосредственно устройство сложно, потому что, например, браслеты находятся в домашней сети, за домашним маршрутизатором или межсетевым экраном, удаленному злоумышленнику сложно получить доступ к интерфейсу управления на устройстве. Тогда как облачные сервисы доступны всем владельцам устройств данного производителя через интернет. В связи с чем атакующий выбирает следующие уязвимости для взлома облачного сервиса: недостаточно надежную аутентификацию, отсутствие шифрования

при обмене данными и слабую защиту от подбора данных учетных записей. Посредством атаки происходит перехват доступа к данным и элементам управления через облачный веб-сайт. Атака чаще всего осуществляется через интернет. Небезопасные облачные интерфейсы легко обнаружить, проверив соединение с облачным интерфейсом и определив, используется специальный, защищенный посредством криптографии протокол SSL или шифрование не применяется. Запуская механизм восстановления паролей, и давая ему на вход списки адресов электронной почты, можно определить, какие пользователи зарегистрированы в атакуемой системе, а впоследствии предпринять атаку подбором паролей.

Небезопасный облачный интерфейс приводит к компрометации пользовательских данных и перехвату управления устройством. В случае, например, браслетов это позволит злоумышленникам увидеть типовые маршруты и время перемещения детей, спрогнозировать отсутствие владельцев в квартире, на даче. Такая информация дает возможность усилить моральное давление на лиц с другой национальностью, верой, сексуальными предпочтениями, политическими взглядами, вести шантаж посредством угроз жизни, в частности детей, и выслеживание, чтобы нанести физический вред.

Ненадежный мобильный интерфейс. В настоящее время мобильные телефоны и смартфоны есть у подавляющего числа граждан России и мира. В связи с чем устройства IoT также имеют мобильный интерфейс, в том числе с голосовым управлением. Наличие дополнительно интерфейса является для злоумышленника еще одной возможностью проникнуть в инфраструктуру IoT.

Известны несколько векторов атак: слабая аутентификация в мобильном приложении, отсутствие шифрования при обмене данными посредством Wi-Fi, Bluetooth, GPRS, подбор данных учетных записей и др. Небезопасные мобильные интерфейсы легко обнаружить при помощи программ-сканеров, позволяющих проверить надежность подключения к беспроводным сетям, установить, используются ли нет безопасные механизмы регистрации в сети, например WEP2 или более надежные, определить, используется ли шифрование при обмене данными.

Повышает риски успешной атаки применение открытых небезопасных Wi-Fi соединений в общественных местах. Возможна также атака посредством подделки доверенной

точки доступа, когда злоумышленники выдают свою точку доступа, чтобы перехватить обмен данными, в ручном режиме определить надежность механизма восстановления или сброса пароля. При выявлении слабости злоумышленники определяют используемые учетные записи и используют специальное программное обеспечение, подбирают к ним пароль. Возможные последствия перехвата управления мобильным устройством имеют разнообразные формы: несанкционированное списание денег посредством системы «клиент-банк», кража конфиденциальной корпоративной информации, представляющей коммерческую тайну, похищение данных для авторизации на корпоративных ресурсах, благодаря которым можно временно вывести из строя ИТ-инфраструктуру организации и государственной службы, уничтожить критические данные пользователей, в том числе без возможности восстановления.

Незащищенные патчи и обновления. Написание ПО – сложный и трудоемкий процесс. В связи с чем, практически любое ПО содержит ошибки. При разработке жизненного цикла программного продукта всегда закладывается механизм обновлений – изменений в программе, расширяющих или изменяющих ее функционал и механизм установки заплаток (патчей, patch), что устраняет выявленные недостатки текущего функционала, стабильности работы или безопасности. Если механизма обновлений нет вообще, это само по себе является слабой стороной безопасности устройства. Однако сами обновления могут быть небезопасны, если файлы обновлений или сетевое подключение, по которому они доставляются, уязвимы. Уязвимости патчей и обновлений это, в частности, отсутствие:

- автоматической актуализации версии ПО, в результате чего пользователь не знает, насколько адекватна защита устройства возникшим угрозам и была ли выпущена «заплатка», убиравшая выявленную с момента начала эксплуатации уязвимость;
- возможности проверить прошивку на устройстве пользователем самостоятельно;
- защиты канала передачи обновления (без шифрования при передаче);
- механизмов предотвращения отката, когда нет возможности отменить обновление, которое само содержало уязвимости;
- уведомлений об изменениях свойств безопасности из-за обновлений, изначально интегрированной в исходное ПО и прошивку конфи-

денциальной информации, например, данные учетных записей для авторизации устройства.

Такого рода уязвимости порождают угрозы подмены обновления, в силу чего ПО или устройство получает недокументированные возможности, созданные злоумышленниками. Актуальной становится угроза перехвата управления или выведение устройства из строя в результате использования выявленных уязвимостей, о которых пользователь не узнал или которые он не смог устранить корректным обновлением.

Из-за регулярного внесения изменений в ПО устройств IoT существует несколько векторов атак:

- захват файлов обновлений через незашифрованные соединения;
- внесение изменений в файл обновлений;
- подмена обновлений в доверенном источнике на обновления, содержащие вредоносный код.

Кроме того, злоумышленники могут присылать электронную почту с сообщением о выходе нового обновления и предлагать его установить. В результате мобильное устройство оказывается под управлением зловредной программы. Распространены случаи, когда любители вносить изменения в мобильные устройства на системном уровне скачивают с публичных серверов установочные файлы для операционной системы, изначально имеющей «черные ходы» и возможности перехвата управления или кражи данных.

В зависимости от способа обновления и от конфигурации устройства атаки возможны из локальной сети или интернета при помощи социальной инженерии.

Проблемы безопасности ПО/встроенного ПО можно выявить, проверив сетевой трафик во время обновления на наличие шифрования или используя низкоуровневый редактор шестнадцатеричного кода, чтобы проверить сам файл обновления на наличие легко извлекаемой чувствительной информации. Небезопасное ПО/прошивка может привести к компрометации пользовательских данных, перехвату контроля над устройством и атакам через него на другие устройства.

Отсутствие шифрования при передаче данных. Если устройство IoT отправляет личные или другие критичные данные по небезопасному сетевому протоколу, они передаются в незашифрованном, незащищенном виде. В результате на любом участке передачи его можно перехватить, прочитать и исказить. В силу того, что межкор-

поративная стандартизация протоколов обмена в IoT все еще на этапе развития, а государственного регулирования практически нет, уязвимость представляет серьезную угрозу для пользователей IoT.

Атакующий использует отсутствие шифрования как возможность для просмотра данных. Отсутствие шифрования позволяет просматривать данные во время их перемещения и по локальной сети, и через интернет. Отсутствие транспортного шифрования широко распространено в локальных сетях, поскольку разработчики основываются на предположении о том, что трафик локальной сети не будет широко доступен, однако в случае локальной беспроводной сети ее неправильная конфигурация может сделать трафик видимым для любого подключившегося к ней посредством беспроводной сети. Уязвимости домашних роутеров и точек доступа позволяют злоумышленникам проникать в эти сети. Таким образом, круг потенциальных нарушителей фактически существенно шире – он ограничен уже диапазоном беспроводной сети, что создает гораздо больше угроз, чем предполагали разработчики сетевых транспортных технологий IoT.

Многие проблемы с транспортным шифрованием легко обнаружить, сканируя и анализируя сетевой трафик и выполняя автоматизированный поиск в сетевых пакетах открытых данных. Отсутствие транспортного шифрования может вызвать потерю информации и, в зависимости от перехваченных данных, полную компрометацию устройства или учетных записей пользователей.

Кроме прочих, цель атак – привести датчики аварийных служб к состоянию отказа в обслуживании или отключению, что увеличивает ущерб в случае, например, пожара; к блокированию датчиков охранных устройств, что не позволит вызвать полицию, к сокрытию подтопления и другим аномальным событиям, которые могли бы быть выявлены при штатной работе датчиков и устройств IoT.

Недостатки физической безопасности устройств. В том случае, если устройство IoT попадает непосредственно в руки злоумышленников, они могут совершить атаку через USB-порты, SD-карты или другие средства хранения данных. Цель подобных атак – получить доступ к управлению операционной системой, в частности к любым данным, хранящимся на устройстве. Скомпрометированное устройство зачастую содержит пароли и доступы к внешним

сервисам, что позволит использовать устройство IoT как точку входа в другие узлы инфраструктуры IoT.

Устройство считается ненадежным, если злоумышленник может разобрать устройство и легко получить доступ к носителю данных и любым данным, хранящимся на нем. Это касается всех устройств, где не применяется шифрование носителей. Устройство признается уязвимым и в том случае, когда при помощи USB или других внешних портов можно получить доступ в специальном режиме и использовать функции, предназначенные для конфигурации и обслуживания устройства. При перехвате управления операционной системой даже шифрование носителя – недостаточная мера, поскольку посредством операционной системы обращение к зашифрованной памяти устройства будет считаться штатным. При такой атаке данные могут быть украдены или изменены.

Отказ от функций безопасности. Одна из глобальных проблем IoT состоит в том, что даже если разработчики инфраструктуры IoT корректно оценили риски и реализовали функции защиты, пользователи устройств, администраторы инфраструктур IoT не эксплуатируют их должным образом. Поскольку недостатки управления настройками безопасности являются относительно типовыми, это создает еще одно направление для массовых автоматизированных атак.

Еще один пример угроз инфраструктуре IoT – прямой обман производителя. Производитель декларирует определенные свойства безопасности устройств или ПО, но в целях экономии и упрощения производства не реализует их. Иными словами, устройства IoT могут вовсе не иметь встроенных механизмов безопасности, как это утверждает производителем. В результате отсутствует возможность шифрования, нет средства обнаружения и мониторинга потенциальных кибератак. В независимости от того, по какой причине интегрированные средства безопасности не функционируют (их нет, они не активированы или не настроены должным образом), атакующие используют это для доступа к данным или элементам управления на устройстве. Злоумышленникам также на руку отсутствие параметров шифрования и параметров пароля для атак на другие устройства, в которых применяется эта схема защиты, что приводит к компрометации не только ненадежного устройства и/или данных, но и его окружения. Атака может

исходить от любого пользователя устройства преднамеренно или случайно.

К уязвимостям относят и состояние, когда пользователям устройства ограничивают или вовсе не предоставляют возможности менять настройки безопасности. Например, в веб-интерфейсе устройства нет параметров для создания детализированных пользовательских разрешений или функции принудительного использования надежных паролей. Усиливает риски фактор масштабного производства однотипных устройств: из-за тиражирования уязвимой технологии изучение хотя бы одного устройств из класса позволяет выявить недостатки всего класса оборудования или версии ПО. При помощи одной зловредной программы, которая эксплуатирует этот недостаток, можно управлять и другими классами устройств с уязвимой технологией.

Недостаточная компетенция при конфигурации функций безопасности также может привести к случайной компрометации устройства. В частности, многие устройства IoT имеют возможность входа в локальную беспроводную сеть посредством стандарта WPS (Wi-Fi Protected Setup), разработанного производителями Wi-Fi-оборудования, что упрощающего подключение к беспроводной сети. Проблема в том, что, во-первых, этот стандарт WPS крайне ненадежный, во-вторых, это зачастую единственный способ подключения. Если функции WPS на роутере не отключены, беспроводная сеть гарантированно может быть взломана. Преступники смогут перехватить управление роутером, получат доступ в локальную сеть и к домашнему ПК с приватной информацией, возможностями управлять банковскими счетами и другими активами жертвы.

Недостатки стандартизации и регулирования. Уязвимости технологии порождают проблемы не только для частных лиц. Например, управляющие структуры умных городов сталкиваются с теми же угрозами, но в гораздо большем масштабе. Вероятный ущерб для муниципальных, государственных инфраструктур существенно выше, требования к безопасности должны быть более строгими. В условиях высоких рисков для имущества, жизни и здоровья людей, в целом для государственных и муниципальных систем очень востребованными становятся стандарты безопасности. Традиционно стандарты формируются естественным образом, и крупные компании создают альянсы в целях стандартизации. Однако в случае с IoT в силу многообразия

устройств, подходов к реализации и производителей в ближайшее время ожидать стандартизации со стороны органов корпоративного регулирования не приходится. В таких случаях роль органа по стандартизации могут брать на себя службы государственного управления.

Однако, как показывает опыт, это крайне плохая практика, поскольку государственное регулирование практически всегда технологически отстает от инноваций, появляется коррупционная, протекционистская составляющая. Однако при узкой фокусировке только на значимых для здоровья и физической безопасности граждан задачах регулирование может принести больше пользы, чем неизбежного вреда. К проблемам, которые в настоящее время недостаточно проработаны на уровне государственного или муниципального регулирования, можно отнести отсутствие:

- системы сертификации для продуктов IoT с прозрачными критериями их квалификации как безопасных;
- контроля, мониторинга рынка на наличие в продаже продукции с уязвимостями, известными на момент продажи и не имеющими обязательного механизма обновления;
- ответственности для производителей, разработчиков, дистрибьюторов, которые продают и распространяют уязвимую продукцию;
- требования к разработчикам обновлять продукцию на протяжении всего жизненного цикла и ответственности, обязанности явно уведомлять потребителей о наличии уязвимостей, в том числе, если уязвимость неустранима;
- обязательного требования в явной форме информировать пользователей о том, какие данные собираются и как они обрабатываются, как их жизненный цикл;
- требования прозрачного управления своими данными, даже если они переданы третьей организации;
- требования обеспечить владельца данных полной достоверной информацией о миграции его данных между системами, особенно в случае передачи данных третьей стороне.

Уязвимости API. Некоторые устройства позволяют подключаться к ним не только при помощи пользовательского интерфейса, но и при помощи управляющего кода, который обрабатывают специальные сервисные службы. Обычный пользователь может даже не знать о таком функционале и не понимать, как им управлять. Однако злоумышленники подключаются к этим

сервисам и перехватывают данные, обрабатываемые скомпрометированным устройством.

Небезопасные или устаревшие компоненты. Использование небезопасных или устаревших программных компонентов/библиотек может позволить скомпрометировать устройство. Это небезопасная настройка платформ операционной системы и сторонние программные или аппаратные компоненты из скомпрометированных источников. Свободно распространяемые библиотеки для разработчиков ПО для устройств IoT зачастую содержат «черные ходы». При недостаточной осмотрительности можно интегрировать в свое ПО эти «черные ходы», если не было проявлено должное внимание при выборе источника, из которого разработчик скачивает библиотеки, или при выборе библиотеки, которая не прошла независимый аудит.

Недостаточная защита конфиденциальности. Производители устройств IoT предоставляют свои сервисы по управлению устройствами через облако условно бесплатно, однако при регистрации пользователей на этих сервисах производители собирают сведения о покупателе. Нередко это такая персональная информация пользователя, как имя, фамилия, состояние здоровья, место проживания, данные банковской карты. Устройство впоследствии передает данные геолокации, фотографии и прочую информацию с устройства в облачную экосистему. У пользователя нет гарантий того, что данные никуда не утекут, не будут переданы третьей стороне или проданы. Зачастую сам процесс такой передачи проходит небезопасно, ненадлежащим образом и без разрешения.

4. Заключение.

Изложенное позволяет сделать вывод, что в российском уголовном законодательстве в части защиты компьютерной информации (гл. 28 УК РФ) должна быть учтена следующая специфика информационной сферы:

– информация об уязвимостях таких систем и программного обеспечения, которые дают возможность совершения преступления, распространяется свободно, в том числе самими их авторами;

– уязвимости создаются и выявляются непрерывно, запросы к требованиям по обеспечению безопасности, в том числе к юридическим мерам обеспечения, возникают постоянно, что требует перманентной актуализации законодательства;

– средства реализации преступления (специализированное программного обеспечение)

может создавать человек в любой точке мира, имеющий определенные навыки;

– не существует средств, которые заведомо предназначены для совершения преступного деяния, практически любое средство атаки может использоваться лишь как инструмент контроля защищенности;

– подключение к сетям общего пользования расширяет географию вовлеченных в преступную деятельность, а возможность удаленных атак повышает сложность установления субъекта, осуществляющего преступные деяния;

– распределение сфер ответственности осуществляется лишь в рамках одной информационной системы, не существует общего подхода к распределению ответственности за создание условий для преступления.

Применительно к конкретным составам преступлений эта специфика проявляется в следующем:

1) по ст. 272 УК РФ: а) деяния по уничтожению, блокированию информации, влекущие причинению ущерба, могут осуществляться не только посредством неправомерного доступа к охраняемой законом компьютерной информации, но и посредством атак на отказ в обслуживании, не требующем доступа; б) деяние может привести к снижению скорости доступа к информации, т.е. информация не блокируется, не уничтожается, не модифицируется, что может привести к причинению ущерба (в ИС «ВАТС – ДИ» скорость обработки информации имеет существенное значение); в) само деяние может привести к снижению доверия к информационной системе и данным, при этом уничтожение, блокирование, модификация либо копирование не осуществлялось;

2) по ст. 273 УК РФ: любое средство выявления уязвимостей может быть использовано как для атак, так для контроля защищенности, т.е. фактически любое тестирующее систему безопасности программное обеспечение можно рассматривать как вредоносное, а их создание и распространение всегда можно трактовать как преступное;

3) по ст. 274 УК РФ: не закреплена ответственность автора правил эксплуатации, т.е. возникает вопрос о том, какую ответственность должен нести разработчик правил, в случае если они не нарушались, но недостаточность правил привела к причинению ущерба;

4) по ст. 274¹ УК РФ: информацию об уязвимостях, которые авторы программного обеспечения публикуют для уведомления пользова-

телей, можно трактовать как заведомо предназначенную для неправомерного воздействия, так же как описание методики атаки, реализующей уязвимость, можно рассматривать в качестве инструмента выявления уязвимостей. Иными словами, термин «заведомо предназначенный» малоприменим в цифровой среде. Также следует отметить, что в критической информационной инфраструктуре может обрабатываться информация, ценность которой невысока и вред, причиненный в результате нарушения правил эксплуатации, не будет существенным, т.е. нет градации вреда в зависимости от категории информации, что дает почву для неоднозначности трактовок и несоразмерного деянию наказания.

Список литературы

1. Internet of Things: The History of the IoT Universe. - Режим доступа: <https://adoriasoft.com/blog/history-of-iot-universe>.
2. IoT agenda. - Режим доступа: <https://internetofthingsagenda.techtarget.com/definition/Internet-of-Things-IoT>.
3. Why the Internet of Things is called Internet of Things: Definition, history, disambiguation. - Режим доступа: <https://iot-analytics.com/internet-of-things-definition>.
4. History Of IoT. - Режим доступа: <https://www.dailyinfographic.com/history-of-iot>
5. Internet of Things: Unlocking True Digital Business Potential. - Режим доступа: <https://www.gartner.com/en/information-technology/insights/internet-of-things?cmsp=itg-hub-iot>.
6. Internet Society. - Режим доступа: https://www.internetsociety.org/resources/doc/2015/iot-over-view?gclid=EAIaIQobChMIp_6t2Ly24gIVHlmyCh2TxAhEEAAYAiAAEgLPsFD_BwE.
7. Internet of Things (IoT) Technologies. - Режим доступа: <https://www.postscapes.com/internet-of-things-definition>.
8. What Does Internet of Things (IoT) Mean? - Режим доступа: <https://www.techopedia.com/definition/28247/internet-of-things-io>.
9. The History of IoT (Internet of Things) and How It's Changed. - Режим доступа: <https://www.techprevue.com/history-iot-changed-today>.
10. ABOUT THE IOTSWC22. - Режим доступа: [https://www.iotsworldcongress.com/5-](https://www.iotsworldcongress.com/5-infamous-iot-hacks-and-vulnerabilitieshttps://m.habr.com/ru/news/t/487202)

infamous-iot-hacks-and-vulnerabilitieshttps://m.habr.com/ru/news/t/487202

11. Palo Alto Networks. - Режим доступа: <https://unit42.paloaltonetworks.com/iot-threat-report-2020>; <https://securitytoday.com/articles/2019/07/05/major-security-vulnerabilities-in-smart-home-devices-could-allow-hackers-to-unlock-doors.aspx?admgarea=mag&m=1>.
12. Smart Home: Threats and Countermeasures. - Режим доступа: <https://www.rambus.com/iot/smart-home>.
13. CISO MAG. - Режим доступа: <https://www.cisomag.com/10-iot-security-incidents-that-make-you-feel-less-secure>

References:

1. Internet of Things: The History of the IoT Universe. - Rezhim dostupa: <https://adoriasoft.com/blog/history-of-iot-universe>.
2. IoT agenda. - Rezhim dostupa: <https://internetofthingsagenda.techtarget.com/definition/Internet-of-Things-IoT>.
3. Why the Internet of Things is called Internet of Things: Definition, history, disambiguation. - Rezhim dostupa: <https://iot-analytics.com/internet-of-things-definition>.
4. History Of IoT. - Rezhim dostupa: <https://www.dailyinfographic.com/history-of-iot>
5. Internet of Things: Unlocking True Digital Business Potential. - Rezhim dostupa: <https://www.gartner.com/en/information-technology/insights/internet-of-things?cmsp=itg-hub-iot>.
6. Internet Society. - Rezhim dostupa: https://www.internetsociety.org/resources/doc/2015/iot-over-view?gclid=EAIaIQobChMIp_6t2Ly24gIVHlmyCh2TxAhEEAAYAiAAEgLPsFD_BwE.
7. Internet of Things (IoT) Technologies. - Rezhim dostupa: <https://www.postscapes.com/internet-of-things-definition>.
8. What Does Internet of Things (IoT) Mean? - Rezhim dostupa: <https://www.techopedia.com/definition/28247/internet-of-things-io>.
9. The History of IoT (Internet of Things) and How It's Changed. - Rezhim dostupa: <https://www.techprevue.com/history-iot-changed-today>.
10. ABOUT THE IOTSWC22. - Rezhim dostupa: [https://www.iotsworldcongress.com/5-infamous-iot-](https://www.iotsworldcongress.com/5-infamous-iot-hacks-and-vulnerabilitieshttps://m.habr.com/ru/news/t/487202)

hacks-and- vulnerabilitieshttps://m.habr.com/ru/news/t/487202

11. Palo Alto Networks. - Rezhim dostupa: <https://unit42.paloaltonetworks.com/iot-threat-report-2020>; <https://securitytoday.com/articles/2019/07/05/major-security-vulnerabilities-in-smart-home-devices-could-allow-hackers-to-unlock-doors.aspx?admgarea=mag&m=1>.

12. Smart Home: Threats and Countermeasures. - Rezhim dostupa: <https://www.rambus.com/iot/smart-home>.

13. CISO MAG. - Rezhim dostupa: <https://www.cisomag.com/10-iot-security-incidents-that-make-you-feel-less-secure>

Talgat KHANOV, Doctor of Law, Professor, Director of the Research Institute of Economic and Legal Research of the Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, thanov@mail.ru, +77015331147

Nazerke TUSUPOVA, student of the 2nd year group U-22NP, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, tusupova130598@icloud.com

ABOUT EXPANDING YOUR COMPETENCE PROSECUTOR'S OFFICE BY CRIMINAL CODEM VIOLATIONS OF THE LAWYAM AN EXTREMIST ORGANIZATION AND TERRORIST ORIENTATION

The article analyzes the proposals made by Kazakhstani process specialists on the use of the institute of special proceedings in the investigation of criminal cases of terrorism and extremism. The article analyzes the possibility of restricting certain rights and freedoms of interested participants in criminal proceedings. The article examines the need to strengthen the public interest of the state in the pre-trial investigation of offences related to extremism and terrorism. The authors support the suggestions made and formulate their own vision for the voiced problem. It is proposed to expand the competence of the prosecutor by providing him/her with an alternative or generic jurisdiction at the legislative level, making it mandatory to conduct pre-trial investigations of criminal offences of extremist and terrorist orientation, According to the authors, this approach will help instil investigative skills in prosecutors and increase the effectiveness of the fight against extremism and terrorism.

The article was prepared as part of the implementation of the grant financing agreement by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN of the AP08856905 project).

Keywords: terrorist activity, extremism, criminal offence, pre-trial investigation, prosecutor, counter-action.

Талгат ХАНОВ, заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің экономикалық-құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институтының директоры, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ. Академическая көш., 9, thanov@mail.ru, +77015331147

Назерке ТҮСІПОВА, Ю-12 НІП тобының магистранті, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы, Қарағанды Академическая көш., 9, tusupova130598@icloud.com

ЭКСТРЕМИСТІК ЖӘНЕ ТЕРРОРИСТІК ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУ ҮШІН ПРОКУРОРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТІН КЕҢЕЙТУ ТУРАЛЫ

Мақалада терроризм және экстремизм бойынша қылмыстық істерді тергеуге қатысты арнайы іс жүргізу институтын қолдану бойынша қазақстандық процессуалистер жасаған ұсыныстар талданады. Қылмыстық процеске мүдделі қатысушылардың кейбір құқықтары мен бостандықтарын шектеу мүмкіндігі қарастырылуда. Мақалада экстремизм мен терроризмге қатысты құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеп-тексеруде мемлекеттің қоғамдық мүддесін күшейту қажеттілігі қарастырылған. Авторлар ұсынылған ұсыныстарды қолдайды және айтылған мәселеге өз көзқарасын тұжырымдайды. Прокурордың құзыретін заңнамалық деңгейде кеңейту, ол үшін баламалы немесе жалпы юрисдикцияны қамтамасыз ету, оны экстремистік және террористік сипаттағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеп-тексеру үшін жауапты ету ұсынылады. Авторлардың пікірінше, бұл тәсіл прокурорлардың жедел-ізвестіру жұмысының дағдыларын қалыптастыруға, экстремизм мен терроризмге қарсы күрестің тиімділігін арттыруға, қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін тиімді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру келісімшарты (IRN жобасы AP08856905) аясында дайындалған.

Түйінді сөздер: террористік іс-әрекет, экстремизм, қылмыстық құқық бұзушылық, сотқа дейінгі тергеу, прокурор, қарсы іс-қимыл.

Талғат ХАНОВ, доктор юридических наук, профессор, директор научно-исследовательского института экономических и правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, thanov@mail.ru, +77015331147

Назерке ТУСУПОВА, магистрант группы Ю-12 НИП Карагандинского университета Казпотребсоюза, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, tusupova130598@icloud.com

О РАСШИРЕНИИ КОМПЕТЕНЦИИ ПРОКУРОРА ПО УГОЛОВНЫМ ПРАВОНАРУШЕНИЯМ ЭКСТРЕМИСТСКОЙ И ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

В статье анализируются внесенные казахстанскими процессуалистами предложения по использованию института особых производств применительно к расследованию уголовных дел о терроризме и экстремизме. Рассматривается возможность ограничения отдельных прав и свобод заинтересованных участников уголовного процесса. Исследуется необходимость усиления публичного интереса государства при досудебном расследовании правонарушений, связанных с экстремизмом и терроризмом. Авторы поддерживают вносимые предложения и формулируют свое видение на озвученную проблему. Предлагается расширить компетенцию прокурора, на законодательном уровне закрепив за ним альтернативную или родовую подследственность, вменив в обязанность производство досудебного расследования уголовных правонарушений экстремистской и террористической направленности. По мнению авторов, данный подход будет способствовать привитию у прокурорских работников навыков следственной работы, повышению эффективности борьбы с экстремизмом и терроризмом, реальному обеспечению прав и законных интересов участников уголовного судопроизводства.

Статья подготовлена в рамках выполнения договора на грантовое финансирование Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН проекта AP08856905).

Ключевые слова: террористическая деятельность, экстремизм, уголовное правонарушение, досудебное расследование, прокурор, противодействие.

1. Problem statement

Today, the security of many countries and their citizens is threatened by terrorism and extremism. These socially dangerous phenomena are becoming a global problem, causing significant socio-economic losses and having a strong psychological impact on large masses of the population. At the same time, the real possibility of committing terrorist acts is accompanied by a threat to the life and health of innocent people. In this regard, it is important to develop effective mechanisms aimed at improving the effectiveness of countering terrorism and extremism.

2. Analysis of recent research and publications

It should be noted that Russian scientists study many problems and propose various approaches to improve the effectiveness of countering these anti-social phenomena. We propose measures aimed at preventing and preventing terrorist and extremist manifestations [1; 2], as well as strengthening criminal-legal and administrative mechanisms

of responsibility and suppression of this illegal activity [3; 4; 5]. Almost all authors point out the need for a comprehensive approach, which should include economic, political, social and legal measures in the fight against terrorism and extremism [6, p. 70; 7, p. 94].

Along with this, some Kazakhstani process specialists propose to introduce criminal procedure legislation special exceptions to the procedural form in criminal cases of terrorism and extremism in the criminal procedure legislation. In particular, A. N. Akhpanov and A. L. Khan consider it possible to use the institution of special proceedings, providing for certain restrictions on the rights and freedoms of interested participants in criminal proceedings to strengthen the public interest of the state to the detriment of the private interest of the citizen (Paragraph 1 of Article 39 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan). This approach is justified by the fact that within the framework of the current criminal procedure, it is very difficult to collect a sufficient set of evidence in a short time to bring to

criminal responsibility persons involved in terrorism and extremism [8, p. 76].

And proceeding from the increased social danger of this category of crimes related to the real possibility of undermining the political, economic, moral and other foundations of the state and society guaranteed by Article 5 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the idea expressed deserves attention and support. However, the analysis of this publication leads to some suggestions that, in our opinion, would enhance the effectiveness of the mechanism proposed by these authors. To this end, we would like to express our vision of the implementation of the innovative idea of A.N. Akhpanov and A.L. Khan.

Thus, the authors emphasize that the legislator (Part 5 of Article 187 of the Criminal Procedure Code) considers many criminal offences of a terrorist and extremist nature to be an alternative jurisdiction of investigators of the national security and internal affairs bodies. In this regard, jurisdiction disputes are not excluded. According to the current legislation, in this case, the issue is resolved by the procedural prosecutor, based on the objectivity and sufficiency of the investigation into the crime identified by an alternative body (Paragraphs 2 and 12 of Part 1 of Article 193 of the Criminal Procedure Code).

3. Purpose of the study

The purpose of our study is to assess the possibility of using the institution of special proceedings in domestic criminal proceedings. As well as the admissibility of certain restrictions on the rights and freedoms of interested participants in the criminal process in favour of strengthening the public interest of the state, to the detriment of the private interest of the citizen during special proceedings. Making proposals for improving the current legislation.

4. Research results

As we know, under Article 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Prosecutor's Office", the Prosecutor's Office on behalf of the state exercises, within the limits and forms established by law, the highest supervision of compliance with the rule of law in the territory of the Republic of Kazakhstan, represents the interests of the state in court and carries out criminal prosecution on behalf of the State. At the same time, the Prosecutor's Office exercises supreme supervision over the legality of the activities of law enforcement and special state bodies, including in the field of pre-trial investigation (Paragraph 4 of Article 5 Law of the Republic of Kazakhstan "On the Prosecutor's Office" [9].

The Prosecutor's competence is specified in the Code of Criminal Procedure concerning criminal proceedings. According to Part 1 of Article 58 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, a prosecutor is an official who, within the limits of his competence, oversees the legality of operational search activities, inquiries, investigations and court decisions, and criminal prosecution at all stages of the criminal process. The main powers of the prosecutor during the pre-trial investigation are stipulated in Article 193 of the Criminal Procedure Code. It should be emphasized that along with other powers, the prosecutor's competence includes not only the transfer of a case from one body to another but also the right to accept and investigate any case, regardless of the jurisdiction established by the Criminal Procedure Code. In addition, the law of the Republic of Kazakhstan dated July 11, 2017, № 91-VI "On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on issues of bringing it into conformity with the norms of the Constitution of the Republic of Kazakhstan" Part 1 of Article 193 of the criminal procedure code supplemented P. 12-1, hooking them the right to carry out a pre-trial investigation into cases of torture, criminal offences under Chapter 17 of the Criminal code of the Republic of Kazakhstan. At the same time, The Prosecutor General has been granted the right, in exceptional cases, on his initiative, to entrust the conduct of a pre-trial investigation to the prosecutor, regardless of the established procedure. Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan under investigation [10].

However, although prosecutors are given such broad powers, there are only isolated cases when prosecutors exercise their right to conduct and investigate criminal cases. In our opinion, this is because the conduct of an investigation is not a mandatory function of the prosecutor, he can only carry it out at his discretion or the direction of the prosecutor. The Prosecutor General's Office. Therefore, prosecutors do not have basic investigative skills, do not possess forensic techniques and methods, and do not know elementary ways to obtain and use evidentiary information. And this leads to the fact that prosecutors cannot conduct high-quality investigations even for simple offences, not to mention high-profile crimes, and even more so for criminally punishable acts of terrorist and extremist orientation. Some problems related to the limitation of the competence of prosecutors have already been pointed out earlier, and solutions have been proposed [11; 12].

This situation, in our opinion, has developed because, at one time the competence to investigate criminal cases was excluded from the powers of prosecutors (previously, the prosecutor's office investigated criminal cases related to murder and rape), allegedly not peculiar to their functions. As a result, having been left without an investigative apparatus, prosecutor's employees have degraded not only in terms of investigative work but also in the field of prosecutor's supervision of the investigation and inquiry. Because, as a rule, they do not understand the essence and features of procedural activity. This leads to the fact that even if there is a corresponding complaint, prosecutors cannot understand the subtleties of the current situation, establish the true reasons for the violation of the rights and legitimate interests of participants in criminal proceedings, and identify systemic errors and omissions made during the investigation. As a result, without understanding the situation, the response to the complaint is to send formal instructions and representations, which, as a rule, entail the punishment of the person conducting pre-trial proceedings. By the way, some Kazakhstani authors have already pointed out the problems associated with the lack of an investigative apparatus in the prosecutor's office [13].

In this regard, we see a way out in giving prosecutors not only the right but also the duty to conduct pre-trial investigations in cases of torture, as well as in certain criminal offences provided for in chapters 10 and 17 of the Criminal Code. By establishing alternative or exclusive jurisdiction, based on the criteria of increased public danger of the committed offence, as well as to ensure the security of public order, fair justice and the execution of the imposed sentence. In our opinion, the return to the prosecutor's office of competence to investigate criminal offences (under the jurisdiction established by law, based on the above criteria) will contribute to both observing the rule of law, ensuring the rights and interests of participants in criminal proceedings, and instilling investigative skills in prosecutor's employees. As a result of acquiring and improving the experience of pre-trial investigation, prosecutors, through a real analysis of the current investigative situation, will gain certain skills in using evidentiary information, both in establishing the circumstances of the committed act and in determining the substance of the violations committed. In turn, this approach contributes to improving the effectiveness of the prosecutor's office's supervisory activities, strengthening control over the investigation, inquiry and operational search activi-

ties. Since the prosecutor's own experience gained during the investigation allows him to see the features of pre-trial proceedings, reveal the nuances that develop in a particular investigative situation, determine the essence and causes of most mistakes and violations of the rule of law identify imperfections in legislative norms and suggest mechanisms for improving law enforcement practice.

5. Conclusion

At the same time, giving the prosecutor the competence to investigate this category of cases will help to ensure real legality and the possibility of implementing mechanisms to increase the motivation of suspects to cooperate with the criminal prosecution authorities in cases of terrorism and extremism, as indicated by the commented authors. If the law stipulates a mandatory explanation of the procedure for concluding a procedural cooperation agreement under Part 6 of Article 619 of the Criminal Procedure Code by the prosecutor himself, and not by any other person conducting a pre-trial investigation, it will increase the effectiveness of this institution. In addition, this approach will increase the detection rate of crimes of this category, ensure the comprehensiveness and completeness of the investigation, since in such cases, in all cases of compliance with the terms of the procedural cooperation agreement, it is necessary to explicitly apply Article 67 of Criminal Code on the exemption from criminal liability of such persons. Such a decision should also be made by the prosecutor in charge of the criminal case, without complicated approval procedures and other procedures.

Thus, in general, we support the innovative idea of A. N. Akhpanov and A. L. Khan, and we believe that its implementation will be most effective and successful if the above-mentioned conditions are met, which are related to granting the prosecutor the competence to investigate criminal offences of terrorist and extremist orientation.

References

1. *Akhpanov A.N., Madiyeva A.G.* Some issues of countering the financing of terrorism and extremism // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law series. - 2019. - № 1(126). - P. 66-71.
2. *Khanov T.A., Sadvakasova A.T.* Status of measures to counter terrorist and extremist offences in the Republic of Kazakhstan // Actual problems of our time. - 2017. - № 4(18). - P. 17-25.
3. *Abdrakhmanov S. T.* Criminal liability for terrorism under the legislation of the Republic of

Kazakhstan: Author's abstract. diss. cand. legal department. sciences'. - Bishkek: Kyrgyz-Russian Slavic University. 2005. - 29 p.

4. *Akhanov A., Muratkhanova M., Sembekova B., Skakov A., Tleukhan R.* The issues of strengthening of the preventive measures in resistance to terroristic crimes // The Social Sciences. - 2016. - Vol. 11. - No.7. - P.1124-1128.

5. *Bakishiev K.A.* Regulation of liability for a terrorist act in the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan (Article 255 of the Criminal Code) // Вестник КЭУ. - № 3(58). - 2020. - С. 100-1007.

6. *Merkulova G.D.* Legal regulation and counteraction to terrorism and extremism in the Republic of Kazakhstan // Юридическая мысль. - 2013. - № 5(79). - С. 65-71.

7. *Ismagulov K.E., Mukanbetkaliyev A.A.* Some problems of improving the legislation of the Republic of Kazakhstan on countering terrorism. Bulletin of the Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan. 2017. № 3 (48). P.89-95.

8. *Akhanov A.N., Khan A.L.* About strengthening of criminal procedure means of counteraction to extremism and terrorism // Bulletin of the Insti-

tute of Legislation of the Republic of Kazakhstan. - 2019. - № 1(55). - P.75-80.

9. Law of the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2017 No. 81-VI "On the Prosecutor's Office" (as amended on 07.07.2020). - Access mode: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31690116.

10. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 11, 2017 No. 91-VI "On Amendments and additions to certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on bringing them into compliance with the norms of the Constitution of the Republic of Kazakhstan". - Access mode: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000091/history>.

11. *Sadvakasova A.T., Khanov T.A.* Competence of the prosecutor to review and make decisions based on the results of checking reports of offence // Actual problems of our time. - 2019. - № 3 (25). - P. 37-42.

12. *Khanov T.A., Sadvakasova A.T.* Expediency as a principle of criminal proceedings // Actual problems of our time. - 2019. - № 3(25). - P. 13-18.

13. *Zhursimbaev S.K.* New approaches to prosecutor's supervision. - Access mode: <https://www.zakon.kz/4870843-novye-podhody-v-sfere-prokurorskogo.html>.

Сергей КАДАЦКИЙ, к.ю.н., полковник полиции, заместитель начальника кафедры уголовного процесса и криминалистики, Костанайская Академия МВД РК им. Ш. Кабылбаева, 110000, Костанай, просп. Абая 11, s.n.kadatskiy@gmail.com

Серик РАХИМОВ, подполковник полиции, старший преподаватель кафедры уголовного процесса Карагандинской Академии МВД РК им. Б. Бейсенова, 100021, Караганда, ул. Ермекова 124.

ОБ УЧАСТИИ ПОНЯТЫХ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье рассматриваются отдельные вопросы, связанные с участием понятых при проведении следственных действий, их процессуальным статусом и ролью в обеспечении достоверности доказательств, получаемых при производстве по уголовному делу. Озвучивается негативная реакция лиц, приглашаемых в качестве понятых. Исследуются проблемы обеспечения выполнения требования закона относительно их незаинтересованности в деле и установления независимости от органов уголовного преследования. Отмечается отсутствие у органа расследования возможности достоверно убедиться в том, что приглашенные граждане действительно не заинтересованы в исходе дела. Предлагается привлекать понятых по усмотрению лица, ведущего уголовный процесс. Такое усмотрение может возникнуть при наличии предположения об отсутствии объективной возможности восприятия информации при производстве следственных действий.

Ключевые слова: понятые, следственные действия, уголовный процесс, производство по уголовному делу, установление независимости, обеспечение достоверности.

Сергей КАДАЦКИЙ, заң ғылымдарының кандидаты, полиция полковнигі, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасы бастығының орынбасары, атындағы Ш. Қабылбаев Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Қостанай академиясы, 110000, Қостанай, Абай даңғылы 11, s.n.kadatskiy@gmail.com

Серик РАХИМОВ, полиция подполковнигі, қылмыстық іс жүргізу кафедрасының аға оқытушысы, Атындағы Б.Бейсенова ҚР ІІМ Қарағанды академиясы, 100021, Қарағанды қ. Ермеков 124.

КУӘ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСКЕ ҚАТЫСУЫ ТУРАЛЫ

Мақалада тергеу әрекеттері кезінде куәрдің қатысуымен, олардың іс жүргізу мәртебесімен және қылмыстық іс жүргізу барысында алынған дәлелдемелердің сенімділігін қамтамасыз етудегі рөлімен байланысты кейбір мәселелер талқыланады. Куә ретінде шақырылған адамдардың теріс реакциясы айтылды. Олардың іске қызығушылық танытпауы және қылмыстық қудалау органдарынан тәуелсіздігін белгілеу туралы заң талаптарының орындалуын қамтамасыз ету мәселелері зерттелуде. Сонымен бірге, тергеу органының шақырылған азаматтардың істің нәтижесіне шынымен де мүдделі емес екендігіне сенімді түрде көз жеткізуге мүмкіндігі жоқ екендігі атап өтіледі. Куәрді қылмыстық процесті жүргізетін адамның қалауы бойынша тарту ұсынылады. Тергеу әрекеттерін жасау кезінде ақпаратты қабылдаудың объективті мүмкіндігі жоқ деген болжам болса, мұндай дискреция туындауы мүмкін.

Түйін сөздер: куә, тергеу әрекеттері, қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық іс жүргізу, тәуелсіздікті орнату, сенімділікті қамтамасыз ету.

Sergey KADATSKY, PhD, Police Colonel, Deputy Head of the Department of Criminal Procedure and Criminalistics, Kostanay Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Sh. Kabylbaeva, 110000, Kostanay, Abay ave. 11, s.n.kadatskiy@gmail.com

Serik RAKHIMOV, Police Lieutenant Colonel, Senior Lecturer of the Department of Criminal Procedure of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenov, 100021, Karaganda, st. Yermekov 124.

ON THE PARTICIPATION OF A WITNESS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article discusses certain issues related to the participation of attesting witnesses during investigative actions, their procedural status and their role in ensuring the reliability of evidence obtained in the course of criminal proceedings. The negative reaction of the persons invited as attesting witnesses is voiced. The problems of ensuring compliance with the requirements of the law regarding their disinterest in the case and establishing independence from the criminal prosecution authorities are investigated. It is noted that the investigating body cannot reliably verify that the invited citizens are not interested in the outcome of the case. It is proposed to involve attesting witnesses at the discretion of the person conducting the criminal proceedings. Such discretion may arise if there is an assumption about the absence of an objective possibility of perceiving information during the production of investigative actions.

Keywords: witness, subsequent actions, criminal process, criminal proceedings, independence establishment, ensuring trustworthiness.

1. Постановка проблемы.

Всеобщая декларация прав человека, утвержденная Генеральной Ассамблеей ООН, определяет права и свободы человека и гражданина, его честь и достоинство как высшую ценность общества и государства [1]. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А(III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года. Система институтов и механизмов, содействующих защите прав и законных интересов личности, создана во многих цивилизованных государствах. Конституция Республики Казахстан также признает и гарантирует права и свободы человека и гражданина. Эти важнейшие предпосылки, определяющие взаимоотношения человека и государства, обуславливают совершенствование законодательства в области обеспечения прав и законных интересов граждан. Проявлением такой заботы является обеспечение прав лиц, участвующих в производстве по уголовным делам. Как показывает практика, правовое положение лиц, участвовавших в производстве следственных действий, требует правовой регламентации. Одним из наиболее проблемных участников при производстве следственных действий является понятой. Его присутствие предусмотрено в случаях, установленных уголовно-процессуальным законодательством Республики Казахстан.

2. Методы исследования

Для проведения исследования были использованы следующие теоретические и эмпирические научные методы: анализа систем знаний, выявления и разрешения противоречий, анализа, сравнения, обобщения, а также эмпирические методы: исследования объекта во времени (ретроспектива, прогнозирование),

изучения нормативных актов (законов, государственных программ).

3. Исследование проблемы

В уголовно - процессуальном кодексе Республики Казахстан, введенном в действие с 1 января 2015 года, понятой как участник уголовного процесса, отнесен к главе 10 «Иные лица, участвующие в уголовном процессе». В статье 82 УПК РК дается понятие понятого, и закреплено его процессуальное положение. Согласно данной норме, понятым является лицо, привлеченное органом уголовного преследования для удостоверения факта производства следственного действия, его хода и результатов в случаях, предусмотренных уголовно-процессуальным кодексом. Понятыми могут быть только не заинтересованные в деле и не зависимые от органов уголовного преследования совершеннолетние граждане, способные полно и правильно воспринимать происходящие в их присутствии действия и не подлежащие отводу в соответствии со статьей 90 УПК РК.

Сегодня понятой - необходимый участник не только в уголовном процессе, но и при проведении оперативно-розыскных мероприятий. В частности, его участие необходимо при составлении отдельных оперативно-процессуальных документов (например, протокола осмотра, обработки и вручения денег при разработке операций по задержанию с поличным взяточника и т.д.). Однако наиболее распространенным правилом участие понятых предусмотрено при производстве следственных действий. В соответствии с законом должны участвовать не менее двух понятых, которыми могут быть только незаинтересованные в деле и независимые от органов уголовного

преследования совершеннолетние граждане, способные полно и правильно воспринимать происходящие в их присутствии действия (ч. 2 ст. 82 УПК РК). На первый взгляд содержание указанной нормы справедливо и важно для процесса доказывания по уголовному делу, но, несмотря на то, что понятые не относятся ни к одной из сторон уголовного процесса, их заинтересованность зачастую не может быть выявлена на этапе их привлечения для участия в проведении конкретного следственного действия. В то же время следователь, при производстве следственных действий, например, при осмотре обыске или выемке, приглашая лиц в качестве понятых, не имеет возможности достоверно убедиться в том, что приглашенные граждане действительно не заинтересованы в исходе дела [2, с.27]. В частности, на практике даже при производстве осмотра на места происшествия фактически не возможно сразу же очертить круг незаинтересованных лиц. Как правило, в жилых многоэтажных домах в качестве понятых приглашаются соседи, но они затем, в большинстве случаев, могут оказаться родственниками, основными свидетелями по делу, а иногда и соучастниками преступления. Кроме того, соседи обычно настроены дружелюбно по отношению к потерпевшим и в этой связи их можно, считать в определённой мере заинтересованными в деле. При проведении следственных действий принудительного характера (обыска, выемки) понятые из числа соседей нередко переходят в категорию союзников обыскиваемых, что ведёт к конфликтным ситуациям и отказу понятых от участия в уголовном судопроизводстве, а иногда к отказу в удостоверении фактических данных, изложенных в протоколах следственных действий и, в конечном итоге, утере доказательственной информации [3, с.213].

Наряду с незаинтересованностью понятого в исходе дела, особо подчеркивается его независимость от органа уголовного преследования. Закон не расшифровывает содержание данного термина, указывает лишь на то, что понятой не может участвовать в производстве по уголовному делу, будучи лично или по службе зависим от органа, ведущего уголовный процесс, либо если он подлежит отводу в связи с наличием обстоятельств, предусмотренных ст. 90 УПК РК. Это приводит к неоднозначному и расширительному толкованию понятия независимости как правоприменителями (судья, следователь, прокурор, защитник), так и учеными-процессуалистами.

4. Исследование проблемы.

М.Ч. Когамов в своем комментарии указывает, что понятыми не могут быть сотрудники органов уголовного преследования, несовершеннолетние, недееспособные, лица находящиеся в конфликте с законом, находящиеся под следствием, задержанные, арестованные, административные правонарушители [4]. Однако данный перечень не основан на законе. Наряду с этим, Нормативное постановление Верховного Суда РК от 20 апреля 2006 года № 4 «О некоторых вопросах оценки доказательств по уголовным делам» в п. 20 приводит примерный перечень заинтересованных в деле лиц (работники правоохранительных органов, их стажеры, лица, зависимые от органов уголовного преследования: условно-досрочно освобожденные от отбывания наказания, находящиеся под административным надзором и др.) не могущих участвовать в качестве понятых. При этом допускается расширение данного перечня. Следует отметить, что в соответствии с данным Нормативным постановлением, в случае участия заинтересованных лиц в качестве понятых протокол следственного действия признается недопустимым в качестве доказательств [5]. Кроме того, во многих случаях лица, приглашенные в качестве понятых, не имеют при себе документов удостоверяющих личность, что не дает возможности следователю удостовериться в их личности, а последние имеют реальную возможность назвать вымышленные фамилии, имена и адреса, а в последствии, как в ходе следствия, так и в ходе судебного слушания не представляется возможным допросить их по поводу проведенных с их участием следственных действий.

В связи с возникающими проблемами, часто высказываются предложения по упразднению института понятых в уголовном процессе. В этом вопросе, существуют различные точки зрения. Наиболее распространено мнение, основанное на буквальном толковании норм уголовно процессуального кодекса Республики Казахстан: возникновение и наличие в уголовном процессе института понятых связано с недоверием к должностному лицу, ведущему расследование. Впервые об участии понятых в судопроизводстве упоминается в Соборном Уложении России 1649 года. Не случайно ст. 320 первого отделения четвертой главы Устава уголовного судопроизводства 1864 года определяет круг лиц, которые могут быть приглашены в качестве понятых: хозяева домов, лавок, промышленных предприятий, управляющие и поверенные, зем-

левладельцы, волостные и сельские должностные лица, церковные старосты. В случаях, не терпящих отлагательства, следователь мог пригласить и других лиц, пользующихся всеобщим доверием [6].

И.Я. Фойницкий характеризовал понятых как остаток старинного института народного участия в уголовном суде, переродившийся в «институт обеспечения подлинности происходящего перед данным органом власти и записываемого в протокол», «институт недоверия к полиции», который должен был отпасть «с переходом предварительного следствия в руки судебным следователям» [7, с. 259]. Но, не смотря на указанные мнения, согласно действующему законодательству понятые, как независимые лица, призваны быть гарантом объективности и законности производства следственных действий. Иными словами, первые встречные лица могут отчасти контролировать и влиять на работу сотрудника правоохранительных органов, официально уполномоченного государством, обществом на выполнение своих профессиональных функций. По сути, данное должностное лицо «превращено» в «заинтересованное лицо», к которому изначально отсутствует доверие со стороны контролирующих органов и населения. Между тем, при желании что-либо сфальсифицировать или сфабриковать, следователь либо оперативный работник всегда найдут возможность сделать это, и присутствие понятых особым препятствием этому не будет. Так, например, при производстве обыска, направленного на обнаружение и изъятие наркотических средств или других запрещенных законом предметов, оперативный работник может подбросить наркотики таким образом, что не только понятые, но и следователь этого не заметят.

Наряду с этим, отдельные авторы подчеркивают эффективность привлечения понятых к участию в следственных действиях [8, с. 76-77]. Однако существует и иное мнение по этому вопросу. Некоторые авторы полагают, что институт понятых должен быть факультативным, так как он не является средством контроля над деятельностью лица, производящего следственное действие. Так в частности, по мнению А. Калугина, роль понятых заключается в том, чтобы удостоверять законность действий следователя при оказании противодействия расследованию со стороны заинтересованных лиц, а следовательно, решение о привлечении понятых

должно приниматься следователем по его усмотрению [9, с. 31]. Кроме того, практические работники органов досудебного расследования, могут подтвердить, что сталкиваются с трудностями по приглашению понятых для участия в проведении следственных действий. В большинстве случаев, более вероятно, понятые, в силу различных обстоятельств (неопытности, низкой правовой культуры, отсутствия юридических познаний) выражают свое открытое нежелание участвовать в следственных действиях и стараются избегать возможности быть втянутым в процесс судопроизводства.

5. Обсуждение

Практически любой следователь встречается со случаями уклонения граждан от участия в следственных действиях в качестве понятых. В следственной практике у граждан годами сложился подход к институту понятых, как к обременительной обязанности. Так, согласно исследованию, проведенному в пяти городах Республики Казахстан доцентом кафедры уголовного судопроизводства и криминалистики КазГЮУ Турашевым, 90 % респондентов не хотели бы оказаться в роли понятого [10, с. 117]. Данную точку зрения поддерживают и другие казахстанские ученые [11]. В этой связи, отдельными учеными и практическими работниками предлагается исключить институт понятых либо сузить сферу его применения. Так, согласно исследованиям, проведенным А.Н. Сторожевой, установлено, что 35 % считают целесообразным однозначно отказаться от участия понятых в уголовном судопроизводстве, лишь 9% проанкетированных практических работников полагают, что институт понятых должен быть сохранен, а 56 % обращают внимание на необходимость сокращения числа следственных действий, производимых при обязательном присутствии понятых [12, с. 21]. К тому же отдельные авторы подчеркивают, что при производстве следственного действия сложно определить заинтересованность понятого в его результате, что нередко приводит к потере доказательственной силы обнаруженных объектов [13, с. 35-36]. Поэтому на практике и существует проблема - как найти понятых и привлечь их к участию в следственных действиях. Нередки случаи, когда следователи и лица, осуществляющие дознание, включают в протокол следственного действия «штатных» понятых (лиц находящихся в родственных связях следователя, либо зависящих от него или

товарищей). На самом деле никакого участия в следственном действии эти лица не принимали, но готовые настаивать на том, что они присутствовали в качестве понятых при производстве этих следственных действий.

6. Заключение.

В современных условиях с момента проведения следственного действия с участием понятых до судебного заседания проходит, в отдельных случаях несколько месяцев, а иногда и лет [14, с.31]. В итоге нередко получается, что в судебном разбирательстве понятые просто не в состоянии вспомнить обстоятельства, происходившие с их участием. Имеют место случаи, когда понятые выехали в другие страны на постоянное место жительства и приглашение их в судебное заседание затруднено. Следует также принять во внимание, что практически все наиболее сложные следственные действия проводятся с участием специалистов, оперативных работников, потерпевших, защитников и других участников процесса. Все они подписывают протокол. Поэтому вопрос об участии понятых, следует принимать следователю самостоятельно и не только когда ход и результаты следственных действий фиксируются при помощи технических средств, но и в иных случаях, когда картина уголовного правонарушения может быть создана с достаточной полнотой.

Таким образом, принятие решения о приглашении понятых следует предоставить на усмотрение лица, производящего расследование. Именно в этом качестве процессуальная фигура, аналогичная понятому, «присутствует» в законодательстве многих стран. В том же виде, в как это было ранее установлено советским законодательством, понятых не существует нигде. На основании изложенного, целесообразно включить в УПК РК положение следующего содержания: «Понятые привлекаются по усмотрению органа, ведущий уголовный процесс, если имеются основания полагать, что возникнет объективность в восприятии информации при производстве следственных действий».

Список литературы:

1. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А(III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948года. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.

2. Ретунская Т.П. Проблемы собирания и оценки доказательств. Участие в следственных действиях понятых как гарантия надежности фиксации доказательств // Закон и право. - 2007. - № 9. - С. 27.

3. Варданян А.В. Обыск и проблемы участия понятых в его производстве // Общество и право. 2008. - № 2(20). - С. 212-215.

4. Когамов М.Ч. Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан: 2014 года (постатейный, к нормам УПК в редакции Законов РК от 31 октября и 24 ноября 2015 года). — Астана, 2015. – 220 с.

5. О некоторых вопросах оценки доказательств по уголовным делам: Нормативное постановление Верховного суда от 20 апреля 2006 года № 4. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P06000004S>.

6. Устав уголовного судопроизводства от 20 ноября 1864 г. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/ust_ugprav.php

7. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. - СПб.: Альфа, 1996. Т.2. – 607 с.

8. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. - М., 1981. – 115 с.

9. Калугин А. Понятой в уголовном процессе // Российская юстиция. - 1998. - N 10. - С. 11 – 12.

10. Байбазаров Д. Актуальные проблемы юридических и общественных наук в Республике Казахстан // Мат-лы междунаод. науч. – теорет. конф. - Караганды: КЮИ МВД РК им. Б.Бейсенова, 2008. - С. 115-117.

11. Ахпанов А.Н., Хан А.Л., Ханов Т.А. Проблемы участия понятых в уголовном судопроизводстве // Проблемы социально-экономических процессов и законодательства Республики Казахстан. Сб. науч. тр. КФУ им. Д.А. Кунаева. Вып.3. – Караганда, 2003.

12. Сторожева А.Н. Понятой в Российском уголовном судопроизводстве. Автореф. дис. канд. юрид. наук. - Иркутск: Красноярский государственный аграрный университет, 2006. – 26 с.

13. Селезнев М. Понятой или свидетель? // Законность. - 1998. - № 1. - С. 35–36.

14. Михайлов А. Институт понятых - архаизм российского уголовного судопроизводства // Законность. - 2003. - № 4. - С.30-32.

References:

1. Vseobshchaia deklaratsiia prav cheloveka. Priniata rezoliutsiei 217 A(III) Generalnoi Asamblei OON ot 10 dekabria 1948goda. – Rezhim dostupa: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.
2. Retunskaiia T.P. Problemy sobiraniia i otsenki dokazatelstv. Uchastie v sledstvennykh deistviiakh poniatykh kak garantiiia nadezhnosti fiksatsii dokazatelstv // *Zakon i pravo*. - 2007. - № 9. - S. 27.
3. Vardanian A.V. Obysk i problemy uchastiiia poniatykh v ego proizvodstve // *Obshchestvo i pravo*. 2008. - № 2(20). - S. 212-215.
4. Kogamov M.Ch. Kommentarii k ugovolno-protssesualnomu kodeksu Respubliki Kazakhstan: 2014 goda (postateinyi, k normam UPK v redaktsii Zakonov RK ot 31 oktiabria i 24 noiabria 2015 goda). — Astana, 2015. – 220 s.
5. O nekotorykh voprosakh otsenki dokazatelstv po ugovolnym delam: Normativnoe postanovlenie Verkhovnogo suda ot 20 apreliia 2006 goda № 4. – Rezhim dostupa: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P06000004S>.
6. Ustav ugovolnogo sudoproizvodstva ot 20 noiabria 1864 g. – Rezhim dostupa: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/ust_ugprav.php
7. Foinitskii I.Ia. Kurs ugovolnogo sudoproizvodstva. - SPb.: Alfa, 1996. T.2. – 607 s.
8. Sheifer S.A. Sledstvennye deistviia. Sistema i protsessualnaia forma. - M., 1981. – 115 s.
9. Kalugin A. Poniatoi v ugovolnom protsesse // *Rossiiskaia iustitsiia*. - 1998. - N 10. - S. 11 – 12.
10. Baibazarov D. Aktualnye problemy iuridicheskikh i obshchestvennykh nauk v Respubliki Ka-zakhstan // *Mat-ly mezhdunarod. nauch. – teoret. konf.* - Karagandy: KIUl MVD RK im. B.Beisenova, 2008. - S. 115-117.
11. Akhpanov A.N., Khan A.L., Khanov T.A. Problemy uchastiiia poniatykh v ugovolnom sudoproizvodstve // *Problemy sotsialno-ekonomicheskikh protsessov i zakonodatelstva Respubliki Kazakhstan*. Sb. nauch. tr. KFU im. D.A. Kunaeva. Vyp.3. – Karaganda, 2003.
12. Storozheva A.N. Poniatoi v Rossiiskom ugovolnom sudoproizvodstve. Avtoref. dis. kand. iurid. nauk. - Irkutsk: Krasnoiariskii gosudarstvennyi agrarnyi universitet, 2006. – 26 s.
13. Seleznev M. Poniatoi ili svidetel? // *Zakonnost*. - 1998. - № 1. - S. 35–36.
14. Mikhailov A. Institut poniatykh - arkhazim rossiiskogo ugovolnogo sudoproizvodstva // *Zakonnost*. - 2003. - № 4. - S.30-32.

Ергали ҚОЖАБЕКОВ, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының кәсіби-психологиялық даярлық және ішкі істер органдарын басқару кафедрасының доценті, Қарағанды қаласы, Ермеков көшесі, 124. ergali_k@mail.ru, +87004161744

Амира МАРАШЕВА, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының кәсіби-психологиялық даярлық және ішкі істер органдарын басқару кафедрасының оқытушысы, Қарағанды қаласы, Ермеков көшесі, 124. k_amira@mail.ru, +87003359969

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ МЕН ПОЛИЦИЯ ОРГАНДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Полиция қызметінің сапасын арттыру бойынша жоспарланған іс-шаралар қарқын алуда. Ішкі істер органдарының жұртшылықпен өзара іс-қимыл жасасуында біршама өзгерістер бар. Құқық қорғау органдарының, оның ішіндегі, полиция органдарының қызметінің сапасын жақсартуға байланысты орын алып жатқан жаңғырту жұмыстары жалғасуда. Осымен сабақтас, кемшін тұстары да бар. Бұл мақалада осы кемшіліктердің орнын толтыру жолындағы авторлардың ұсыныстары мен уәждері келтіріледі.

Түйінді сөздер: азаматтық қоғам, жұртшылық, қоғамдық қауіпсіздік, полиция органдары, қызмет сапасы, тәртіп сақтау, заңнамалық жүйе, өзара іс-қимыл, құқық қорғау органдары, тәртіп бұзу, сервистік деңгей.

Ергали ҚОЖАБЕКОВ, доцент кафедры профессионально-психологической подготовки и управления органами внутренних дел Карагандинской академии МВД РК имени Б.Бейсенова, г. Караганда, ул.Ермекова, 124. ergali_k@mail.ru, +87004161744

Амира МАРАШЕВА, преподаватель кафедры профессионально-психологической подготовки и управления органами внутренних дел Карагандинской академии МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова, г. Караганда, ул.Ермекова, 124. k_amira@mail.ru, +87003359969

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ОРГАНОВ ПОЛИЦИИ

Плановые мероприятия по повышению качества деятельности полиции набирают обороты. Есть некоторые изменения во взаимодействии органов внутренних дел с общественностью. Набирает обороты проводимая модернизация, связанная с улучшением качества деятельности правоохранительных органов, в том числе органов полиции. Вместе с этим имеются определенные недостатки, которые нашли отражение в данной статье, где авторами приводятся рекомендации и мотивы на пути к восполнению этих недостатков.

Ключевые слова: гражданское общество, общественность, общественная безопасность, органы полиции, качество услуг, охрана порядка, законодательная система, взаимодействие, правоохранительные органы, нарушения порядка, сервисный уровень.

Yergali KOZHABEKOV, Associate Professor of the Department of Professional Psychological training and Management of Internal Affairs Bodies of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Barimbek Beisenov, Karaganda, Ermekov str., ergali_k@mail.ru, +87004161744

Amira MARASHEVA, teacher of the Department of Professional psychological training and Management of the Department of Internal Affairs of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenov, Karaganda, Ermekov str., k_amira@mail.ru, +87003359969

SOME ISSUES OF INTERACTION BETWEEN CIVIL SOCIETY AND THE POLICE

Planned measures to improve the quality of police activity are gaining momentum. There are some changes in the interaction of the internal affairs bodies with the public. The ongoing modernization related to improving the quality of law enforcement agencies, including the police, is gaining momentum. Along with this, there are also disadvantages. This article presents the recommendations and motivations of the authors on the way to make up for these shortcomings.

Keywords: civil society, public, public security, police, quality of services, law enforcement, legislative system, interaction, law enforcement agencies, violations of the order, service level.

1. Мәселені белгілеу.

Осы күні азаматтық қоғамда өзекті болып отырған мәселелердің бірі ретінде полиция органдарының қызмет ету деңгейіне, полиция қызметкерлерінің қызмет ету әдістері мен нысандарына халық тарапынан қойылатын талаптарға сәйкес келмеуі, қиын сәттерде көмекке кешігіп келуі, сапалы қызмет көрсетудегі кемшіліктерді жатқызамыз. Қай кезеңде болмасын билік өкілі ретінде полиция қызметкері еліміздің әр тұрғынын тәртіпті сақтауға шақыра отырып, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін көшелер мен қоғамдық орындарда белгілі бір ережелерді бұлжытпай орындауға мәжбүрлей алады. Еліміздің заңнамалық жүйесі елдің әр тұрғынын тәртіпке шақыру үшін өз мүмкіндігін толық пайдаланған жағдайда заңда көзделген жауаптылықтың барлық түріне қолдана алады. Осы орайда азаматтардың билік органдарына деген шынайы көзқарасы анықталады. Заңға мойынсұнғандары тәртіпке шақырған құқық қорғау органдарының талабын толық орындайды, ал тәртіпке бағынғысы келмейтін, не мемлекеттік органдардың отандық заңнамаларға сәйкес қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін мәжбүрлеу шараларын қолдана алатындығынан бейхабар болып, кей жағдайларда біле тұра қасақана тәртіп бұзатындар да табылады.

Күнделікті қызметін атқару барысында полиция қызметкерлері түрлі жағдайларға тап болады. Бұқараның да ақпарат құралдарының да қатаң бақылауында болатын мемлекеттік органдардың ішіндегі қатты сынға алынатыны да полиция органдары. Бұлай болуы да заңдылық. Қызмет барысы бойынша еліміздің сақшылары халықпен тығыз қарым-қатынаста қызмет атқарады. Көмек сұрап шақырады, қиын жағдайларға тап болса жүгінеді, құқықтары бұзылып, еркіндіктері мен бостандықтарына нұқсан келсе, шағымданады, тіпті, полиция органдарының құзыреттілігіне жатпайтын кейбір әлеуметтік мәселелер бойынша да полиция

бөліністеріне арызданады. Бұл қисынды құбылыс ретінде қабылдауымызды қажет ететін күнделікті қарбалас. Қызмет ерекшеліктеріне қарай ішкі істер органдарының әр қызметтік іс-әрекеті мен полиция қызметкерлерінің міндетін атқару бойынша әр іс-қимылы жұртшылықтың назарында әрі бақылауында. Сол себепті қоғамның қауіпсіздігін қорғайтын полиция қызметкерлеріне қателесуге, адамдардың шағым-арыздарын қарау барысында заңсыздыққа баруға болмайды. Өздерінен көмек сұрап келген әр азаматтың мұң-мұқтажын өзінің мәселесіндей қарау талап етіледі. Кейінгі кезде белсенді талқыланып жатқан, қызмет етудің оңтайлы тәсілі ретінде танылған «жұртқа жақын полиция» қағидаты дегеніміз де осы. Кәсіби термин ретінде қалыптасқан «сыртқы» қызмет ретінде саналатын, қоғамның әр мүшесімен тығыз іс-қимылда болатын қызметтер «жұртқа жақын» болмаса, олардың мәселесі шешілмейді де. «Сыртқы» қызметтерге учаскелік полиция инспекторлары мен патрульдік полиция қызметінен бастап халықпен етене араласа жұмыс жасайтын полиция қызметтері жатады. Міне, осы негізде халыққа қызмет көрсететін осы қызметтердің әр полицейін кәсіби дамыған, білімдік тұрғыда жетілген, психологиялық қырынан төзімді маман ретінде көргісі келетін қоғам мүшелері бұлардан жоғары сұранысты талап етуі қисынды.

2. Зерттеу әдістері

Зерттеу жүргізу және қойылған міндеттерді орындау үшін теориялық және эмпирикалық ғылыми әдістер қолданылды: білім жүйесін талдау, проблеманы қою, қарама-қайшылықтарды анықтау және шешу, Бақылау, талдау, индукция, шегеру және синтез, салыстыру, қорыту әдістері, сондай-ақ эмпирикалық әдістер: объектіні уақыт бойынша зерттеу (ретроспектива, болжау), нормативтік актілерді (заңдар, мемлекеттік бағдарламалар) зерделеу.

3. Мәселені зерттеу

Қызмет көрсетуі сервиске бағдарланған полиция бөліністері – полиция органдарына қойылып отырған жаңа талап, қоғам тарапынан пісіп-жетілген, өзекті де маңызды міндет. Сервиске бағдар алған полиция қызметі сонымен бірге қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде халықпен өзара әрекет ету үшін таптырмас тәсіл болып табылады. Халықпен тығыз қарым-қатынаста іс-қимыл көресту халыққа да полиция қызметіне де тиімді. Ең алдымен, бұл полиция қызметі жұртшылықпен байланыста қызмет ете отырып, халыққа қайтсе тиімдірек, сапалырақ қызмет түрін көрсете алатындығына көзі жетеді. Не болмаса, қандай әдістер мен тәсілдерді қолдану хылыққа ыңғайлы, яки, халық қандай полицияны көргісі келеді деген сияқты сан қилы сұрақтарға жауап алады. Халықтың құқықтық жеке мәселесін шешуде тәжірибе жинақтайды, халық үніне құлақ асуға машықтанады.

Ең бастысы, полиция қызметінің әр өкілі халықта қандай мәселе басым екендігін, неге сол мәселені түбегейлі шеше алмайтындықтарын түйсінеді, сол мәселелер өзектілігімен халық арасында қоғамдық пікір туғызатындығын, ал бұл қоғамдық пікір полицияны қаралайтын жағымсыз да пікірге айналуы мүмкін екендігін, халық пікірі неліктен жағымсыз сипат алатындығын ең қайнар көзінде сезінеді. Сезіне отырып, сұрақтарға жауап алады, келешекте кәсіби маман ретінде қалыптасуға тәжірибе жинақтайды және халыққа жақын бола бастайды. Ал, халық үшін полиция қызметінің ашық болуы, диалогтың қай түріне болсын батыл бара алатын полиция несімен қызықты, қай тұстарымен жағымды бағаға лайықты дегенде, алдымен, полиция сол халықтың мұң-мұқтажы үшін құрылған, қоғам мен қоғамның әр мүшесінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге міндеттелген, мемлекет тарапынан әлеуметтік қамтылған орган екендігін ел тұрғындары әркез естен шығармайды. Керек десеңіз, кейбір хейтерлер әлеуметтік желілерде полиция органдарының мемлекеттік қазынадан қамтылып отыратындығын бетіне басып жатқан да жайттар аз емес.

Полиция халықпен жымдасып, бір мүдде үшін, яғни, халықтың қауіпсіз өмір сүруіне қызмет ететін орган болуына жұртшылық та үлес қосуы қажет. Кері байланыс форматында қызмет етуге екі тарап та ұмтылу қажет. Полиция басқаруға күрделі алып орган екендігін ескерсек, оның ел аумағындағы әр түкпірде тыныштық орнатуының астарында халықпен тығыз байланысы жатыр. Халықаралық

аренадағы полиция жүйесінде біз үлгі ететін әдістерге нақ осы өзара іс-қимыл жасасу енеді. Негізі айтпағымыз, халықтың өкілі ретінде мемлекеттің әр азаматы мемлекеттің қауіпсіздігі, ең алдымен, сол мемлекеттің әр азаматының да қауіпсіздігі екенін назарына қатты түйіп алуы қажет. Сол қауіпсіздік үшін ол мемлекеттік органдарға жәрдем ету мәселесінде шеттемеуі қажет. Халық бақылауы шегінде қауіпсіздік мәселесінде белсенді болу азаматтық парызбен теңдес міндет деп түсінгенде ғана азаматтар полиция органдарының жағымсыз бейнесін емес, халық жанашыры бейнесіндегі халық сақшысы бейнесін жасақтайды.

Бұндай деңгейде халық көңілінен шығуы үшін ішкі істер органын толық көлемде реформалық өзгерту қажет. Саналық тұрғыда әр полиция қызметкері өзінің мемлекет жүктеген міндеттерді атқаруға лайықты дәрежеде кәсіби шындалуды мақсат ете білуі керек.

Шетел тәжірибесін үлгі етер болсақ, онда халық пен құқық қорғау органдарының өзара іс-қимыл жасасуы өзара екі тараптық мәмілеге келуден басталады. Ол дегеніміз полиция органдары қандай да бір азаматтың құқықтары бұзылғанда әрекет етудің бірыңғай ережелері бар. Мәселен, көшеде немесе басқа да қоғамдық орындарда белгілі бір азаматтардың құқықтары бұзылса, яғни, оларға қатысты дене жарақаттары келтіріліп немесе бұзақылық әрекеттері орын алса, кезкелген полиция қызметкері бұндай кездерде қай іс-қимылды іске асыру керектігін алдын ала рәсімделген ортақ нұсқаулықтан біледі. Іс-қимылдар реті жазылған бұндай нұсқаулықтар әлеуметтік желілерде ашық түрде жарияланған. Ол туралы кез-келген ел тұрғыны да біледі. Яғни, бұзылған құқықты қалпына келтіру, біз келтірген мысал бойынша дене жарақатын келтіріп, бұзақылық әрекеттерін жасаған құқық бұзушыға шақырту бойынша қызмет көрсетуге келген полицей қандай қарсы іс-қимыл қолданатындығы жұртқа мәлім. Құқықтық тәртіпті өрескел бұзған құқық бұзушыға қатысты ол жасаған теріс қылықтарына байланысты оған қарсы мәжбүрлеу шаралары да батыл қолданылады. Мұндай мәжбүрлеу шараларына қоғамға қарсы іс-әрекеттерін қайталамас үшін кісен салу, белсенді әрекеттерін тоқтатпаған жағдайда қолын қайыру, жерге мәжбүрлеп жатқызу, мәжбүрлі түрде тізерлету секілді көпшілік халыққа жақпайтын, алайда, қоғам мүшелерінің демалысы үшін жасалуы міндетті әрекеттерді полицей іс жүзінде қолданғанда еш азамат оған

қарсы шықпайды. Осындай әрекеттерді жасау арқылы ғана тыныштық орнайтындығын ол жалпыға ортақ нұсқаулықтан алдын ала біліп алған. Бұндай тәжірибе құқықтық тәртіпті басты назарда ұстайтын көптеген шет мемлекеттерінде қолданылады.

Салыстырмалы түрде айтар болсақ, құқық бұзушыға қарсы мәжбүрлеу әдістерін қолданатын біздің елдің полицейлерін халық қолдамақ тұрмақ, кей жағдайларда құқық бұзушыға жақтасып, оны босатып жіберіп, кейін сол оқиға туралы әлеуметтік желілерде кең талқыланып, полицияның қауіпсіз қоғам орнатуы үшін қолға алып жатқан іс-қимылдарын талқыға салып қоятындығы үйреншікті жағдайға жеткені қынжылтады. Ең сорақысы, халық қылмыстық құқық бұзушылық жасаған, яғни ауыр деңгейде қылмыс жасаған күдіктілерді де ұстау барысында полиция органдарына қолұшын беру сирек жағдай.

Біз жоғарыда мысал ретінде келтірген баршаға ортақ іс-қимылдар жүйесі отандық заңнамаларда да бар. Сапасы жағынан да талапқа сай. Тек моральдық тұрғыдан ескірген деп айтсақ болады. 2018 жылғы 27 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 897 қаулысымен Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарын жаңғырту жөніндегі 2019 – 2021 жылдарға арналған Жол картасы (бұдан әрі – Жол картасы) әзірленді. Оның аясында жұртшылықпен тиімді өзара іс-қимыл жасасуды, полиция қызметінің ашықтығы мен айқындығын қамтамасыз етуді ұйымдастыру бойынша іс-шаралар қабылдануда.

Жол картасының 5 бөлімі 26 тармағында «ПО-ның азаматтармен тікелей өзара іс-қимыл жасайтын бөліністері жұмысының, оның ішінде дөрекілік және немқұрайлық көріністеріне ықпал ететін себептер мен жағдайларды жоюды болжайтын стандарттары мен алгоритмдерін қайта қарау» көзделген [1]. Яғни, көпшілікке ортақ іс-қимылдар жүйесі қайта қаралмақшы. Қазақстандық ерекшеліктерді ескере отырып зерттелген, бұндай нұсқаулық жарық көрді [2]. Қазіргі уақытта бұл нұсқаулықты зерттеп-зерделеп, тәжірибе жүзінде іске асыра қолдану ісін жеделдету қажет.

Ғылыми тұрғыдан зерделенетін келелі мәселенің бастысы халық пен полиция арасындағы қарым-қатынасты жағымды сипатқа келтіру, өзара түсінісу орайында халықтың полиция тарапынан қолданып жатқан іс-

шаралардың сол халықтың қауіпсіздігі үшін жасалып жатқандығын өз ықтиярымен мойындау. Мойындау арқылы қоғамда жат қылықтар мен қол сұғылатын заңсыз қатынастардың жұртшылыққа ықпал ететінін сездіру. Нақты айтқанда, қоғам ішіндегі әр азамат полиция органдары өздерінің қауіпсіздігі үшін іс-қимыл көрсететінін айқын түсіне білуінде. Және өзінің қауіпсіздігі үшін полицияға көмектесетінін түйсінуді қажет. Шет елдердегі тәжірибе осыны аңғартады.

Қазіргі күні орын алып жатқан полиция органдарының қызметін сервистік деңгейге көтерудің негізгі әрі басты қағидаты ретінде полицияның халықпен бірге екендігі, ал халық полицияға қолдау көрсету болмақ. Халыққа сервистік қызмет көрсету маңызы бұрынғыдан да мәні жоғарылай түсті. Полицияны реформалау үрдісінде халықаралық құқық қорғау органдарының қызмет көрсету тәжірибесі зерделенуде. Құқық қорғау жүйесі сервистік қызмет көрсету үлгісіне бұрыннан бейімделген шетелдік полиция қызметінің тәжірибесін зерттеу, әрине маңызды, алайда, біздің еліміздің демографиялық ахуалы, құқық қорғау жүйесіне мемлекеттік органдарының саяси көзқарасы, халықтың ықыласы мен көзқарасы шетелдердің полиция қызметінің әдіс-тәсілдеріне сәтті кіріге алады ма деген сауал әрқайсысымыздың көкейімізде жоқ емес.

Халықтың бір тобы полиция органдарының қызметіне наразылық білдіріп, әлеуметтік желі арқылы сынап отырады. Белгілі ақпараттық агенттіктер мен әлеуметтік желілерде жарияланатын полицияның кейбір жағымсыз тұстарын әсірелеп, бұл қызметті реформалау туралы пікірді алғашқы көтерген де осы белсенді ақпарат көздері.

Дәл қазіргі уақытта полиция қызметкерлерінің игере алмай жатқан және жағымсыз сипаттама алып жатқан қабілеттердің бірі – бұқаралық ақпарат құралдары өкілдері мен өздерін блогер санайтын, әлеуметтік желілерде белсенді болып жүрген танымал адамдармен қарым-қатынас орнатуы. Барлық ішкі істер органдары қызметкерлеріне аян блогерлер өздерінің белсенді іс-қимылдарымен полиция органдарының сауатсыз функцияларын әшкерелеп, сыни пікірлер қалыптастырып жүр. Және бұндай блогерлер саны күн санап артып келе жатыр.

Қазақстан Республикасының заңнамалары полиция қызметкерінің оның қызметтік міндеттерін орындау кезінде сол материалды

Интернет желісіне немесе әлеуметтік желілерге орналастыра отырып, азаматтарға аудиожазба, фото және бейне түсірілім жүргізуге, сондай-ақ оның іс-әрекеттерін сынға алуға мүмкіндік береді.

ҚР Қылмыстық кодексінің 378 бабы бойынша: - билік өкілінің қызметтік жұмысы туралы сын тұрғысында айтылған жария сөздер қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпайды [3].

Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» заңының 4 бабы бойынша Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызмет мемлекеттік құпияларды немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын қызметті қоспағанда, қоғамдық пікір мен жариялылықты ескеру қағидаттарына негізделеді [4]. Қазақстан Республикасының «Жол жүрісі туралы» заңының 54 бабы бойынша: - механикалық көлік құралы жүргізушісі құжаттарын тексеруге құқығы бар лауазымды адамнан көлік құралын тоқтату себебіне түсіндірме алуға, бұл ретте фото және бейнетүсірілім жүргізуге құқығы бар [5].

Полиция қызметкерінің өз қызметтік міндеттерін орындау кезіндегі немесе оларды орындаумен байланысты іс-әрекеттерін аудио жазу, фото және бейнеге түсіру, бұл ретте оның жеке де, көпшілік алдында жария түрде де, материалды одан әрі БАҚ-та немесе телекоммуникация желілерінде орналастырылуы қоса алғандағы, ар-намысы мен қадір-қасиетіне тіл тигізумен ұласатын, қылмыстық жаза қолданылатын әрекет болып табылады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 378 бабы бойынша: - «Билік өкілін өз қызметтік міндеттерін атқару кезінде немесе оларды атқаруына байланысты қорлау» – сексен айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не сексен сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не жиырма тәулікке дейінгі мерзімге қамаққа алуға жазаланады.

Жария түрде немесе бұқаралық ақпарат құралдарын немесе телекоммуникациялар желілерін пайдалана отырып жасалған дәл сол іс-әрекет – бір жүз алпыс айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бір жүз алпыс сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не қырық тәулікке дейінгі мерзімге қамаққа алуға жазаланады.

Полиция қызметкерінің өзінің қызметтік міндеттерін орындау барысында немесе орындаумен байланысты іс-әрекеттерін, оның қызметіне құқыққа қарсы араласумен ұласатын, аудио, фото және бейне түсірілімі заңдармен белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады.

Азаматтық қоғаммен жұмысты жандандыру, жұртшылықпен өзара іс-қимылды белсенді ету үшін ішкі істер министрлігінде құрылымдық өзгерістер орын алып, тиімсіз қызметтер мен бөліністердің орнына оңтайлы қызмет ететін жаңаша форматтағы бөліністер ашылууда. Ішкі істер министрлігі құрылымында халықпен өзара іс-қимыл жасауға бағытталған жұмыстардың сапалық деңгейін арттыру үшін жаңадан құрылып жатқан имидждік және идеологиялық қызметпен айналысатын бөліністің мақсаттарының бірі ретінде елімізде қызмет өткеріп жүрген барлық қызметкерлерді бұқаралық ақпарат құралдары өкілдерімен өзара әрекеттесу бойынша басшы құрамдағы лауазымды тұлғалардың біліктіліктерін шыңдауға арналған оқыту курстарын ашудың уақыты жетті. Ел басқаратын, жұртшылықтың мұң-мұқтажын елеп, көмекке мұқтаж, қолдауға зәру азаматтарымыздың қажетін өтеу жолында болашақта сол қарапайым азаматпен тілдесе алатын бақарушы құрам жасақтауымыз қажет. Жоғарыда келтірілген іс-қимылдар алгоритмдеріне қоса, шешендік өнер, коммуникативтік қабілеттерді дамыту, баспасөз беттерін мониторингілеу мен бейнекамералар әрі көпшілік алдында сөйлеу сияқты жеке қабілеттерін өрбітуге арналған арнайы курстарда оларды басқа қырынан дамытуға мүмкіндік туады.

Бұндай курстардан өткен қызметкерлер жұрт алдында сөйлеуден, бейнекамералар алдында интервью, сұхбаттар беруден, өзін түсіріп алып жатқан немесе жазып жүрген аудио не видеокұрылғылардан қорқыныш сезімі тыйылар еді.

Бетбұрыстар белең алған, бұрылысы мен бөгеттері көп халыққа қызмет көрсету үдерісі, талапшыл әрі сұранысы артқанбұқараның көңілінен шығу кез-келген мемлекеттік қызметшіге оңай жолмен келмек емес. Халықтың оң бағасын алу үшін сол халыққа қызмет етемін деген әр лауазым иесі өзін сол халықтың бір бөлшегі ретінде сезінуі тиіс. Бұқараға қандай мәселелер кері әсерін тигізуде, халық арасында қандай күрмеуі шешілмей жатқан келелі істер бар, халық неге наразы деген

сауалдар қойған мемлекеттік қызметші ғана халықтың сүйкімдісіне айналмақ.

Көптеген лауазым иесі өзі атқаратын лауазымдық деңгейіне толық сәйкес келмей жатқан бағыты да осы тұс. Мәселен, қоғамда дүрбелең туғызған, халықтық пікірге ықпал ететін кейбір құқық бұзушылықтар жасалғанда жұртшылық сол қоғамға жат бұзушылықтарға наразылық тудырады, өзіндік пікір қалыптастыра бастайды, оның шешілу сценарийін өзінше жоспарлап, кей жағдайларда батыл іс-әрекетке де барып жатады. Мысалы, елімізге белгілі тұлғаларға қастандық жасалғанда немесе кәмелетке толмаған жасөспірімдерге қарсы құқық бұзылғанда халықтың пікірі маңызды рөл атқара бастайды. Көптің пікірі, көпшіліктің сол уақиғаға көзқарасы мемлекеттік орган тарапынан мониторингіленіп, болжамды нәтижесі сараланып, ықтимал болатын қоғамға жағымсыз шешуші сәттері талданып отырмаса, әлеуметтік желілерде сол бейнерорликтің мазмұнына берілген тек халықтың аз бөлігінің пікірі ғана болып көрінген елеусіз пікірлер көпшіліктің бір шешімге ортақтасып, олар тарапынан батыл іс-қимылға ұласуы мүмкін әрекеттерге әкелуі ықтимал. Ал, бұндай жағдайларда осындай уақиғалар мен оқыс жайттардың одан әрі өрбуін саралайтын, құқықтық баға беруде жаңылыспайтын полиция органдарында беделі бар сарабдал сарапшылар қажет. Ішкі істер саласының өз кадрлары ішінде де, қоғамдық қайраткер ретінде қалыптасқан азаматтық қоғам өкілдері арасында да осындай кәсіби мамандар нақ қазіргі уақытта өте-мөте қажет.

Қажет дейтініміз, саяси да экономикалық тұрғыдан да, әлеуметтік салада да күрмеуі көп көптеген мәселелер күнделікті туындап жатқан шақта қоғамда халық алдында беделі бар, керек кезінде халық тарапынан өршуі мүмкін қақтығыстарды, болуы мүмкін өзара жанжалдарға, орын алуы ықтимал нақты іс-қимылдарға дер кезінде нүкте қоя алатын өзінің қоғамдағы алар орнымен халық алдында құрметке ие тұлғалар кез-келген ситуациялық жағдайды шешіп кете алады. Бұндай тұлғалар ішкі істер саласында қызмет ететін кәсіби мамандар болса халық алдында сол орын алған оқиғаларға құқықтық тұрғыдан объективті баға беруде қателеспес еді.

Ақпараттық ағын ырық бермей жатқан шақта қоғам арасында бұқаралық ақпарат құралдары тарапынан да құрметке ие, халыққа да сөзі өтімді, керек кезде қоғамда өрбіп жатқан

әлеуметтік болсын, құқықтық тұрғыда болсын орын алған оқыс оқиғаларда әділ, кәсіби сауатты талдау жасай алатын маман дайындау қазіргі күнгі ең өзекті, шешуі кезек күттірмес мәселелердің бсымдысы. Бұл тек ішкі істер саласына ғана қатысты емес, жергілікті басқару органдарына да тиесілі өзекті мәселе. Ол үшін қайтпек керек деген сауалға жауап та қарапайым. Халық пен билік, бұның ішіне халықтың арыз-шағымдарына, қоғамдағы құқық бұзушылықтар пен сыбайлас жемқорлық көріністеріне тосқауыл қоятын құқық қорғау органдары, нормативтік құқықтық актілердің ел аумағында біртұтас қолданылуын қадағалайтын прокуратура органдары сияқты мемлекеттік органдар да кіреді, арасындағы өзара әрекеттесуді белсенді ету қажет. Қандай форматта болмасын екі жақты диалогтарды ұйымдастыруды күн тәртібіне қою қажет. Бұқаралық ақпарат құралдары өз тарапынан халықпен өзара тілдесетін ақпараттық-насихаттық бағдарламалар санын ұлғайта отырып, ондай бағдарламаларға біз жоғарыда атап өткен оқиғаларды өз уақытылы, кейде, тіпті жедел түрде, халық назарына ұсынып, түсінікті мазмұнда талдап отыру қажет. Бұл бағдарламаларға ондай фактілердің алдын алып, тосқауыл қоятын органдар өкілдерін, құқықтық тұрғыдан баға беретін мекемелердің жауапты тұлғаларын ұдайы шақырып отырса, біз мензеген кәсіби сарапшылар осындай іс-шаралардың нәтижесінде өсіп-шыңдалады, теледидар мен әлеуметтік желілер арқылы жиі көрсетілімге ие болғандықтан абыройлары да артады, кәсіби тұрғыда да ел сенімін ақтайтын тұлғаға айналады. Саяси аренада жетілетін саясаткерлер сияқты әлеуметтік ортада әлеуметті толғандыратын мәселені көпшілік алдында бүкпесіз, ашық та айқын баға бере отыра талқылау қанша кәсіби сарапшылардың деңгейін өсірер еді. Халық сенетін тұлғаға айналуына сеп болатын еді.

Түптеп келгенде, халықтың ойынан шығатын, жұртшылықты толғандырған құқықтық мәселелерді қалтқысыз шешетін, азаматтардың арыз-шағымдары бойынша бұзылған құқықтарын қалпына келтіретін сенімді полицияға айналу сол мәселелермен айналысатын әр маманның кәсіби деңгейі мен құқықтық сауаттылығына байланысты. Болашақ сақшыны даярлайтын ішкі істер органдары жоғары оқу орындарының рөлі артпақ. Халық сенімінен шығатын сақшыны кәсіби оқыту оқу орындарының профессорлық-оқытушылық

құрамының деңгейіне де жоғары талаптар қояды. Өйткені, болашақ құқық қорғаушыны сапалы әрі кәсіби, жоғары біліктілікті маман ретінде дайындау еліміздің қауіпсіздігінің кепілі болмақ.

3. Қорытынды

Жалпы алғанда, қоғамда болып жатқан түрлі оқиғалар мен құқық бұзушылықтарға ең алғаш болып ден қоятын құқық қорғау органдарына жататын ішкі істер органдарының ел тыныштығы жолындағы қызметін сапалы ету үшін қолға алып жатқан реформалар бұл жүйені жаңғыртуға бастайтынына сенімді болуымыз қажет. Бұл реформалық қадамдар толық жүзеге асатын болса, білім беру жүйесі жаңарып, әлемдік деңгейдегі талаптарға бетбұрыс жасайды. Құқық қорғау жүйесін сандық технологияларға ауыстыру адами қарым қатынасты күрт азайтады да сыбайлас жемқорлық көріністеріне жол бермейді. Өз кезегінде сандық технологиялар әлемдік тәжірибеде қағазсыз құжат айналымына алып келеді. Электрондық істердің саны артады да, азаматтардың жүгінуі бақылауда болады.

Осының барлығы еліміздің әр тұрғынының құқықтық сауаттылығының өсуіне, көмек сұрап жүгінген өтініштеріне өз уақытылы жауап алуына, қызмет көрсету сапасының жоғарылауына ықпал етеді. Ішкі істер органдарының көздеген мақсаты да осы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 27 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарын жаңғырту жөніндегі 2019 – 2021 жылдарға арналған жол картасын бекіту туралы» № 897 қаулысы. - Қатынау режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000897>

2. Қазақстан Республикасы ІІМ 2020 жылғы 19 мамырда бекіткен «Учаскелік полиция

инспекторларының жұмысына арналған нұсқаулық». - Қатынау режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500013004>

3 Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. - Қатынау режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>.

4. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» № 416-V Заңы. - Қатынау режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416>

5. Қазақстан Республикасының 17 сәуірдегі 2014 жылғы «Жол жүрісі туралы» Заңы. - Қатынау режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000194>.

References:

1. Қазақстан Respublikasy Үкіметінің 2018 жылғы 27 желтоқсандағы «Қазақстан Respublikasynyn ishki ister organdaryn zhanғыrtu zhenindegi 2019 – 2021 zhyldarға арналған zhol kartasyn bekitu turaly» № 897 қаулысы. - Қатynau rezhimi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000897>

2. Қазақстан Respublikasy ІІМ 2020 жылғы 19 мамырда бекіткен «Uchaskelik politsiia inspektorlarynyn zhұmysyna арналған нұсқаулық». - Қатynau rezhimi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500013004>

3 Қазақстан Respublikasynyn 2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Respublikasynyn Қылмыстық кодексі. - Қатynau rezhimi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>.

4. Қазақстан Respublikasynyn 2015 жылғы 23 қарашадағы «Қазақстан Respublikasynyn мемлекеттік қызметі туралы» № 416-V Заңы. - Қатynau rezhimi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416>

5. Қазақстан Respublikasynyn 17 сәуірдегі 2014 жылғы «Zhol zhyrisi turaly» Заңы. - Қатynau rezhimi: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000194>.

Айгүль КОШЕРБАЕВА, доктор экономических наук, Академия государственного управления при Президенте РК, 010000, Республика Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Абая 33а, a.kosherbayeva@apa.kz, +77172753497

Айсұлу НҮРКЕЙ, кандидат PhD, Академия государственного управления при Президенте РК, 010000, Республика Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Абая 33а, a.nurkey@gmail.com, +77172753497

Нуржан ҚУАНДЫҚОВ, кандидат PhD, Академия государственного управления при Президенте РК, 010000, Республика Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Абая 33а, knk91983@gmail.com, +77172753497

ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ ДЕКЛАРИРОВАНИЕ ДОХОДОВ И АКТИВОВ В ЭЛЕКТРОННОМ ВИДЕ КАК СПОСОБ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ КОРРУПЦИИ: SWOT АНАЛИЗ

Многие государства и международные организации внедряют декларирование доходов и активов для снижения уровня теневой экономики. Однако до сих пор существуют споры принятия данного механизма в качестве антикоррупционного инструмента. Данная статья рассматривает эффективность использования декларирование доходов и активов, в том числе и всеобщее декларирование, через электронные носители как способ противодействия коррупции. Для анализа выбран SWOT анализ, посредством него оценены основные ключевые моменты и выработаны рекомендации, в особенности для Казахской политики противодействия коррупции.

Ключевые слова: коррупция, всеобщая декларация, цифровизация, декларирование доходов, противодействие коррупции.

Айгүл КОШЕРБАЕВА, Экономика ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік басқару академиясы, 010000, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ., Абай даңғ. 33а, a.kosherbayeva@apa.kz, +77172753497

Айсұлу НҮРКЕЙ, PhD кандидаты, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік басқару академиясы, 010000, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ., Абай даңғ. 33а, a.nurkey@gmail.com, +77172753497

Нуржан ҚУАНДЫҚОВ, PhD кандидаты, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік басқару академиясы, 010000, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ., Абай даңғ. 33а, knk91983@gmail.com, +77172753497

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ КІРІСТЕР МЕН АКТИВТЕРДІҢ МІНДЕТТІ ЭЛЕКТРОНДЫ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ: SWOT ТАЛДАУЫ

Көптеген мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар көлеңкелі экономиканың деңгейін төмендету үшін кірістер мен активтер туралы декларацияны енгізуде. Дегенмен, бұл механизмді сыбайлас жемқорлыққа қарсы құрал ретінде қабылдау туралы пікірталастар әлі де бар. Бұл мақалада сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес әдісі ретінде электронды ақпарат құралдары арқылы кірістер мен активтер туралы декларацияны, оның ішінде әмбебап декларацияны қолдану тиімділігі қарастырылады. Талдау үшін SWOT талдауы таңдалды, оның көмегімен негізгі түйіндер бағаланды және ұсынымдар әзірленді, әсіресе қазақстандық сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаты бойынша.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық, жалпыға бірдей декларация, цифрландыру, кірістер туралы декларация, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес.

Aigul KOSHERBAYEVA, Doctor of Economics, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, 010000, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Abay ave. 33a, a.kosherbayeva@apa.kz, +77172753497

Aisulu NURKEY, PhD candidate, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, 010000, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Abai ave. 33a, a.nurkey@gmail.com, +77172753497

MANDATORY ELECTRONIC DECLARATION OF INCOME AND ASSETS AS A WAY TO PREVENT CORRUPTION: SWOT ANALYSIS

Many states and international organizations are introducing declarations of income and assets to reduce the level of the shadow economy. However, there is still debate about the adoption of this mechanism as an anti-corruption tool. This article examines the efficiency of using the declaration of income and assets, including universal declaration, through electronic media as a way to combat corruption. For the analysis, a SWOT analysis was selected, through which the main key points were assessed and recommendations were developed, especially for the Kazakhstan anti-corruption policy.

Keywords: corruption, universal declaration, digitalization, income declaration, anti-corruption.

1. Введение

Многие государства принимают и внедряют механизмы декларирования активов и раскрытие финансовой информации для публичных должностных лиц по рекомендациям Конвенции против коррупции ООН (далее КПК ООН). Данная инициатива набирает обороты и наблюдается тенденция принятия декларирования активов. Однако данный механизм не означает, что это мероприятие может быть полезной в борьбе с коррупцией. Рассмотрим несколько примеров, когда, данная инициатива сыграла важную роль в борьбе с коррупцией. Так, например, в Филиппинах, Шри-Ланке и Таиланде по факту коррупции задержаны судьи и освобождены проректора высших учебных заведений. В Португалии также возбуждено дело против высшего руководства государственного банка на основании сданных деклараций [1]. Однако количество аналогичных кейсов ничтожно малы для того, чтобы утверждать, что декларация доходов является эффективным инструментом противодействия коррупции.

2. Методология исследования

В данной статье будет рассмотрен вопрос эффективности декларирования доходов как инструмент противодействия коррупции. В качестве методологии будет использован SWOT анализ и международный опыт. Одна из глобальных проблем современного мира определяет коррупцию, а потому борьбе с ней в любой стране необходимо уделять значительное внимание, а также разработать эффективные меры по противодействию этому негативному явлению. Повсеместно все страны переводят документооборот в электронный вариант, развитие цифровизации является актуальным, в этой связи в данной статье будут рассмотрены процедуры декларирования доходов и активов посредством ин-

формационных технологий и электронных носителей. Данный документ состоит из введения, где будут обозначены цели и основные вопросы исследования, основной части, в которой описывается применение декларации доходов, анализа посредством инструмента SWOT анализ. В конце статьи приведены рекомендации, заключение и список литературы соответственно.

3. Литературный обзор

Бурдеску и другие авторы утверждают, что не существует передовой практики борьбы с коррупцией и ее предотвращения через декларирование доходов. В своей работе, они также показывают, что эффективность декларирование зачастую зависит от некоторых индикаторов, таких как интенсивность проведения и масштаб декларирования [2].

Бигелу П. в своих трудах заостряет внимание на законодательных факторах, которые четко должны регламентировать процесс декларации, а также усилить наказание через внедрения уголовно-процессуальной части. Усиление наказания влечет за собой снижение коррупции, то есть издержки за коррупцию окажутся выше выгод за нее [3].

Хотя исследования Гокчекус О. и Мукерджи Р. не выявили связи с закреплением декларации в законе и снижением коррупции. Данная научная работа показала, что в тех странах, где декларирование доходов установлено на законодательном уровне, среднее значение такого показателя как Индекс восприятия коррупции (ИВК) низкое, то есть данные государства уделяют большое внимание восприятию коррупции [4]. Однако дела обстоят совершенно противоположно в тех странах, где конституционально не закреплён процесс декларирования.

В Таиланде только высокопоставленные чиновники и члены Парламента представляют

декларацию о доходах в уполномоченный орган по противодействию коррупции, тогда как доходы Премьер-министра и министров соответственно являются публично открытыми данными [5].

4. Исследование

Дянков и другие авторы считают, что куда более важно определить источник доходов, нежели сам доход и его оценка. Данная информация может быть полезна не только следователям, но и для выявления конфликта интересов [6].

Таблица 1 – Анализ литературного обзора по факторам SWOT анализа [2-6]

Авторы	Годы публикации	Отношение результатов к противодействию коррупции	Краткая характеристика	SWOT анализ
Бурдеску Р. и др.	2009	негативное	Зависимость от факторов внедрения декларации	Threads
Бигелу П.	1989	позитивное	Необходимость ужесточения наказания	Strengths
Гокчекус О. и Мукерджи Р.	2006	негативное	Влияние на ИВК	Opportunities
Дянков С. и др.	2009	позитивное	Выявление источника информации	Strengths
Ачалабун, П.	2009	негативное	Сложность верификации данных	Weaknesses

Декларирование доходов в Казахстане

Декларируют доходы не только государственных служащих, но и членов своих семей. Система декларирования запрашивает информацию об активах и доходах от членов семьи напрямую.

Также распространена практика получения декларации от бывших государственных служащих, чтобы посмотреть не получили ли они нелегальные активы после ухода с работы.

Законодательством Казахстана каждый гражданин будет обязан сдавать декларацию о доходах. Данную инициативу решено вводить в несколько этапов. Первый этап (с 1 января 2021 года) затронет государственных служащих и их супругов, а также лиц, приравненных к ним. Второй этап (с 1 января 2023 года) обяжет работников государственных предприятий, в том числе учителей, медицинских работников и других сдавать декларацию. На третьем этапе (с 1 января 2024 года) планируется вводить руководителей частных компаний и их супругов. Заключительный, четвертый этап (с 1 января 2025 года) охватит остальное население, не вошедшее в предыдущие три этапа [10].

Данная инициатива создана для отслеживания вероятных нелегальных передвижений денежных средств не только у государственных служащих, но и у всего работающего населения.

SWOT анализ использования механизма декларации доходов в качестве инструмента противодействия коррупции

В данной статье будет рассмотрен вопрос целесообразности использования электронного формата для всеобщего декларирования. Работа с большим количеством респондентов в данном случае должна учитывать все плюсы и минусы электронных носителей и других вызовов, связанных с цифровизацией.

Мы не можем отрицать необходимость оптимизировать бизнес-процессы, связанные с декларированием доходов. В Аргентине хранения деклараций активов на бумажном носителе являлось дорогостоящим с точки зрения использования полезной площади здания Министерства юстиции. Данный вопрос являлся формальным, вместе с тем требовал дополнительных усилий и средств на содержание. Государством было решено в 2002 году 95 процентов декларации перевести в электронный формат, что в большей степени оптимизировало пространство и ресур-

сы. В то же время государственные служащие столкнулись с другой немаловажной проблемой, из-за большого объема данных скорость обработки данных через компьютеры и технику резко снизилась [9].

Данный SWOT анализ проводился на основании научных работ и материалов международных организаций, указанных в списке литературы.

Strengths

- *Использование больших данных при анализе.* В случае использования электронных инструментов анализа больших данных (например, эконометрические инструменты SPSS, STATA, Statistica и т.д.) появляется возможность быстро и эффективно выявлять прецеденты и коррупционно-чувствительные направления.

- *Предотвращение незаконного обогащения.* Режимы раскрытия информации о доходах и активах помогают предотвращать незаконное обогащение, через сверку зарегистрированного дохода с остальными регистрами (например, транспортные налоги, земельные и т.д.) и декларациями прошлых годов [10] Таким образом, раскрытие финансовой информации увеличивает издержки коррупции и может снизить склонность некоторых должностных лиц к незаконной финансовой практике. Однако сами системы не могут предотвратить коррупцию, данные системы помогают начать расследование через сбор систематических данных. Таким образом, раскрытие финансовой информации поддерживает более широкую стратегию борьбы с коррупцией, а также программы возвращения активов.

Weaknesses

- *Использование наличных средств и транзакции в личных целях* могут затруднить выявление нарушений.

- *Сложность анализа больших данных,* если вопрос касается всеобщего декларирования, выявляет уязвимость анализа, без соответствующих электронных инструментов анализа. Данный элемент является амбивалентным, так как при использовании правильных инструментов он автоматически становится сильной стороной.

- *Низкий показатель выявления коррупции* через декларирование доходов и активов.

- Декларация во многих странах - публичный документ, то есть

Opportunities

- *Более широкое понимание антикоррупционной политики.*

- *Формирование этических поведенческих норм среди населения,* в частности среди государственных служащих.

- *Снижение фактов конфликта интересов.* Во-первых, системы, нацеленные на конфликт интересов, направлены на выявление потенциальных конфликтов интересов с самими государственными служащими, их руководством, контролирующими агентствами и, возможно при открытости данных, с гражданским обществом. Таким образом оповещение и открытость данных об активах служит примером сотрудникам о необходимости соблюдения честности и повышает осведомленность о потенциальных конфликтах интересов. Раскрытие информации также может прививать к формированию поведенческих норм, таких как порядочность и честность в общественных организациях [9].

Threads

- *Доступ к информации на иностранных банковских счетах и кредитных картах* является камнем преткновения для эффективной проверки, так как иностранные банковские счета проследить крайне тяжело. Для получения информации в иностранных банках и финансовых организациях необходимы двусторонние соглашения и иные международные правоустанавливающие процедуры и документы;

- *Законы о банковской и налоговой тайнах* также могут затруднить процесс обнаружения доходов;

- *Непроработанные взаимодействия и связи.* Использование данных систем может быть неэффективной по причине недостаточности взаимодействия и связи с другими агентствами. Необходимо улучшить сотрудничество и системы обмена информацией через общие базы данных с другими организациями;

- *Вопросы управления данными и мониторинга* соответствия являются приоритетными для многих агентств по декларированию доходов

- *Использование виртуальных активов и доходов.* Например, посредством криптовалюты. Государства не могут отследить передвижение виртуальных денег. Данный вопрос является актуальным и по сей день.

5. Обсуждение и рекомендации

В целом использование электронного типа декларации доходов позитивно влияет на противодействие коррупции. Тем не менее, имея многочисленные положительные особенности, дан-

ный вид также содержит ряд недостатков и трудностей.

С развитием информационных технологий в мире создаются все больше и больше инструментов, заменяющих денежные средства. Таким образом одним из будущих сложностей противодействия коррупции могут быть такие механизмы платежа как криптовалюта, биткойны и другие.

Система электронного декларирования также не может быть на сто процентов защищена в пространстве интернет. Поскольку, любые формы государственного и негосударственного регулирования подвержены нападению через электронные системы. Несовершенство системы создает все больше пробелов для неэтичных граждан любого государства. Таким образом, встает вопрос кибербезопасности и защиты информационной системы. Это также потребует выделения дополнительных средств, что повышает оперативные и капитальные затраты предприятий.

Однако, главным плюсом является создание возможности открытых данных. Многие страны стремятся к обеспечению прозрачности доходов и активов не только государственных служащих, но и всех граждан. Кроме того, ожидается что, данная деятельность поможет улучшить этическое поведение как работодателей в лице работников государственного сектора, так и услугополучателей. Улучшение этической составляющей граждан также играет важную роль в антикоррупционной политике Казахстана.

Если сравнивать расходы и вероятную пользу данного инструмента мы можем предположить, что альтернативная прибыль долгоиграющая и не в скорой перспективе. То есть, пользу от этого мы сможем оценить через несколько лет или десятилетия, так как речь идет о смещении парадигмы среди всей возрастной группы населения страны. Мы также не можем не отрицать того факта, что потребуются дополнительные будущие расходы для правильного функционирования данного механизма.

6. Заключение

В рамках работы декларации в электронном виде мы не имеем абсолютного положительного показателя. Так как данный механизм борьбы с коррупцией имеет как свои плюсы, так и свои минусы. Однако в долгосрочной перспективе польза от этого механизма противодействия коррупции ожидается выше, чем предполагаемые издержки. Электронное декларирование доходов практикуется во многих странах. Также в

некоторых странах данная мера распространяется не только на государственных служащих, но и для всего трудящегося населения. В рамках Казахстана данная инициатива внедряется постепенно, и мы можем предварительно прогнозировать эффективность данного механизма.

Список литературы:

1. *Балисакан Р.* Снижают ли обязательные декларации об активах коррупцию? И если да, то как? // Глобальный антикоррупционный блог. – Режим доступа: [https:// globalanticorruptionblog.com/ 2018/01/08/ do-mandatory-asset-declarations-reduce-corruption-and-if-so-how/](https://globalanticorruptionblog.com/2018/01/08/do-mandatory-asset-declarations-reduce-corruption-and-if-so-how/)

2. Всемирный банк. Раскрытие информации о доходах и активах: примеры из практики. Каталог публикаций Библиотеки Конгресса. – Вашингтон, 2013.

3. Группа Всемирного банка по государственному сектору и управлению. Декларации об интересах, доходах и активах в системе раскрытия финансовой информации. Каталог публикаций Библиотеки Конгресса. – Вашингтон, 2013.

4. *Бурдеску, Р., Рид, Дж. Дж., Гилман, С., и Траннелл, С.* Возврат украденных активов. Декларации о доходах и активах: инструменты и компромиссы. // Вашингтон, округ Колумбия: Всемирный банк и УНП ООН. – 2009. – Режим доступа: <http://documents.worldbank.org/curated/en/126741468151478453/pdf/550040WP0AD0in10Box349432B01PUBLIC1.pdf>

5. *Бигелу, П.* От норм к правилам: регулирование внешних интересов государственных служащих // Труды Академии политических наук. – 1989. – №37(3). – С. 141-157. – Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/1173758>

6. *Гокчекус, О., и Мукерджи, Р.* Законы о декларировании активов должностных лиц: предотвращают ли они коррупцию? // Global Corruption Report. – 2006. – Режим доступа: http://works.bepress.com/omer_gokcekus/36/

7. *Ачалабун, П.* Меры по замораживанию, конфискации и возвращению доходов от коррупции, включая предотвращение отмывания денег. // UNAFEI. – 2009. – С.117-127. – Режим доступа: http://www.unafei.or.jp/english/pdf/PDF_ThirdGGSeminar/Third_GGSeminar_P1_17-127.pdf

8. *Дянков С. и др.* Раскрытие информации политиками // Серия рабочих документов NBER. Рабочий документ 14703. – 2009. – Режим доступа: <http://www.nber.org/papers/w14703>

9. Всемирный банк. Примеры из практики раскрытия информации о доходах и активах // Каталог публикаций Библиотеки Конгресса. – Вашингтон, 2013.

10. Всеобщее декларирование доходов и имущества. // Официальный сайт Правительства Республики Казахстан. - Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/kgd-alm/press/article/details/49826?lang=kk>

References:

1. Balisakan R. Snizhaiut li obiazatelnye deklaratsii ob aktivakh korruptsiuu? I esli da, to kak? // Globalnyi antikorrupsionnyi blog. – Режим доступа: <https://globalanticorruptionblog.com/2018/01/08/do-mandatory-asset-declarations-reduce-corruption-and-if-so-how/>

2. Vsemirnyi bank. Raskrytie informatsii o dokhodakh i aktivakh: primery iz praktiki. Katalog publikatsii Biblioteki Kongressa. – Vashington, 2013.

3. Gruppa Vsemirnogo banka po gosudarstvennomu sektoru i upravleniiu. Deklaratsii ob interesakh, dokhodakh i aktivakh v sisteme raskrytiia finansovoi informatsii. Katalog publikatsii Biblioteki Kongressa. – Vashington, 2013.

4. Burdesku, R., Rid, Dzh. Dzh., Gilman, S., i Trapnell, S. Vozvrat ukradennykh aktivov. Deklaratsii o dokhodakh i aktivakh: instrumenty i kompromissy. //Vashington, okrug Kolumbiia: Vsemirnyi bank i UNP OON. – 2009. - Режим доступа: <http://documents.worldbank.org/curat->

[ed/en/126741468151478453/pdf/550040WP0AD0in10Box349432B01PUBLIC1.pdf](http://documents.worldbank.org/curated/en/126741468151478453/pdf/550040WP0AD0in10Box349432B01PUBLIC1.pdf)

5. Bigelou, P. Ot norm k pravilam: regulirovanie vneshnikh interesov gosudarstvennykh sluzhashchikh // Trudy Akademii politicheskikh nauk. – 1989. – №37(3). – S. 141-157. - Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/1173758>

6. Gokchekus, O., i Mukerdzhi, R. Zakony o deklarirovanii aktivov dolzhnostnykh lits: predotvrashchaiut li oni korruptsiuu? // Global Corruption Report. – 2006. - Режим доступа: http://works.bepress.com/omer_gokcekus/36/

7. Achalabun, P. Mery po zamorazhivaniiu, konfiskatsii i vozvrashcheniiu dokhodov ot korruptsii, vkluchaia predotvrashchenie otmyvaniia deneg. // UNAFEI. – 2009. – S.117-127. - Режим доступа:

http://www.unafei.or.jp/english/pdf/PDF_ThirdGGSeminar/Third_GGSeminar_P1_17-127.pdf

8. Diankov S. i dr. Raskrytie informatsii politikami // Seriya rabochikh dokumentov NBER. Rabochii dokument 14703. – 2009. - Режим доступа: <http://www.nber.org/papers/w14703>

9. Vsemirnyi bank. Primery iz praktiki raskrytiia informatsii o dokhodakh i aktivakh // Katalog publikatsii Biblioteki Kongressa. – Vashington, 2013.

10. Vseobshchee deklarirovanie dokhodov i imushchestva. // Ofitsialnyi sait Pravitelstva Respubliki Kazakhstan. - Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/kgd-alm/press/article/details/49826?lang=kk>

Болат САРСЕМБАЕВ, химия ғылымдарының кандидаты, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің Экономикалық және құқықтық ҒЗИ аға ғылыми қызметкері, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, bolat_s@mail.ru

Булат СЕЙТХОЖИН, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің Экономикалық және құқықтық ҒЗИ аға ғылыми қызметкері, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, bulat-1960@mail.ru

ЕСІРТКІ ЗАТТАРЫН ТАБУ, БЕКІТІП АЛУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕХНИКАЛЫҚ-КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Мақалада есірткіні анықтау, бекіту, алу және зерттеудің техникалық құралдарын қысқаша талдау негізінде олардың даму тенденциялары мен болашағы көрсетіліп жылжымалы сот-криминалистикалық зертханаларда осы құралдарды қолдану нұсқалары қарастырылды

Түйін сөздер: есірткі заттары, техникалық-криминалистикалық құралдар, даму тенденциялары мен болашағы

Болат САРСЕМБАЕВ, кандидат химических наук, старший научный сотрудник НИИ экономических и правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, bolat_s@mail.ru

Булат СЕЙТХОЖИН, кандидат юридических наук, доцент, старший научный сотрудник НИИ экономических и правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, bulat-1960@mail.ru

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТЕХНИКО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ОБНАРУЖЕНИЯ, ФИКСАЦИИ, ИЗЪЯТИЯ И ИССЛЕДОВАНИЯ НАРКОТИКОВ

В статье на основе краткого анализа технических средств обнаружения, фиксации, изъятия и исследования наркотиков рассмотрены варианты применения этих средств в передвижных судебно-криминалистических лабораториях с указанием тенденций и перспектив их развития.

Ключевые слова: наркотические вещества, технико-криминалистические средства, тенденции и перспективы развития.

Bolat SARSEMBAYEV, candidate of chemical science, senior researcher at the Research Institute of Economics and Legal Studies, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya street, 9, bolat_s@mail.ru

Bulat SEYTHOZHIN, candidate of law, docent, senior researcher at the Research Institute of Economics and Legal Studies, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, bulat-1960@mail.ru

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF TECHNICAL AND FORENSIC MEANS OF DETECTION, FIXATION, SEIZURE AND RESEARCH OF DRUGS

In the article, based on a brief analysis of technical means of detection, fixation, seizure and research of drugs, options for the use of these means in mobile forensic laboratories are considered, indicating trends and prospects for their development.

Keywords: narcotic substances, technical and forensic means, trends and prospects of development.

1. Мәселені белгілеу

Есірткі және психотроптық заттардың заңсыз айналымы Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздік жүйесінің маңызды бір бөлігі

болып табылады. Өйткені ол, адам өмірі мен денсаулығына тікелей зиян келтіріп ғана қоймай, кез келген халықтың генофондына нақты қауіп төндіреді. Соңғы жылдары Қазақстанның

есірткіге байланысты ахуалын талдау оның айтарлықтай шиеленісуімен сипатталып оның тұрақты түрде теріс динамикаға иелігін көрсетеді. Кез-келген құқыққорғау қызметінің тиімділігі көбінесе оның материалдық-техникалық, криминалистикалық қамтамасыз етілуімен және оның қызметкерлерінің кәсібилігіне байланысты болады. Қазіргі кезеңде есірткі құралдарының заңсыз айналымына қарсы тиімді күрес жүргізуде техникалық құралдарды қолданбау мүмкін емес.

Осыған байланысты ішкі істер органдарының практикалық қызметкерлеріне, негізінен тергеушілерге қазіргі уақытта неғұрлым кең тараған есірткі құралдары туралы ақпараттармен танысып, оқиға орындарындағы жұмыс және есірткінің заңсыз айналымына байланысты өзге де тергеу және жедел іздестіру жағдайлары (есірткі құралдарын анықтау, тіркеу, алу, сараптама тағайындау) бойынша жаңа ұсынымдармен танысу қажет. Қылмыстарды, оның ішінде есірткі құралдарының заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды тергеу бойынша сапалы жұмыс істеу үшін тергеуші, жедел іздестіру қызметкері, сараптама бөлімшесінің қызметкері олардың қолданысындағы техникалық құралдарға ие болып қана қоймай, сонымен қатар осы техниканың даму үрдістері мен перспективаларына назар аудара отырып, осы бағыттағы жасалып жатқан жаңа әзірлемелерді де білуі қажет.

2. Соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау

Айта кету керек, техникалық-криминалистикалық құралдар, кез-келген техника сияқты, технологияның өзгеруін сипаттайтын белгілі бір объективті заңдылықтарға сәйкес дамиды және осы заңдылықтарға мыналар жатады:

1) пайдаланылатын материалдарды жақсарту;
2) техниканың конструкциясын, құрылымы мен функцияларын жетілдіру;

3) техниканың әртүрлі салаларының оларды дамытуда өзара байланысы мен өзара іс-қимылының болуы [1, 11 б.].

Сонымен қатар шетелдік тәжірибе де жаңа техникалық құралдарды дамытудың маңыздылығына назар аудара отырып қазіргі жағдайда жаңа техникалық құралдарды келесі бағыттарда дамыту өзекті болып табылады деп атап көрсетеді:

1) Тактикалық бағыт – яғни дәлелдемелерді жинау үшін қолданыстағы

электрондық-акустикалық құралдарды қолдану (олардың процесуалдық бағыты);

2) Дәлелдемелерді жинау техникасы, әдістері. Осы бағытта сандық фотография және сандық бейне өңдеу сияқты ақпаратты өңдеу жүйелері ең маңызды болып саналады.

Мұнда бейне тізбегі қатарындағы техникалық кадрлардың жүру тәртібін жақсарту жүйелері үлкен қызығушылық тудырады (көптеген нашар кадрлардың, мысалы, көмескі кадрлардың бірі жақсы сапамен қалпына келтіріледі.

Машинкамен жазылған мәтіндерді танудың және бағалаудың техникалық мүмкіндіктері кеңеюде (микроскопиялық құрылымдардың үш өлшемді бейнесін алуға мүмкіндік беретін лазерлік сканерлеу микроскопын қолдана отырып), бұл қазіргі кезде көптеген көшіру техникасы болған кезде үлкен қызығушылықтар тудырады.

Криминалистикада компьютерлік технологиялар негізінде математикалық-физикалық модельдеу әдістері (оқиғаның анимациялық модельдерін құруға дейін) кеңінен қолданылады.

Магниттік тасымалдаушылардан (мысалы-дискета) кескін түріндегі ақпаратты визуализациялаудың әртүрлі жүйелері көбірек қолданылады. Олар ДНК ақпаратын, "генетикалық саусақ іздерін" және т. б. алу сияқты биотехнологияның заманауи ақпараттарды алуда қолданылады.

3) Жедел және ағымдағы ақпаратты өңдеу аса маңызды мәнге ие болады. Мысалы, қылмыс жасалған жерден суретті жіберудің жылжымалы жүйелерін қолдану.

Мүдделі тұлғаларға ақпараттарға барынша қол жеткізуіне мүмкіндік беретін (оның ішінде операторлардың дауыстық командаларына жауап беретін) деректер банктерін және ақпаратты іздеу жүйелерін біріктіретін компьютерлік жүйелерді құру маңызды болып саналады.

4) Қылмыстың алдын алу техникасы тұрғысынан объектілер мен әртүрлі ақпаратты қорғаудың механикалық және электрондық құрылғылары кеңінен қолданылады. Мысалы, телебақылаулар жүйелері, әртүрлі объектілерді спутниктік анықтау және саралау жүйелері, тексеріп қараудың байланыссыз жүйелері, электрондық цифрлық қолтаңба жүйелері, адамды биометриялық тану жүйелері (мысалы – саусақ іздерін сәйкестендіру жүйесі бар цифрлық дактилоскопиялық сканерлерді

пайдалану немесе – көз торының суреті бойынша тұлғаны сәйкестендіру жүйелері және т. б.). Технологияны дамытудың бұл бағыты қылмыспен күрес тәжірибесінде де қолданыла алады.

5) Қылмыстың даму үрдістерін уақтылы анықтау және талдау, оның негативтік салдарларын болдырмайтын шешімдерді әзірлеу қылмысқа қарсы күрестегі жаңа бағыт болып табылады [2, 22-35 б.].

3. Жалпы проблеманың бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету

Криминалистикалық техниканы дамытудың бұл бағыттары қылмыстың нақты түрлеріне байланыссыз жасалады. Олардың дәлелдемелерді табуға, бекітуге және алуға бейімделуі құқық қорғау органдары қызметкерлерінің негізгі мәселелері болып табылады. Осыған байланысты криминалистикада әртүрлі ғылымдардың тәжірибесін жалпылап қолдану үрдісі байқалады және осындай талдау негізінде қылмыстың жекелеген түрлеріне қатысты ұсыныстарды қолдануға әзірлейді.

Осы жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, криминалистикалық техниканың, атап айтқанда есірткіні анықтаудың, тіркеудің және алудың техникалық құралдарының даму үрдістері мыналар болып табылады деп айтуға болады:

1) техникалық құралдарды өздері шешетін міндеттерін ескере отырып мамандандырылуы;

2) криминалистиканы автоматтандыру, алгоритмдеу, математикаландыру, оның ішінде техникалық-криминалистикалық құралдарды қолдану аспектісін модельдеу және оларды қолдану нәтижесінде алынған ақпараттарды талдау [3; 4; 5];

3) заттай дәлелдемелерді табу, тіркеу, алу және зерттеу жөніндегі қызметті компьютерлендіру [6];

4) криминалистикалық мақсаттар үшін физика, химия, биология және өзге де ғылымдар саласындағы жетістіктер мен техникалық құралдарды бейімдеу жөніндегі жұмыстарды одан әрі жалғастыру;

5) құқықтық, ұйымдастырушылық және техникалық құралдарды қолданудың әдістемелік базасын жетілдіру [7, 227-246 б.];

6) заттай дәлелдемелерді жинау кезінде жағдайдың көпфакторлығын (полифакторлығын) есепке алу.

Жағдайдың көпфакторлығы деп қылмыс туралы жиналған ақпараттардың жан-

жақтылығын айтамыз (тергеу үшін маңызды трасология, габитоскопия, психология және т.б. салаларға қатысты мәліметтер), олар тұтастай алғанда қылмыс туралы криминалистік маңызды ақпараттар саласына кіреді. Міне, сондықтан осындай жағдайларды жан-жақты, жүйелі түрде бағалау қажет.

Есірткі құралдарының заңсыз айналымы бойынша қылмыстарды тергеу барысында полиграфологиялық зерттеуді қолдана отырып, тиімді ақпараттарды алуға болады [8]. Сонымен қатар, осы санаттағы істер бойынша оқиға болған жерді тексеру кезінде есірткінің өзінен және дәстүрлі дактилоскопиялық ақпараттардан басқа, жасырынған қылмыскердің генотипі туралы ақпараттар алып, оны кейіннен ДНК үлгілерінің деректер базасы бойынша сәйкестендіруге болады және т. б.

7) сотқа дейін тергеу туралы мәселені шешу кезінде тергеуші затты есірткі затына жатқызу тұрғысынан алдын ала зерттеуді тағайындауға міндетті және осы зерттеу процесінің нәтижесінде есірткінің бастапқы салмағының өзгеруі сөзсіз. Сондықтан оларды зерттеу кезінде заттай дәлелдемелердің салмағының өзгеруін барынша азайту туралы мәселе де өзекті болып табылады;

8) полицияның техникалық құралдары мен технологияларын дамыту мен қолданудың халықаралық тәжірибесін есепке алу. Заттай дәлелдемелерді, оның ішінде есірткі құралдарын жинау және зерттеу кезінде қолданылатын техникалық құралдардың сипаттамасы арнайы әдебиеттерде өте кеңінен жазылған, сондықтан біз жаңадан жасалып жатқан техникалық құралдарды тұрғысынан оларды былайша бөліп қарастырамыз.

Ол үшін алдымен ішкі істер органдарының тәжірибесінде кеңінен қолданылатын техникалық-криминалистикалық құралдарды жіктеудің әртүрлі классификациясын қарастыру қажет. Қазіргі кезде ішкі істер органдарында заттай дәлелдемелерді жинау және зерттеу кезінде қолданылатын техникалық құралдар былайша бөліп қарастырылады:

а) қылмыс іздерін анықтаудың техникалық-криминалистикалық құралдары (жарықтандыру құралдары; оптикалық аспаптар; іздеу аспаптары);

б) қылмыс іздерін бекітудің техникалық-криминалистикалық құралдары (фото-бейне-аудиожазба құралдары; консервациялау және көшіру құралдары);

в) қылмыс іздерін алудың техникалық-криминалистикалық құралдары және қылмыс іздерін зерттеудің техникалық-криминалистикалық құралдары (алдын ала және сараптамалық) [9];

4. Зерттеудің негізгі нәтижелері

Осы берілген жіктеуді ескере отырып, біз қолданылатын техникалық құралдардың мынандай жаңа әзірлемелерін көрсете аламыз:

1. Есірткі анықтау үшін:

1.1. Жарықтандыру құралдары. Бұл бағытта жарық сәулесін жеткілікті кең диапазонда реттейтін, қашықтан басқару мүмкіндігі бар және көрінетін жарық алу үшін де, электромагниттік спектрдің басқа аймақтарында (мысалы, инфрақызыл) жұмыс істеу үшін де қолдануға болатын ықшам, жеңіл жарықтандыру құрылғыларын қолдану перспективалы болып саналады.

Мұндай талаптарға, мысалы, Inter фирмасының Super Beam жарықтандыру аспабы (Түркия) [10, 35 б.] жауап береді; айғақтарды табу және жинау үшін (аяқ киімнің жасырын іздерін табу және т.б.) Volpi фирмасының (Швейцария) Intralux 6000-1-F аспабы сияқты жарықтың біркелкі көлбеу шоғы бар жарықтандыру құралдары қолданылады [11, 40 б.].

1.2. Оптикалық приборлар. Оптикалық анықтау аспаптарына кеңінен қолданылатын лупалардан басқа заманауи түнгі көру аспаптарын (мысалы – TN2-1, Франция, DI 4700 AVS, Германия), перископтарды (мысалы – SP86, Ұлыбритания), эндоскоптарды (жету қиын жерлерді көзбен шолып қарауға арналған аспаптар, мысалы SE30 моделінің эндоскопы, Ұлыбритания, "Ново" фирмасының ЭТГ8-1,5 икемді оптикалық – талшықты эндоскопы, Ресей) [12, 28 б.], фиброскоп (қабылдаушы элементті кез келген бұрыштан жылжытуға мүмкіндік беретін аспап); оптикалық, мысалы-SF1 іздеу фиброскопы, Ұлыбритания) жатады.

1.3. Іздеу құралдары. Іздеу құралдарына дәстүрлі түрде металл іздегіштер, магниттік іздегіштер-көтергіштер, зондтар, бұрғылар, тасымалданатын рентген кондырғылары, акустикалық голография құралдары, дыбыстық локация, микротолқынды тербелістер (радио толқындар) әдісін қолданатын құрылғылар, мәйіт іздегіштер, дефектоскоптар, жылу түсіргіштер және басқа да техника жатады. Әрине, жоғарыда аталған барлық техникалық құралдар, сайып келгенде, есірткіні және оларды жасырын сақтау орындарын анықтауда

айтарлықтай көмек көрсетеді, алайда бұл көмек белгілі бір мағынада жанама болып табылады. Осыған байланысты біз есірткіні тікелей іздеу аспектісіндегі жаңа техникалық әзірлемелерге тоқталамыз (есірткіні іздеу жүйелері көбінесе оларды алдын-ала зерттеуге мүмкіндіктер беретінін де байқаймыз). Есірткіні анықтау әдістерін инструментальдық емес (биодетекторды қолдану–қызметтік-іздістіру иттері) және инструментальдық деп бөлуге болады.

Биодетекторды қолданудың артықшылықтармен қатар (жоғары сезімталдық) олардың маңызды кемшіліктері де бар – иттер шаршайды және уақыт өте келе есірткіні анықтау қабілеті өзгереді. Бұл бағыттағы перспективалық әдістер аспаптық әдістер болып табылады, олар өз кезегінде техникалық (электромагниттік немесе иондаушы сәулеленумен тексерілетін объектілерге әсер ету) және химиялық (тексерілетін объектінің бетінен алынған ауа немесе заттар сынамаларын талдауға негізделген) болып бөлінеді. Мысалы, канадалық Barringer Instruments фирмасы 6 секунд ішінде әртүрлі жарылғыш заттар мен есірткілерді анықтау (соның ішінде героин, кокаин, метамфетаминдер, каннабис) бір уақытта анықтауға қабілетті спектрометр ұсынады. Израильдік Erez Forensic Technology компаниясы есірткіні анықтауға арналған комплект шығарады (күдікті бет индикатор қағазымен сүртіледі, содан кейін комплектідегі бір аэрозольмен өңделеді).

2. Есірткі заттарымен байланысты ақпараттарды тіркеу кезінде қолданылатын техникалық құралдардың жаңа әзірлемелері. Криминалистикада дәлелдемелік ақпараттарды бекітудің келесі түрлері ажыратылады: - вербальдық, графикалық, пәндік, көрнекілік. Бұл жерде ең қарқынды дамып келе жатқан фото-видео-аудиожазба құралдары туралы айта кету керек. Мысалы, құқық қорғау органдарының қолдануына арналған ES-3000 (АҚШ) сандық түсті бейнекамерасы; медицина мен криминалистикада жедел түсіруге арналған арнайы жоғары сапалы заманауи "Polaroid" Macro 5 SLR камерасы.

3. Есірткіні зерттеу кезінде қолданылатын техникалық құралдардың жаңа әзірлемелері.

Жоғарыда айтып өткеніміздей көптеген есірткіні іздеу жүйелері оларды алдын-ала зерттеу жүйелері де болып табылады. Есірткі құралдарын жедел талдау болашағы,

жылжымалы криминалистикалық зертханаларды газды хроматографтар мен спектрофотометрлерді шағын компьютерлермен байланыстырылған портативті зерттеу техникасымен жарақтандыру болып табылады. Зертханалық және жұмыс жағдайларында газ тәрізді және сұйық сынамалардағы органикалық қосылыстардың кең класын сапалы және сандық талдауға арналған "ЭХО"(Ресей) сериялы экспресс газ хроматографтары осындай портативті техниканың мысалы бола алады.

5. Қорытынды

Қорта айтқанда, есірткі құралдарының заңсыз айналымы туралы істер бойынша объектілерді анықтау, тіркеу және алу жөніндегі іс-әрекеттер құқыққорғау органы қызметкерлерінен жақсы кәсіби дайындықты, сауаттылықты, ұқыптылықты және жинақтылықты талап ете отырып олардан осы саладағы техникалық құралдармен жұмыс істей білуге және олардың даму тенденциялары мен перспективаларынан хабардар болуға шақырады.

Әдебиеттер тізімі

1. *Волынский В.А.* Закономерности и тенденции развития криминалистической техники (исторический, гносеологический и социальный аспект проблемы). Автореф. ... д-ра юрид. наук. - М., 2001. – 40 с.
2. Иностранная печать о техническом оснащении полиции зарубежных государств. - М.: ВИНТИ, 2001. - 21 с.
3. *Шаталов А.С.* Проблемы алгоритмизации расследования преступлений. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук - М., 2000. – 35 с.
4. Использование математических методов в криминалистических экспертных исследованиях // Под. ред. д.ю.н. Г.Л.Грановского. - Волгоград, 1981.
5. *Дубейковский В.И.* Функциональное моделирование и криминалистическая следственная практика. Еще одна сфера применения средства функционального моделирования Bpwin1". - Режим доступа: <http://www.interface.ru>, <http://www.melik.narod.ru>.
6. *Дробатухин В.С.* Кибернетическое моделирование при расследовании преступлений. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1998. – 27 с.
7. *Волынский В.А.* Криминалистическая техника. Наука. Техника. Общество. Человек. - М., 2000.
8. *Ильичев В.А., Тяптин В.Д.* Некоторые вопросы применения полиграфных устройств в

раскрытии преступлений // Проблемы использования нетрадиционных методов в раскрытии преступлений. Сб. науч. трудов. - М., 1993.

9. *Сарсембаев Б.Ш.* О применении технико-криминалистических средств в учебном процессе // Вестник КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. – 2011. - № 4 (23). – С. 20-26.

10. Иностранная печать о техническом оснащении полиции зарубежных государств // Информационный бюллетень. - 1999. - № 1.

11. Иностранная печать о техническом оснащении полиции зарубежных государств // Информационный бюллетень. - 1999. - № 6.

12. Иностранная печать о техническом оснащении полиции зарубежных государств // Информационный бюллетень. - 1999. - № 8.

References:

1. Volynskii V.A. Zakonomernosti i tendentsii razvitiia kriminalisticheskoi tekhniki (istoricheskii, gnoseologicheskii i sotsialnyi aspekt problemy). Avtoref. ... d-ra iurid. nauk. - M., 2001. – 40 s.
2. Inostrannaia pechat o tekhnicheskome osnashchenii politsii zarubezhnykh gosudarstv. - M.: VI-NITI, 2001. - 21 s.
3. Shatalov A.S. Problemy algoritmizatsii rassledovaniia prestuplenii. Avtoref. dis. ... d-ra iurid. nauk - M., 2000. – 35 s.
4. Ispolzovanie matematicheskikh metodov v kriminalisticheskikh ekspertnykh issledovaniiax // Pod. red. d.iu.n. G.L.Granovskogo. - Volgograd, 1981.
5. Dubeikovskii V.I. Funktsionalnoe modelirovanie i kriminalisticheskaiia sledstvennaia praktika. Eshche odna sfera primeneniia sredstva funktsionalnogo modelirovaniia Bpwin1". - Rezhim dostupa: <http://www.interface.ru>, <http://www.melik.narod.ru>.
6. Drobotukhin V.S. Kiberneticheskoe modelirovanie pri rassledovanii prestuplenii. Avto-ref. dis. ... kand. iurid. nauk. - M., 1998. – 27 s.
7. Volynskii V.A. Kriminalisticheskaiia tekhnika. Nauka. Tekhnika. Obshchestvo. Chelovek. - M., 2000.
8. Ilichev V.A., Tiaptin V.D. Nekotorye voprosy primeneniia poligrafnykh ustroistv v raskrytii prestuplenii // Problemy ispolzovaniia netraditsionnykh metodov v raskrytii prestuplenii. Sb. nauch. trudov. - M., 1993.
9. Sarsembaev B.Sh. O primeneniit tekhniko-kriminalisticheskikh sredstv v uchebnoe protsessie

// Vestnik KEU: ekonomika, filosofiia, pedagogika, iurisprudentsiia. – 2011. - № 4 (23). – S. 20-26.

10. Inostrannaia pechat o tekhnicheskome osnashchenii politsii zarubezhnykh gosudarstv // Infor-matsionnyi biulleten. - 1999. - № 1.

11. Inostrannaia pechat o tekhnicheskome osnashchenii politsii zarubezhnykh gosudarstv // Infor-matsionnyi biulleten. - 1999. - № 6.

12. Inostrannaia pechat o tekhnicheskome osnashchenii politsii zarubezhnykh gosudarstv // Infor-matsionnyi biulleten. - 1999. - № 8.

Ахметкали ШАЙМУХАНОВ, доктор юридических наук, профессор, Карагандинский университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, axmetkalis@mail.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕШЕНИИ ЗАДАЧ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ

В статье рассматриваются и анализируются некоторые положения действующего оперативно-розыскного законодательства Республики Казахстан. На основе сравнительного анализа и изучения юридической литературы поднимаются проблемы, возникающие в правоприменительной деятельности при реализации отдельных положений закона. Автором вносятся предложения и рекомендации по совершенствованию правовых норм, направленные на решение задач, связанных с профилактикой, предупреждением и пресечением наиболее опасных уголовных преступлений.

Ключевые слова: закон; кодекс; оперативно-розыскная деятельность; преступность; профилактика; предупреждение; ущерб; неотвратимость ответственности.

Ахметкали ШАЙМУХАНОВ, заң ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер Қазтұтынуодағы қараганды университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қараганды қаласы, Академическая көшесі, 9, axmetkalis@mail.ru

ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ІЗДЕУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУЛЕРІН ЖАҚСARTY ЖОЛЫМЕН ҚЫЛМЫСҚА ҚАРСЫ КҮРЕС МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУ

Мақалада Қазақстан Республикасының қолданыстағы жедел-іздігіру заңнамасының кейбір ережелері талқыланып, талданған. Салыстырмалы талдау және заң әдебиеттерін зерттеу негізінде заңның белгілі бір ережелерін жүзеге асыру кезінде құқық қорғау органдарында туындайтын проблемалар көтеріледі. Автор аса қауіпті қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуға, алдын алуға және жолын кесуге байланысты мәселелерді шешуге бағытталған құқықтық нормаларды жетілдіру бойынша ұсыныстар мен ұсыныстар енгізеді.

Түйінді сөздер: заң; код; жедел іздігіру қызметі; қылмыс; алдын-алу; ескерту; зақым; жауапкершіліктің сөзсіздігі.

Akhmetkali SHAYMUKHANOV, Doctor of Law, Professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str, 9, axmetkalis@mail.ru

SOLVING THE CHALLENGES OF COMBATING CRIME BY IMPROVING THE LEGISLATIVE REGULATION OF OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES

The article discusses and analyzes some of the provisions of the current operational-search legislation of the Republic of Kazakhstan. Based on comparative analysis and study of legal literature, the problems arising in law enforcement activities in the implementation of certain provisions of the law are raised. The author makes suggestions and recommendations for improving legal norms aimed at solving problems related to the prevention, prevention and suppression of the most dangerous criminal offences.

Keywords: law; code; operational search activity; crime; prevention; a warning; damage; the inevitability of responsibility.

1. Постановка проблемы.

Количественные и качественные показатели, характеризующие преступность, весьма важны в ее оценке, поскольку во взаимосвязи друг с

другом эти показатели выполняют свое криминологическое назначение с позиции углубленного познания ее существенных сторон [1, с.68].

Особое значение приобретает такой показатель преступности, который указывает на ее последствия и заключается в причинении преступлениями имущественного, физического, морального и иного вреда, нанесенного общественным отношениям, а также расходов, направленных на борьбу с криминогенными явлениями [2, с.90].

Анализ последствий преступлений важен тем, чтобы объективно оценить в денежном выражении материальный и моральный ущерб, причиненный преступностью и определить, «сколько средств, усилий «не жалко» вложить на создание действенной профилактики правонарушений, чтобы, таким образом, в конечном счете, «выгадать» на уменьшении масштабов нынешней и будущей преступности, снижении объема ее общественно-опасных последствий, но главное – на спасенных жизнях людей, их сохраненном здоровье, имуществе, покое [3].

Вместе с тем, уголовное преследование лиц, совершивших преступления, является основным средством борьбы с преступностью. Это, безусловно, одно из важнейших задач, направленных на реализацию в отношении правонарушителей принципа неотвратимости ответственности и наказания. Имеет она и определенное предупредительное значение. В то же время правоохранительные органы констатируют и расследуют ту часть преступности, которую зарегистрировали. Так, например, по данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан, за 2020 год в Казахстане было зарегистрировано 162783 уголовных правонарушения – это меньше на 33,4 процента, чем в предыдущем году [4]. Несмотря на снижение количества зарегистрированных преступлений за пределами уголовной статистики остаются сведения о латентной преступности, которая представляет собой реальную, но незарегистрированную (по причине недостатков в учетах) часть фактически совершенных преступлений, а также оставшиеся неизвестными для правоохранительных органов [5, с.31]. Фактическая преступность нередко многократно превышает ту ее часть, которая регистрируется и расследуется. Разность между учтенной преступностью и фактической и составляет латентную преступность [6, с.382]. Достоверность о фактическом состоянии преступности ее уровне, динамике, структуре, размере и характере причиненного преступлениями ущерба искажается последствиями латентной преступности, которая препятствует реализации

принципа неотвратимости ответственности за совершенные преступления, снижают авторитет правоохранительных органов, затрудняют выработку основных направлений борьбы с преступностью.

Следует заметить, что чем сложнее идет процесс выявления и раскрытия латентных преступлений, тем, длительнее по времени существуют преступные группы и отдельные преступники, продолжающие совершать преступления, и, следовательно, возрастает масштаб последствий преступности, в том, числе в сфере экономики [7]. Выявить и пресечь тайно подготавливаемые и совершаемые преступления посредством применения иных законных средств невозможно либо крайне затруднительно [8, с.6]. Решение этой задачи во многом зависит от эффективного использования возможностей оперативно-розыскной деятельности (далее ОРД).

2. Основные результаты исследования.

Основным нормативным правовым актом, регламентирующим ОРД, является Закон Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» [9]. В нем закреплено понятие ОРД как научно-обоснованная система гласных и негласных оперативно-розыскных, организационных и управленческих мероприятий, осуществляемых в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, настоящим Законом и иными нормативными правовыми актами Республики Казахстан органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, в целях защиты жизни, здоровья, прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, собственности, обеспечения безопасности общества и государства от преступных посягательств (п.п. 15 статьи 1 Закона).

Анализ законодательного понятия ОРД позволяет сделать вывод о том, что реализация целей и задач, стоящих перед данной деятельностью? осуществляется путем, как гласных, так и негласных оперативно-розыскных мероприятий (ОРМ). По существу оперативно-розыскные мероприятия, в самом деле, являются главными в ОРД, если рассматривать их служебную функцию, т.е. ее роль в оперативно-розыскной практике борьбы с преступностью [10, с.82].

Следует особо подчеркнуть сугубо служебный, строго целевой, в известном смысле вынужденный характер ОРД. Законодатель не стал бы включать такой специфический механизм в арсенал средств борьбы с преступлениями, каковыми являются оперативно-розыскные мероприятия, если бы к этому не вынуждали

особые обстоятельства, обусловленные характеристиками преступности. Здесь в первую очередь, как было упомянуто, заслуживают внимания такие черты современной преступности как замаскированный характер значительной части преступлений, наличие активно действующих преступных групп, применяющих тайные способы подготовки, совершения и сокрытия преступлений [11]. Указанные признаки уголовных правонарушений, по сути, являются основанием для проведения ОРМ, перечень которых предусмотрен статьей 11 Закона об ОРД. Они могут осуществляться на основании, предусмотренные в пункте 1 статьи 10 названного Закона, среди которых самыми распространенными являются:

а) наличие материалов досудебного расследования;

б) поступившая в органы, осуществляющие оперативно-розыскную деятельность, информация о: подготавливаемом, совершаемом или совершенном правонарушении.

Обозначенное в данном подпункте основание исключает возможность инициативного (поискового) проведения оперативно-розыскных мероприятий в целях выявления преступлений, в том, числе латентных, и лиц их совершивших, поскольку изначально необходимо получить информацию о них.

Между тем, как правило, сведения о признаках таких противоправных деяний получают путем: анализа и оценки оперативной обстановки; изучения образа жизни лиц, предрасположенных, исходя из их прошлого поведения, к совершению преступлений; рассмотрения причин и условий совершения уже расследованных преступлений; анализа материалов уголовных дел, сообщений средств массовой информации; результаты проведения ОРМ; итоги деятельности других государственных органов (например, контролирующих органов) и т. д. [12, с.220].

Оперативный поиск всегда ведется в условиях неопределенности: нет точных данных, кто попадет в поле зрения, когда и что произойдет. Есть лишь прогноз вероятности определяющих интерес событий, основанный на оценке оперативной обстановки и результатов аналитического поиска [13, с.62]. На практике оперативный поиск сочетается с аналитическим: первичные данные, собранные в ходе оперативного поиска, систематизируются, дополняются уже имеющимися оперативными материалами, сопоставляются с ними, обобщаются и могут затем реализовываться, например, при подготовке и проведении оперативно-розыскных и иных мер в це-

лях обнаружения и изучения лиц и их сообществ, реально или потенциально опасных для общества, а также последующего пресечения их криминальной активности [14, с.469].

С учетом изложенного, представляется целесообразным результаты аналитического поиска закрепить в пункте 1 статьи 10 Закона об ОРД как повод к проведению ОРМ по выявлению преступлений, в особенности, совершенных в условиях неочевидности. Речь идет о преступлениях, которые отличаются повышенной латентностью, таких как незаконный оборот наркотиков; преступления экономической и коррупционной направленности и других, информация о которых, как правило, оперативно-розыскным органам по официальным каналам не поступает.

Ряд правовых норм закона предписывает использование материалов полученных в процессе ОРД для подготовки и осуществления оперативно-розыскных мероприятий по предупреждению, пресечению уголовных правонарушений (п.1.статьи 14 Закона). При этом данная задача может решаться во взаимодействии с другими органами, осуществляющими ОРД. Этому посвящена статья 17 «Взаимодействие органов Республики Казахстан, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность» Закона, в котором указано на обеспечение взаимного информирования о ставших известными фактах преступных деяний, относящихся к компетенции этих органов, и оказание взаимной необходимой помощи. Аналогичное правовое указание содержится Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан, где пункт 4) части 1 статьи 100 «Оперативно-розыскная деятельность в учреждениях» предусматривает: «содействие в выявлении и раскрытии преступлений, совершенных осужденными до прибытия в учреждение». По использованию сведений о преступных деяниях и о лицах, причастных к их совершению, предписывают правовые положения, предусмотренные статьей 14-1 «Информационное обеспечение и документирование оперативно-розыскной деятельности» Закона, соотносящиеся с понятием «результаты оперативно-розыскной деятельности - это сведения, документы, предметы либо материалы, полученные для решения задач, перечисленных в статье 2 настоящего Закона» (п.15-1 статьи 1 Закона).

В то же время до настоящего времени среди задач ОРД, закрепленных в статье 2 Закона, отсутствует указание на выявление лиц, которые подготавливают или совершают преступления и подлежат установлению. В пункте 3 этой статьи

предусмотрена лишь задача – выявление, предупреждение и пресечение преступлений. Указанный пробел частично восполняет Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 292 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального и усиления защиты прав личности», которым статья 2 «Задачи оперативно-розыскной деятельности» Закона об ОРД дополнена новым подпунктом 3-1) «выявление лиц, совершивших уголовное правонарушение, а также предметов и документов, имеющих значение для уголовного дела». Здесь конструкция правовой нормы, ее содержание и стиль изложения свидетельствуют о том, что на органы, осуществляющие ОРД, по существу, возлагается задача раскрытия преступлений и установление лиц их совершивших и все что с этим связано. Соответственно, новая законодательная формулировка должна найти свое отражение в пункте 1 подпункта б) статьи 10 «Основания проведения оперативно-розыскных мероприятий» Закона об ОРД. Кроме этого, в принятом дополнении к Закону об ОРД не упоминается задачей «выявление лиц, подготавливающих или совершающих преступления». Подобная формулировка отсутствует и в законодательном основании проведения ОРМ (п.1 п.п. «б» статьи 10 Закона. Между тем, основания для проведения ОРМ тесно связаны с целями и задачами ОРД. Рассматривая основания в соотношении с целями и задачами, можно сделать вывод, что для проведения ОРМ достаточно лишь предположения относительно подготовки или совершения преступления по наличию отдельных признаков, указывающих на такие деяния либо на лиц, их подготавливающих, совершающих или совершивших, причем такое предположение может носить характер версии, основанной на фактах [15, с.304].

В этой связи целесообразно обратиться к аналогичным положениям Закона об ОРД России, в статье 2 которого установлена задача ОРД: «выявление, предупреждение, пресечение и раскрытие преступлений, а также выявление и установление лиц, их подготавливающих, совершающих или совершивших». В такой же интерпретации эта позиция отражена и в основании для проведения оперативно-розыскных мероприятий (ч.2.п. 2 статьи 7 ФЗ об ОРД) [16]. Учитывая изложенное, есть необходимость дополнить рассматриваемыми правовыми положениями пункт 3) статьи 2 «Задачи оперативно-

розыскной деятельности» и соответственно пункт 1 подпункт б) первый абзац статьи 10 «Основания проведения оперативно-розыскных мероприятий» Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». Такой подход в большей степени соответствует сущности ОРД, законодательное понятие которой было рассмотрено выше, а также полнее и точнее устанавливает цели и задачи этой деятельности и тем самым меньше возникает необходимость внесения дополнений и изменений в законодательные акты. Роль и значение оперативно-розыскной деятельности в выявлении, предупреждении, пресечении и раскрытии преступлений, а также выявление лиц их подготавливающих, совершающих или совершивших трудно переоценить. «Предупреждение преступности оперативно-розыскными мерами весьма действенное и перспективное направление деятельности органов внутренних дел. Оно позволяет достичь поставленных целей в сжатые сроки, с меньшими материальными потерями, обеспечивает надежное предупреждение вредных последствий, сужает сферу применения мер уголовного наказания. Можно с уверенностью сказать, что в перспективе значение оперативно-розыскных мер предупреждения и пресечения преступлений существенно возрастет» [15].

В этой связи очень важно разработать такие критерии оценки эффективности в данном направлении, которые стимулировали бы добросовестную, целеустремленную деятельность по выявлению лиц и фактов, представляющих оперативно-профилактический интерес, правомерному воздействию на объекты профилактики, устранению, ослаблению или нейтрализации криминогенных факторов. Разработка таких критериев дело довольно непростое, но крайне важное и нужное [15, с.15]. На этом фоне вопросы научной проработки проблем оперативно-розыскной профилактики приобретают особое значение.

Диагноз педагогической запущенности лиц, подлежащих профилактическому воздействию со стороны оперативно-розыскных аппаратов, прогнозирование их поведения, переориентации лиц с антиобщественной установкой, влияние на них с использованием различных методов оперативно-розыскной деятельности, разобщение оперативно-розыскным путем преступных и предпреступных групп – эти и многие другие «педагогические» вопросы оперативно-розыскной деятельности должны решаться не по наитию, не эмпирическим методом проб и

ошибок, а на солидной базе научно-педагогических знаний [16, с.16].

В этом контексте предупредительная функция оперативно-розыскной деятельности важна, прежде всего, ее прогностическими возможностями, которые позволяют построить возможные «сценарии» развития криминогенной ситуации, и при определенных условиях влиять на эти процессы. В определении эффективных путей борьбы с преступностью должно быть знание реального состояния, структуры, динамики преступлений, социальные последствия которых нуждаются в анализе, обобщении и учитываться при внесении корректив в нормативные правовые акты, регламентирующие различные аспекты ОРД. Речь идет в данном случае, о применении правовых средств, направленных на компенсацию вреда, причиненного преступлением, обеспечение возмещения ущерба в результате преступных действий, конфискацию имущества и др. предусмотренные законом меры.

3. Заключение.

С учетом изложенного, ощущается потребность включить в перечень задач, указанных в ст.2 Закона об ОРД самостоятельной задачи - обеспечения возмещения ущерба, причиненного преступлением. Вносимое предложение соотносится с обязанностями органов, осуществляющих ОРД, подпункт б-2) статьи 7 Закона предусматривает исполнение судебного акта о розыске ответчика по гражданским делам, а также санкционированные прокурором постановления судебных исполнителей о розыске должника по исполнительному производству.

Аналогичное указание закреплено в содержании пункта 1 подпункта в-2) статьи 10 «Основания проведения оперативно-розыскных мероприятий» Закона об ОРД. Предлагаемое дополнение в закон конкретизирует цель и задачи оперативно-розыскной деятельности. Вместе с тем, в законодательном регулировании оперативно-розыскной деятельности профилактика правонарушений отражена лишь в фиксационной форме, о чем свидетельствует статья 2 «Задачи оперативно-розыскной деятельности», а также другие статьи рассматриваемого закона. Поэтому, возникает необходимость регламентировать правовые положения, связанных с названиями и формами результатов проведения оперативно-розыскных мероприятий в профилактике преступлений в соответствующих статьях закона об ОРД. К примеру, статья 14-1 «Информационное обеспечение и документирование

ОРД», вполне может служить накопителем информации, относящимся к оперативно-розыскной профилактике преступлений. К этому есть определенные законодательные предпосылки в виде прав и обязанностей, органов, осуществляющих ОРД. Так, пункт 2 статьи 8 «Права органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность» устанавливает: «создавать и использовать оперативные учеты и информационные системы, обеспечивающие решение задач оперативно-розыскной деятельности». Указанное предписание соотносится с задачей ОРД как «выявление, предупреждение и пресечение преступлений» (п.3) статья 2 Закона), а также является обязанностью органов, осуществляющих ОРД (пункт б) статьи 7 Закона).

Здесь важно подчеркнуть, что оперативно-розыскная профилактика, имея тот же объект исследования – преступность, изучает, однако лишь те ее стороны, которые обнаруживаются и фиксируются оперативно-розыскным путем. Принципиальной особенностью оперативно-розыскной профилактики является также то, что она сопровождается специфическим информационным обеспечением оперативно-профилактических мер, которые осуществляются в отношении лиц, обоснованно подозреваемых в подготовке или совершении преступлений. С другой стороны, оперативно-розыскная профилактика имеет своей задачей анализ оперативно-розыскной информации о факторах, определяющих состояние преступности, причинах и условиях, способствующих совершению правонарушений и преступлений [16, с.14].

Таким образом, оперативно-розыскная профилактика представляет собой систему целенаправленных оперативно-розыскных и иных, предусмотренных законом мер, проводимых в отношении лиц, от которых можно ожидать совершения преступлений, с целью осуществления за ними оперативного контроля, оказания профилактического воздействия, предупреждения замышляемых и подготавливаемых преступлений, а также использования оперативно-розыскной информации в общей профилактической работе органов внутренних дел. Аналогичное мнение уже высказывали отдельные авторы [5, с.30].

Список литературы:

1. Малков В.Д. Криминология. Учебник для вузов: - М.: Юстицинформ, 2006. – 528 с.

2. *Квашис В.Е.* К проблеме цены преступности // Россия: Уроки реформ. Научные труды ИМПЭ им. Грибоедова А.С. Вып. 8. - М.: Букво-вед, 2008. - 375 с.

3. *Бабаев М.М., Квашис В.Е.* Цена преступности: проблемы теории и практики // Российский криминологический взгляд. - 2009. - № 2. - С. 246-249.

4. Уровень преступности в Казахстане в 2020 г. - Режим доступа: <https://www.google.com/search?q>

5. *Дубоносов Е.С.* Основы оперативно-розыскной деятельности. Курс лекций. - М.: Книжный мир, 2002. - 182 с.

6. *Лунеев В.В.* Курс мировой и российской криминологии. Общая часть. Т. 1. - М.: ЮРАЙТ, 2012. - 1003 с.

7. *Амианц К.А.* Последствия преступлений в сфере экономики: (уголовно-правовой аспект): Автореф. канд. юрид. наук. - Краснодар, 2008. - 30 с.

8. Оперативно-розыскная деятельность: Учебник. / Под ред.: К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Сенилова, А.Ю. Шумилова. - М.: ИНФРА-М, 2004. - 848 с.

9. Закон Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года № 154 ХІІІ «Об оперативно-розыскной деятельности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.12. 2020 г.). - Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z940004000>

10. *Елинский В.И.* Основы методологии теории оперативно-розыскной деятельности. - М., 2001. - 228 с.

11. Криминалистика. Учебник. Под общей редакцией Б.М. Нургалиева. - Караганды: Болашак-Баспа, 2009.

12. *Захарцев С.И., Игнащенко Ю.Ю., Сальников В.П.* Оперативно-розыскная деятельность в XXI веке. Монография. - М.: Норма, 2017. - 400 с.

13. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учебник для юридических вузов. - СПб: Лань, 2002. - 717 с.

14. Федеральный закон от 12 августа 1995 года № 144-ФЗ «Об оперативно-розыскной деятельности (с изменениями на 2017 год). - Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_7519/

15. Проблемы ОРД: Сборник избранных работ профессора Лукашова В.А. / Сост.: К.К. Горяинов, А.П. Исиченко, А.С. Вандышев. - М.: ВНИИ МВД России, 2003.

16. *Исиченко А.П.* Оперативно-розыскная криминология. Учебное пособие для ВУЗов. - М.: Инфра-М, 2001. - 70 с.

References:

1. Malkov V.D. Kriminologija. Uchebnik dlia vuzov: - M.: Iustitsinform, 2006. - 528 s.

2. Kvashis V.E. K probleme tseny prestupnosti // Rossiia: Uroki reform. Nauchnye trudy IMPE im. Griboedova A.S. Vyp. 8. - M.: Bukvoved, 2008. - 375 s.

3. Babaev M.M., Kvashis V.E. Tsena prestupnosti: problemy teorii i praktiki // Rossiiskii kriminologicheskii vzgliad. - 2009. - № 2. - S. 246-249.

4. Uroven prestupnosti v Kazakhstane v 2020 g. - Rezhim dostupa: <https://www.google.com/search?q>

5. Dubonosov E.S. Osnovy operativno-rozysknoi deiatelnosti. Kurs lektcii. - M.: Knizhnyi mir, 2002. - 182 s.

6. Luneev V.V. Kurs mirovoi i rossiiskoi kriminologii. Obshchaia chast. T. 1. - M.: IuRAIT, 2012. - 1003 s.

7. Amiiants K.A. Posledstviia prestuplenii v sfere ekonomiki: (ugolovno-pravovoi aspekt): Avtoref. kand. iurid. nauk. - Krasnodar, 2008. - 30 s.

8. Operativno-rozysknaia deiatelnost: Uchebnik. / Pod red.: K.K. Goriainova, V.S. Ovchinskogo, G.K. Sinilova, A.Iu. Shumilova. - M.: INFRA-M, 2004. - 848 s.

9. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 15 sentyabrya 1994 goda № 154 KhIII «Ob operativno-rozysknoi deiatelnosti» (s izmeneniiami i dopolneniiami po sostoianiiu na 19.12. 2020 g.). - Rezhim dostupa: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z940004000>

10. Elinskii V.I. Osnovy metodologii teorii operativno-rozysknoi deiatelnosti. - M., 2001. - 228 s.

11. Kriminalistika. Uchebnik. Pod obshchei redaktsiei B.M. Nurgaliev. - Karagandy: Bolashak-Baspa, 2009.

12. Zakhartsev S.I., Ignashchenkov Iu.Iu., Salnikov V.P. Operativno-rozysknaia deiatelnost v KhKhI veke. Monografiia. - M.: Norma, 2017. - 400 s.

13. Osnovy operativno-rozysknoi deiatelnosti: Uchebnik dlia iuridicheskikh vuzov. - SPb: Lan, 2002. - 717 s.

14. Federalnyi zakon ot 12 avgusta 1995 goda № 144-FZ «Ob operativno-rozysknoi deiatelnosti (s izmeneniiami na 2017 god). - Rezhim dostupa: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_7519/

15. Problemy ORD: Sbornik izbrannykh rabot professora Lukashova V.A. / Sost.: K.K. Goriainov, A.P. Isichenko, A.S. Vandyshev. - M.: VNII MVD Rossii, 2003.

16. Isichenko A.P. Operativno-rozysknaia kriminologiya. Uchebnoe posobie dlia VUZov. - M.: Infra-M, 2001. - 70 s.

АВТОРЛАРҒА АҚПАРАТ

"Қарағанды экономикалық университетінің Жаршысы" журналы: Экономика, Философия, Педагогика, Юриспруденция бағыттары бойынша мақалалар жариялайды.

Пікірсайыс материалдары үшін журналдың беттері әрқашан ашық, сондықтан оның мазмұны міндетті түрде құрыл-тайшылардың және редакция алқасының көзқарасын көрсетпейді.

Жариялауға берілетін мақалалар ғылыми жарияланымдар әдебіне сәйкес келуі тиіс.

- Авторлар келтірілген фактілердің, дәйексөздердің, экономикалық-статистикалық деректердің, өз аттарының, жағра-фиялық атаулардың және өзге де мәліметтердің іріктелімі мен дұрыстығы үшін, сондай-ақ ашық баспасөзде жариялауға арналмаған деректерді пайдаланғаны үшін жауап береді.

- Нақты деректерді, бүкіл мәліметтерді, әдебиеттерден алып пайдаланған және өзге де дерек көздерін, сондай-ақ мақалада келтірілетін дәйексөздерді тиісті сілтемелермен растау қажет.

- Авторлар жарияланымдарға қойылатын талаптарды сақтауы тиіс.

- Түпнұсқа жұмыс ретінде плагиатты табыс етуге және бұрын жарық көрген жарияланымға жол берілмейді.

Қарағанды экономикалық университетінің Жаршысы" журналы тоқсанына бір рет (жылына төрт рет) шығады. Қайта басылған кезде журналға сілтеме жасау міндетті.

Қарауға қабылданған мақалалар бойынша екі апта ішінде оларды жариялаудың әлеуетті мүмкіндіктері туралы мәселе шешіледі. Түпкілікті шешім Редакция алқасының талқылау нәтижелері бойынша қабылданады. Мақалалардың өтуі туралы бүкіл ақпаратты авторлар +7 (7212) 44-16-24 (6500) телефоны бойынша ала алады.

Автор Интернет желісінде Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті сайтының "ҚЭУ Жаршысы" бөлімінде, "ҚЭУ Жаршысы" журналында жарияланған, өз мақаласының электронды нұсқасын өтеусіз негізде жаңғыртуға келісім береді. Автор сайтқа шығу мүмкіндігі реттелмегенін түсінуге сүйенеді.

Жариялауға қабылданбаған мақалалар авторларға қайтарылмайды.

Жарияланым үшін қаламақы төлеу қарастырылмаған.

Назар аударыңыз: Автордың ҚЭУ Жаршысына жариялау үшін мақаланы беруі ғылыми жарияланымдар әдебінде ай-тылған ережелер мен талаптарға келісім беру ретінде автоматты түрде қабылданады.

Мақалалар мәтінінің форматына қойылатын талап:

- мәтіндік редактор Microsoft Word;

- қарып түрі Times New Roman 11 кегль (мақалалардың негізгі мәтіні үшін);

- бір жол аралық интервал;

- бос орын: жоғарғы, төменгі, оң жақтағы, сол жақтағы - 2 см қалдырылады;

- азат жолдан шегініс - 1 см.

Көрсетілген форматтағы мақала көлемі 8 беттен аспауы тиіс.

Жарияланымдардың міндетті элементтері болып саналады:

- мақаланың тақырыбын жеткілікті түрде толық көрсетуі тиіс УДК индексі, одан әрі азат жолдан шегініс қарып түрі Times New Roman 11 кегль;

- орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі автордың (теңавторлардың) аты (бас әріптермен) және тегі (барлық әріптер бас әріппен) қарып түрі Times New Roman 10 кегль, курсив;

- авторлар туралы мәлімет: регалия, авторлардың жұмыс орны және байланыс ақпараты (орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде), қарып түрі Times New Roman 11 кегль, курсив;

- мақала атауы бас әріптермен, майлы қарып түрімен (орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде), қарып түрі Times New Roman 11 кегль, ары қарай азат жолдан шегініс;

- мақаланың аңдатпасы және түйінді сөздер орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде, қарып түрі Times New Roman 10 кегль.

- **Назар аударыңыз:** кез келген қысқартуға, оның ішінде аббревиатураға, түпнұсқа тілінде ғана рұқсат етіледі (өзге тілдік форматтарда мағынасы толық ашылып берілуі тиіс).

Мақала мәтінінің ұсынылған құрылымы:

1. Проблемалардың қойылысы.

2. Соңғы зерттеулерді және жарияланымдарды талдау.

3. Жалпы проблемалардың бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету.

4. Зерттеу мақсаты.

5. Зерттеудің негізгі нәтижелері.

Мақалаларды табыс ету формасына қойылатын талаптар:

Мәтін электронды түрде табыс етіледі (e-mail редакция алқасына: vestnik_keu@mail.ru).

Мақалаға мыналарды (сканирленген түрде) тіркеу қажет:

- **ғылыми жетекшінің ұсынысын** (студенттер мен магистранттар үшін);

- **пікір** жазушының ғылыми дәрежесі мен координаттары көрсетілген, аталған зерттеу саласындағы маманның (сканирленген) пікірі (Қазақстанның, ТМД елдерінің және шетелдердің оқу және ғылыми мекемелерінде жұмыс істейтін оқы-тушылар мен ғылыми қызметкерлер үшін).

Редакция алқасының мекен жайы: Қарағанды, Академиялық көшесі, 9, Қарағанды экономикалық университеті, 359 каб, т. +7 (7212) 44-16-24 (6500). **Email:** vestnik_keu@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал "Вестник Карагандинского экономического университета" публикует статьи по следующим направлениям: Экономика, Философия, Педагогика, Юриспруденция.

Страницы журнала открыты для дискуссионных материалов, поэтому его содержание не обязательно отражает точку зрения учредителей и редакционной коллегии.

Передаваемые для публикации статьи должны соответствовать этике научных публикаций:

- Авторы несут ответственность за подбор и достоверность приведенных фактов, цитат, экономико-статистических данных, имен собственных, географических названий и иных сведений, а также за использование данных, не предназначенных для открытой печати.

- Фактические данные, все сведения, заимствованные из литературных и иных источников, а также цитаты, приводимые в статье, необходимо подтверждать соответствующими ссылками.

- Авторы должны соблюдать требования к публикациям.

- Не допустимым является представление плагиата в качестве оригинальной работы и публикация ранее опубликованной статьи.

Журнал "Вестник Карагандинского экономического университета" выходит один раз в квартал (четыре раза в год). При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

По принятию к рассмотрению статьям в течение двух недель решается вопрос о потенциальной возможности их публикации. Окончательное решение принимается по результатам обсуждения на Редколлегии. Всю информацию о прохождении статьи авторы могут получить по телефону: +7 (7212) 44-16-24 (6500).

Автор дает согласие на воспроизведение на безвозмездной основе в сети Интернет на сайте Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза в разделе "Вестник КЭУ" электронной версии своей статьи, опубликованной в журнале "Вестник КЭУ". Автор исходит из понимания, что доступ к сайту не регламентирован.

Отклоненные статьи не возвращаются авторам.

Выплата гонорара за публикации не предусматривается.

Внимание: Передача автором статьи для публикации в Вестнике КЭУ автоматически воспринимается как согласие с перечисленными положениями и требованиями этики научных публикаций.

Требования к формату текста статей:

- текстовый редактор Microsoft Word;

- шрифт Times New Roman 11 кегль (для основного текста статьи);

- одинарный междустрочный интервал;

- поля: верхнее, нижнее, правое, левое - по 2 см;

- абзацный отступ - 1 см.

Объем статьи в указанном формате не должен превышать 8 страниц.

Обязательными элементами публикации являются:

- индекс УДК, который должен достаточно подробно отражать тематику статьи, далее абзацный отступ шрифт Times New Roman 11 кегль;

- имя (с прописной буквы) и фамилия автора (соавторов) (все буквы прописные) на русском, казахском и английском языках, шрифт Times New Roman 10 кегль, курсив;

- сведения об авторах: регалии, места работы авторов и контактная информация (на русском, казахском и английском языках), шрифт Times New Roman 10 кегль, курсив;

- название статьи прописными буквами, жирным шрифтом (на русском, казахском и английском языках), шрифт Times New Roman 11 кегль, далее абзацный отступ;

- аннотация статьи и ключевые слова на русском, казахском и английском язык, шрифт Times New Roman 10 кегль.

- **Обратите внимание:** любые сокращения, в том числе аббревиатура, допускаются только на языке оригинала (в других языковых форматах должна быть приведена полная расшифровка).

Рекомендованная структура текста статьи:

1. Постановка проблемы.

2. Анализ последних исследований и публикаций.

3. Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы.

4. Цель исследования.

5. Основные результаты исследования.

Требования к форме предоставления статей:

Текст предоставляется в электронном виде (e-mail редколлегии журнала: vestnik_keu@mail.ru).

К статье необходимо приложить (отсканированную):

- **рекомендацию научного руководителя** (для студентов и магистрантов);

- **рецензию** (отсканированную) специалиста в данной области исследования с указанием научной степени и координат рецензента (для преподавателей и научных сотрудников, работающих в учебных и научных учреждениях Казахстана, стран СНГ и дальнего зарубежья).

Адрес редколлегии: Караганда, ул. Академическая, 9, Карагандинский экономический университет, каб. 359

т. +7 (7212) 44-16-24 (6500). **Email:** vestnik_keu@mail.ru

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The journal "Karaganda Economic University Bulletin" publishes papers in the following areas: Economics, Philosophy, Pedagogy, and Law.

Papers are open to discussion, so their content does not necessarily reflect the views of the founders and the Editorial Board.

Manuscripts submitted for publication should correspond to the Ethics of scientific publications.

Authors are responsible for the choice and the accuracy of the facts, quotations, economic and statistical data, proper names, place names and other information, as well as the use of data that are inappropriate for public media.

The actual data and all the information taken from references and other sources, as well as citations given in the manuscript, need to be confirmed by the appropriate links.

Authors should meet the publication requirements:

Original research papers can be submitted on the understanding that the paper was not previously published or under consideration for publication elsewhere. Please, avoid plagiarism!

The journal "Bulletin of Karaganda Economic University" is issued once a quarter (four times per year). In terms of the reprint, a reference to the journal is required.

The final decision about publishing manuscripts accepted for submission is made within two weeks. The final decision is made according to the results of the Editorial Board discussion. Authors can get information about manuscript evaluation by tel.: +7 (7212) 44-16-24 (int. 6500).

By submitting a manuscript to the editor authors are deemed to have granted permission to publish a free electronic version of the manuscript in "Karaganda economic university Bulletin" at the website of Karaganda economic university.

The author understands that access to the website is not regulated.

Rejected manuscripts are not returned to the authors.

Payments of honoraria for the publication are not provided.

Please, pay attention that the submission of manuscripts for publication in the "Bulletin of KEU" automatically means that the author agrees with the provisions and requirements of scientific publications ethics mentioned above.

Format:

- Text editor - Microsoft Word;
- Times New Roman, 11 point font (for the main text);
- Single line spacing;
- Margins: head, bottom, right, left - 2 cm;
- Indention - 1 cm

The volume of manuscripts in the specified format should not exceed 8 pages.

Obligatory elements:

- the universal decimal classification index, which should reflect the research area of publication in detail; indention; Times New Roman 11 point font;

- the name (in capital letters) and the surname of the author (co-authors) (in capital letters) in the Russian, Kazakh and English languages, Times New Roman 10 point font, italic;

- information about the authors: regalia, institution and contact information (in Russian, Kazakh and English), Times New Roman 10 point font, italic;

- manuscript title must be in capital letters, bold type (in Russian, Kazakh and English), Times New Roman 11 point font, later indention;

- manuscript's abstract and keywords must be in Russian, Kazakh and English, Times New Roman 10 point font.

Please, pay attention that abbreviations must be in the original language (in other language formats full transcript should be given).

Recommended structure:

1. Problem statement.
2. Analysis of the recent research and publications.
3. Selection of the unsolved aspects of the problem.
4. Purpose of the study.
5. Main results.

Requirements for submission

Please submit all manuscripts to the Editorial Board in Word documents by e-mail: vestnik_keu@mail.ru

Master and Bachelor students should attach:

- a scanned version of the scientific Supervisor's recommendation for manuscript submission.

- a scanned version of the review from the specialist in this area of research. The review should contain the reviewer's scientific degree and contact information (for teaching staff, scientific researchers working in educational and research institutions in Kazakhstan, and other countries).

Editorial Board address: Karaganda Economic University, office 359, 9 Akademicheskaya str., Karaganda

Tel: +7 (7212) 44-16-24 (6500). E-mail: vestnik_keu@mail.ru

**ҚЭУ Жаршысы: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция
ЖУРНАЛЫ**

**ЖУРНАЛ
Вестник КЭУ: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция**

**JOURNAL
Bulletin of KEU: economy, philosophy, pedagogics,
jurisprudence**

Мнение авторов не всегда отражает точку зрения редакции.
Перепечатка материалов, опубликованных в журнале, допускается только
с письменного разрешения редакции. Ссылка на журнал обязательна.

Басуға қол қойылды	29.06.2021	Подписано к печати
Пішімі	A4	Формат
Көлемі, ес.б.т.	21,7	Объем, п.л.
Таралымы	300	Тираж
Тапсырыс	№ 830	Заказ
Келісімді баға		Цена договорная

ТИПОГРАФИЯ
Қару ҚАЗПОТРЕБСОЮЗА

Редакцияның мекен-жайы - Адрес редакции
100009, г. Караганды, ул. Академическая 9.
Отпечатано в типографии Карагандинского университета Казпотребсоюза